T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KUDÜS'TE KİLİSE İMAR VE İNŞA FAALİYETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERDEM DEMİRKOL

İstanbul 2007

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KUDÜS'TE KİLİSE İMAR VE İNŞA FAALİYETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERDEM DEMİRKOL

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN

İstanbul 2007

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans öğrencisi Erdem Demirkol'un "II.Abdülhamid Döneminde Kudüs'te Kilise İmar ve İnşa Faaliyetleri." konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur

		İmza
Tez Danışmanı	: Prof.Dr. Zekeriya Kurşun	.....
Üniversitesi	Marmara	
Üye	: Prof.Dr. Ufuk Gülsoy	.....
Üniversitesi	Marmara	
Üye	: Prof.Dr. Ali Akyıldız	.....
Üniversitesi	Marmara	

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun 31../..12../ 2007 tarih ve ..22-3.. sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ III

ÖZET VI

ABSTRACT VII

KISALTMALAR VIII

GİRİŞ

KADİM ŞEHİR KUDÜS

1- Coğrafi Konumu ve Adı 1
2- Osmanlılara Kadar Kudüs 2
3- Osmanlı Hâkimiyetinde Kudüs 8

I. BÖLÜM

KUTSAL ŞEHİR KUDÜS

OSMANLI HÂKİMİYETİNDE DEMOGRAFİK VE DİNİ YAPI 14

1- Kent Yapısı 14
2- Nüfus 17
3- Hıristiyan Cemaatler 25
a) Rumlar: 26
b) Latinler: 29
c) Ermeniler: 31
d) Protestanlar: 34
e) Kıptiler: 35
f) Süryaniler: 37
g) Habeşler: 38
h) Maruniler: 38

II. BÖLÜM

MABEDLER ŞEHRİ KUDÜS

KAMAME VE BEYTÜLLAHİM KİLİSELERİ VE BUNLAR ÜZERİNDE MEYDANA GELEN TARTIŞMALAR 39

1- Kamame Kilisesi 39
2- Beytüllahim Kilisesi 45
3- Kutsal Mekânlardaki Tartışmalar 46
a) Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmalar 52
b) Beytüllahim Kilisesi ile İlgili Tartışmalar 60

III. BÖLÜM

ŞANTİYE ŞEHİR KUDÜS

KUDÜS'TE HIRİSTİYANLARIN DİNİ İMAR FAALİYETLERİ VE II.ABDÜLHAMİD'İN İMAR FAALİYETLERİNE YAKLAŞIMI 64

1- II. Abdülhamid Öncesi Kudüs'te Gayrimüslimlerin Dinî Yapılarla İlgili İmar Faaliyetleri 64
a) Makamat-ı Mübareke (Kutsal Yerler) Meselesi ve Kırım Savaşı'nın Kudüs'teki Hıristiyan İmarına Etkileri 65
b) Islahat Fermanı ve Hıristiyan Mabedlerinin İnşasında Artış 70
2- II.Abdülhamid Döneminde Kudüs'te Gayrimüslimlerin Dinî İmar Faaliyetleri 78
a) Alman İmarı: 78
b) Fransa İmarı: 84
c) Rusya İmarı: 88
d) İngiltere İmarı: 92
e) Habeşistan İmarı: 93
f) Ermeni İmarı: 95
g) Ortak Kutsal Mekânlarda Tartışmaya Sebep Olan İmar Faaliyetleri: 96
3- II. Abdülhamid'in İmar ve İnşa Faaliyetlerine Yaklaşımı 99

SONUÇ 103

EKLER 107

BİBLİYOGRAFYA 141

ÖNSÖZ

Tarih, tarihçinin atölyesinde geçmişin yeniden hayat bulmasıdır. Tarihçi geçmişi yeniden inşa ederken kendi değer yargılarını, hayata bakışını ve önyargılarını bir yana kaldırarak gerçeğin peşine düşer. Güvenilir kaynakları kullanarak, gerçeği bulmaya ve onu yorumlamaya çalışır. Ancak gerçeği arayışında ne kadar yansız olmaya çalışsa da onun durduğu yer, ortaya çıkardığı gerçekliği etkiler. Yani tarih, tarihçinin baktığı gibidir. Salt tarafsız bir bakış açısı söz konusu olamaz. Zira kullandığı kaynakların çıkış noktası, hangi ağızdan söylendiği, yazılış maksadı da tarihçinin ulaştığı sonuçları etkileyebilir. Elbette bu tarihçinin yalan söylediği anlamına gelmez. Fakat sonuç itibariyle tarih bir kurgu işidir. Onu okuyan da geçmişin kendisini değil, tarihçinin yeniden inşa ettiği, kurguladığı geçmişi okuyacaktır.

Bu çalışmada ele alınan konulardan birisi de, 19.yy.da Kudüs'ün Osmanlı Devleti tarafından nasıl göründüğü ve Hıristiyanların imar faaliyetleri olacak. Özellikle II. Abdülhamid döneminde Kudüs'teki Hıristiyan cemaatlerin birbirleriyle ve Osmanlı yönetimiyle ilişkileri aydınlatılmaya çalışılacak. Osmanlı yönetiminin perspektifinden Kudüs'ü, Osmanlı yöneticilerinin Kudüs'teki cemaatlere nasıl yaklaştığını anlamaya çalışacağız. Bunu yaparken dinî imar faaliyetleri hareket noktası olacak. Zira dinî yapılardaki tamiratlar ile yeni kilise, manastır ve bunun gibi dinî binaların inşası; Kudüs'teki değişik mezheplere mensup Hıristiyanların arasındaki ilişkileri açıklayan en önemli meselelerdendir. Kudüs, Hıristiyanlığın ortaya çıktığı, Hz. İsa'nın doğduğu ve tüm Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen mekânları barındırdığı için Hıristiyanlar gözünde ayrı bir yere sahiptir. Ancak Hıristiyanlık içindeki bölünmeler sonucu ortaya çıkan mezheplerin, bu mekânlar üzerinde, tarih boyunca çatışma halinde oldukları görülmüştür. Kutsal sayılan yerler üzerindeki hâkimiyet hakları, buraların temizlik, tamirat gibi bakımlarının hangi cemaat tarafından yapılacağı gibi meseleler cemaatler arasında büyük kavgalara sebep olabilmiştir. Bu farklı cemaatler yeni kiliseler inşa ederek Kudüs'teki nüfuzlarını da artırmaya çalışmışlardır. Kısacası Kudüs'teki dinî binaların yapımı bir ihtiyacı karşılamaktan ziyade siyasal bir amaca hizmet etmekteydi. Cemaatler imar faaliyetlerini bir güç gösterisi olarak kullanmaktaydılar. Hatta bu mesele Kudüs ile sınırlı kalamamış, batılı Hıristiyan devletlerin de müdahil oldukları bir arenaya dönüşmüştü. Avrupalı Hıristiyan devletler Kudüs'te kendilerine yakın buldukları

cemaatleri korumak, kendilerine ait dinî binalar inşa etmek yoluyla prestij elde etmeye çalışmışlardı.

Bu çalışmada, bütün bu ilişkiler ağı içinde Osmanlı Devleti'nin Kudüs'te huzuru sağlamak, Avrupalı devletlerin istekleri arasında denge kurmak adına yaptığı hamleleri görmeye çalışacağız. Bunu yaparken bir yandan da büyük bir imparatorluğun nasıl çöktüğünün izlerini Kudüs üzerinden izlemek mümkün olacak. Avrupalı devletlerin, Ortadoğu'ya müdahale çabalarına bakarak, Hıristiyan cemaatler arasındaki çatışmaların ötesinde, Kudüs'te Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün tarihini de izleyebileceğiz.

İmar faaliyetlerinin siyasal alana yansımalarının izlenebileceği en iyi yerin Kudüs coğrafyası olduğunu söyleyebiliriz. Avrupalı güçlerin birbirleriyle olan mücadeleleri ve Kudüs'teki Hıristiyanları koruma adına "dinî imarı" nasıl kullandıkları gözlenmektedir. 19.yy. sonunda Kudüs'te; din, imar faaliyetleri ve siyasetin nasıl ve ne şekilde kesiştiği gözler önüne serilmektedir. Ayrıca şehir, Avrupa tarihiyle karışan "Doğu Meselesi"nin tüm yönlerini, tüm manevralarını içinde barındırması bakımından, 19.yy. sonunda dünya siyasetinin hassas noktalarından biri haline gelmiştir.

Bu tezin temelini Osmanlı arşivleri teşkil etmiştir. Osmanlı arşivlerinin tezin ana kaynağını oluşturması, bakış açısını daralttığını düşündürebilir. Ancak Osmanlı arşivleri aynı zamanda bu çalışmanın kuvvetli yanıdır. Zira Osmanlı arşivleri 19.yy. Kudüs'ünü aydınlatmak için birincil kaynaklardır. Çalışmanın hazırlanışı sırasında karşılaşılan en büyük güçlük ise Kudüs üzerine yazılmış Türkçe eserlerin azlığıdır. Sahip olduğu öneme rağmen, Kudüs üzerine Türkçe çalışmaların bu kadar az olması şaşırtıcıdır. Sadece İngilizce Kudüs (Jerusalem) aramaları binlerce sonuç vermekteyken, Türkçe arama sonuçları 15-20 civarındadır. Üç semavî din –İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik- için de kutsal sayılan ve tarihi çok eskilere giden bu şehir üzerine Türkçe çalışmaların bu denli az olması üzücüdür.

Araştırma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında genel olarak Kudüs şehri tanıtılmıştır. Adı, coğrafyası ve tarihi hakkında genel ama konunun anlaşılması açısından değerli olan bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde, Kudüs'ün fiziksel yapısı, nüfusu ve Kudüs'teki Hıristiyan cemaatler tanıtılmıştır. İkinci bölümde, Kudüs'te Hıristiyanlar için büyük öneme sahip olan Kamame Kilisesi ve Beytüllahim Kiliseleri tanıtılmış ve bunlar üzerinde Hıristiyanlar arasında meydana gelen çatışmalara değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise öncelikle dinî binaların inşasındaki kural ve kaideler ile II. Abdülhamid öncesindeki imar faaliyetlerine değinilmiştir. Daha sonra II. Abdülhamid döneminde Kudüs'te Hıristiyanların dinî imar faaliyetleri, bu faaliyetleri gerçekleştiren devletler bazında ele alınmış ve bu imar faaliyetlerine Osmanlı Devleti yönetiminin yaklaşımı anlatılmaya çalışılmıştır.

Bu uzun ve meşakkatli çalışmanın ortaya çıkmasında maddi ve manevi katkıda bulunan çok sayıda kişi vardır. Onlar olmasaydı bu çalışma tamamlanamazdı. Öncelikle tezin her aşamasında yanımda olan, sorularım ve sorunlarımla değerli vaktini almama rağmen her zaman ilgi ve tahammülle bana yardımcı olan sayın hocam Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'a, gösterdiği sabır ve ilgi için müteşekkirim. Ayrıca görüşmemi tavsiye ettiği kişiler, önerdiği kaynak ve fikirlerle ufkumu açan değerli hocalarım Prof. Dr. Ali Akyıldız, Prof. Dr. Ufuk Gülsoy ve Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye minnettarım. Yol göstericiliği ve manevi desteğini her aşamada gördüğüm, bilgi ve tecrübesiyle yol gösterici olan hocam Öğr. Gör. Gültekin Yıldız'a teşekkürü bir borç bilirim.

Bu çalışmanın yapım aşamasında manevi desteklerini her zaman gördüğüm, en tahammül edilmez anlarımda bana sabır ve sevgiyle yaklaşan, kendi hayatlarından fedakârlık ederek uygun çalışma ortamını hazırlayan ağabeyim Fatih Demirkol ve arkadaşım Özlem Dede'ye çok teşekkür ederim. Yine dualarıyla, belki de tezin bitmesinde en önemli manevi desteği sağlayan, her zaman sözleriyle beni cesaretlendiren annem Refika Demirkol'a teşekkür ediyorum. Ayrıca Arapça çevirilerde ve çalışmanın teknik yapısının hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen eniştem Mehmed Vecih Uzunoğlu ile İngilizce çevirilerdeki yardımlarıyla çalışmaya önemli katkıda bulunan kuzenim Neslihan Yeşilbaş'a şükranlarımı sunarım.

Araştırma sırasında sağladıkları değerli imkân ve hizmetler dolayısıyla İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) çalışanlarına, güler yüzünü ve hoş sohbetini hiç eksik etmeyen Sevinç Akçam başta olmak üzere tüm Başbakanlık Osmanlı Arşivleri personeline minnettarım.

Maddi manevi yardımlarıyla yanımda olan değerli arkadaşlarım Ali Gözeller, Muhammet Emin Külünk, Ahmet Emin Osmanoğlu, Selda Sert, Pınar Yavuztürk, Mustafa Mercan, Ceyhun Benlioğlu ve İlknur Altın'a teşekkür ederim.

Erdem DEMİRKOL

ÖZET

Osmanlı Devleti çok sayıda farklı din ve milletten insanı bünyesinde barındıran büyük bir imparatorluktu. Bu imparatorluğun geniş coğrafyası içinde yer alan Kudüs, tarih boyunca üç semavi dinin müminleri tarafından büyük önem atfedilen kutsal bir şehir olmuştur. Bu bakımdan Kudüs'te farklı din ve mezheplerden insanlar yaşamaktaydı ve her yıl çok sayıda hacı Kudüs'ü ziyaret etmekteydi.

Kudüs, Hz. İsa'nın doğup büyüdüğü, dinini yaydığı şehir olması bakımından Hıristiyanlar için ayrı bir öneme sahiptir. Şehirde yer alan Hıristiyanların ilk mabedleri ve çok sayıdaki kutsal mekân, Hıristiyanların gözünde Kudüs'ü daha da değerli kılmaktadır. Ancak Kudüs'te yaşayan Hıristiyanlar, çok farklı mezheplere ayrılmışlardı. Bu yüzden aralarındaki farklılıklar sık sık kavga etmelerine sebep olmaktaydı. Özellikle kutsal yerlerdeki tamirat ve hâkimiyet hakkı büyük kavgalara sebep olabilmekteydi.

Özellikle 19.yy.ın ortalarından itibaren, Kudüs'teki Hıristiyanların bu kavgalarına ve yaşantılarına Avrupalı Hıristiyan devletler de müdahil olmuşlardır. Hıristiyanların haklarını korumak bahanesiyle; her fırsatta Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmeye, Kudüs'te ve Ortadoğu'da etkili olmaya çalışmışlardır. Avrupalı devletlerin bu müdahaledeki en önemli aracı, Kudüs'teki kutsal binaların inşası ve tamiri olmuştur.

Bu çalışmada; Hıristiyan cemaatler arasındaki kavgalar, bu kavgalarda Osmanlı yöneticilerinin üstlendiği arabuluculuk rolü, Avrupalı güçlü devletlerin müdahale çabalarının bir parçası olarak dinî imar faaliyetleri ve bu faaliyetler karşısında Sultan II. Abdülhamid'in nasıl bir tavır sergilediği üzerinde durulacak. Ayrıca imar faaliyetlerinden hareketle, siyasal mücadeleler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü izlenmeye çalışılacak.

ABSTRACT

Ottoman state was a big empire which sheltered a lot of different religion and nation in its structure. Jerusalem, which placed in wide geography of this empire, had become a holy city which has been ascribed big importance by the three celestial religion believers throughout the history. In this respect, in Jerusalem people who had different religion and cult had been living together and numerous pilgrim had been visiting Jerusalem every year. Jarusalem has a different importance for Christians because of being the place where Jesus was born, grew and spred his religion. The first temples of Christians and a lot of holy places, which place in the city, make the Jerusalem more valuable in the eyes of Christians. But Christians who lived in Jerusalem had parted very different cults. That's why, the differences between them often caused them to fight. Especially the right of repair and domination of holy places had caused big fights.

Especially from the middle of the nineteenth century on, European Christian States had interfered the fights and lives of Christians in Jerusalem. On the pretext of protecting the rights of Christians, in every opportunity they tried to interfere in the internal affairs of Ottoman State, and tried to become effective in the Middle East and Jerusalem. In this interference the most important tool of European States was construction and repair of holy buildings in Jerusalem.

In this study, it is emphasized the fights between Christian communities, in this fights the mediation roles of Ottoman governors, religious development activities which being a part of the interference efforts of powerful European States and how attitude II. Abdülhamid showed towards those activitie. Furthermore by looking development activities, it is tried to watch the political fights and the decline of Ottoman Empire.

KISALTMALAR

A.AMD.	Sadaret Amedî Kalemi Evrakı
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Odası Evrakı
A.MKT.UM.	Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayetler Yazışmaları Evrakı
b.t.y.	Baskı tarihi yok
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
h.	Hicri
haz.	Hazırlayan
HH.	Hatt-ı Hümayûn
HR.MKT.	Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı
HR.SYS.	Hariciye Nezareti Siyasî Evrakı
HR.TO.	Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
Hz.	Hazreti
İ.DFE.	İrade Defter-i Hakanî Evrakı
İ.DH.	İrade Dahiliye Evrakı
İ.HR.	İrade Hariciye Evrakı
İ.MMS.	İrade Meclis-i Mahsus
İA	İslam Ansiklopedisi
İÜKTY	İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yazmaları
KD.	Kilise Defteri
km.	Kilometre
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra

MV.	Meclis-i Vükela Mazbataları
red.	Redaktör
s.	Sayfa
ŞD.	Şura-yı Devlet
vd.	Ve devamı
Y.A.HUS.	Yıldız Hususî Maruzatı Evrakı
Y.A.RES.	Yıldız Resmî Maruzatı Evrakı
Y.EE.	Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.A.	Yıldız Perakende Sadaret Maruzatı Evrakı
Y.PRK.ASK.	Yıldız Perakende Askerî Maruzat Evrakı
Y.PRK.AZJ.	Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller Evrakı
Y.PRK.AZN.	Yıldız Perakende Adliye ve Mezahip Nezareti Maruzatı Evrakı
Y.PRK.BŞK.	Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti Evrakı
Y.PRK.EŞA.	Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı Evrakı
Y.PRK.ML.	Yıldız Perakende Maliye Nezareti Maruzatı Evrakı
Y.PRK.MYD.	Yıldız Perakende Yâveran ve Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi Evrakı
Y.PRK.PT.	Yıldız Perakende Posta ve Telgraf Nezareti Evrakı
Y.PRK.UM.	Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı Evrakı
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

KADİM ŞEHİR KUDÜS

1- Coğrafi Konumu ve Adı

Kudüs şehri, Akdeniz'in Suriye kıyılarına yakın bir yerde Mısır, Mezopotamya ve Anadolu bölgelerinin kesişim noktasında kurulmuştur. Akdeniz'den kuş uçuşu 52, ölü ve tuzlu bir göl olan ve deniz seviyesinin 394 metre altında bulunan Lut Gölü'ne ise 24 km. mesafededir.[1] Lübnan Dağları üzerinde bulunan Kudüs'ün kıyı ile bağlantısı, bir liman kenti olan Yafa ile sağlanmaktadır. Yafa, Kudüs'ün 62 km. batısında yer alır.[2] Yafa'dan başka Gazze, Halilürrahman, Birü's-Seb gibi merkezlerle komşudur. Kudüs'ün dışarıya açılan dört temel yolu vardır. Bunlar Batıda Yafa'ya, kuzeyde Hayfa'ya, güneyde Halilürrahman'a ve doğuda Eriha üzerinden Amman'a ulaşan yollardır. (bkz. Harita-1 ve 2 ile Resim-1 ve 2)

Akdeniz iklimi etkisindeki her yerde olduğu gibi Kudüs'te de dört mevsim özellikleri görünür. Ancak Kudüs, bölgedeki Akka, Yafa, Gazze gibi kıyı şehirlerine göre yüksekte bulunduğundan onlara nazaran daha soğuk bir özellik gösterir. Kudüs'ün de içinde bulunduğu Filistin coğrafyasının en sıcak günleri Mayıs ve Haziran aylarıdır. Bunun sebebi "Hamsin" denilen sıcak doğu rüzgarının bu aylarda esmesidir. Kıyı şehirlerinde Temmuz, Ağustos aylarında yakıcı sıcaklıklar görülürken yayla sayılabilecek Kudüs, buralara göre hep daha serindir.[3] (bkz. Resim-3)

Kudüs tarih boyunca çok değişik isimlerle anılmıştır. Bronz çağının başlangıç dönemlerindeki adını, dönemin en büyük tanrısı olarak kabul edilen "Salem"den almıştır. Eski İbrani paraları üzerinde şehrin ismi, "Yerushalayim", Aramice "Yerushlem" şekillerinde ve Ahd-i Atik'te ise "Hakikat Şehri" ve "Sion" ya da "Zion" olarak geçmektedir. Roma imparatoru Adriyanus, şehri ele geçirdiğinde adını "İlia Capitolina" olarak değiştirdi. Yaklaşık iki yüzyıl bu isimle anılan Kudüs, Müslümanların fethiyle beraber "Beytü'l-Makdis" ya da "Beytü'l- Mukaddes" olarak isimlendirilmiştir. Memlükler döneminden

[1] Ömer Faruk Harman, "Kudüs (Adı, Tarih)" *DİA (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, c. 26, İstanbul 2002, s. 323-324.; Celal Tevfik Karasapan, *Filistin ve Şarkü'l-Ürdün*, c.1, İstanbul 1942, s. 6

[2] Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alâm*, c. 5, İstanbul 1314, s. 3605

[3] Karasapan, a.g.e., s. 7; Sami, a.g.e., c. 5, s. 3606

itibaren, yani 11.yy.dan sonra ise İslam âleminde kutsal ve bereketli yer anlamlarına gelen "Kudüs" adını almıştır. Batı dillerindeki yazılış şekli ise Jerusalem'dir.[4]

Kuran'da Kudüs ismi geçmediği gibi İslam kaynaklarında bu şehrin adı olarak zikredilen diğer isimlere de rastlanmamaktadır. Ancak müfessirler "el-Mescidü'l-Aksa" "mübevvee sıdk" ve "el-arazü'l-Mukaddese" gibi tabirlerle ya Kudüs'teki Beytülmukaddes'in ya da genellikle söz konusu şehrin içinde bulunduğu Filistin topraklarının kastedildiğini belirtmişlerdir.[5]

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Kudüs'le ilgili olarak; Yunanlar'ın İlya, Süryanilerin Makdine, Arapların Beyt-i Mukaddes ve Kudüs dediklerini aktarır.[6]

2- Osmanlılara Kadar Kudüs

Kudüs'te bulunan M.Ö. 4. bin yıllarına ait çömlekler, o dönemde bölgede insanların yaşadığını ve şehrin çok eski bir tarihinin olduğunu göstermektedir.[7] Tarih boyunca istilalara uğramış olan Filistin bölgesinde bulunan Kudüs, kuzey ve güneyden gelen istila dalgaları altında kaldıktan sonra Fırat ve Nil boyunda kurulan imparatorlukların yüzyıllarca süren rekabetlerine sahne olmuştur. Bu mücadeleler neticesinde M.Ö. 2. bin ortalarından itibaren Mısır Firavunları hâkimiyetine girmiş ve iki yüz elli yıl kadar Mısır hâkimiyetinde kalmıştır. Bu dönemlerde bölgede yaşayan etnik grupların başında Kenanlar geliyordu.[8] Zaten M.Ö. 19. ve 20. yy.lara ait Mısır metinlerinde Kudüs bir Kenan site devleti olarak zikredilir.[9] M.Ö. 13.yy. sonlarına doğru bölgedeki Amoniler, Meydaniler, Edomiler gibi türlü etnik guruplar arasında bir de İsraililer adında bir kavim görünmeye başladı.[10]

Hz. İbrahim zamanında İsrailoğulları, Kenan diyarı denilen Filistin bölgesine yerleştiler.[11] Hz. Davud zamanında İsrailoğulları bir araya geldi ve Hz.Davud, Yebusiler'i yenilgiye uğratıp Kudüs'e yerleşti ve şehri imar etti.[12] Hz.Davud otuz üç yıl Kudüs'te hakim olduktan sonra onun ölümüyle yerine oğlu Hz.Süleyman geçti. Onun döneminde İbranilerin

[4] Muammer Gül, "Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 11, sayı:2, Elazığ 2001, s. 306-310; Sami, *a.g.e.*, c. 5, s. 3605
[5] Harman, *a.g.m.*, s. 324
[6] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 306-462-452 numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu*, 9.kitap, Haz.Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, İstanbul 2005, s. 230
[7] H.J.Franken, "Jerusalem in the Bronz Age 3000-1000 BC" *Jerusalem in History*, ed. K.J.Asali, Essex 1989, s. 26
[8] M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, Ankara 1947, s. 289
[9] Franken, *a.g.m.* s. 22
[10] Günaltay, *a.g.e.*, s. 290
[11] *Kitab-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit*, İstanbul 2001, Tekvin Bap 12/1-9
[12] 2.Samuel Bap 5/1-9; Günaltay, *a.g.e.*, s. 320

en güçlü zamanlarını yaşadı.[13] Hz. Süleyman saltanatının dördüncü yılında Kudüs'te bir mabed(Mescid-i Aksa) ve büyük bir saray inşa ettirdi.[14] Hz.Süleyman öldükten sonra İbraniler İsrail ve Yahuda adlarıyla ikiye bölündüler. Kudüs Yahuda Krallığı'nın merkezi oldu.[15] Bu küçük krallık uzun yıllar büyük tehlikeler atlatarak kimi zaman Asur, kimi zaman da Mısır hâkimiyetini tanıyarak varlığını sürdürdü. Ta ki zamanla güçlenen Babil'in, efsanevi kralı Nebukadnezzar(Nabu-Kudur-Ussur)'ın Kudüs'ü M.Ö. 587 yılında ele geçirip yakıp yıkmasına kadar.[16] Nebukadnezzar bu tarihten evvel şehri iki kez daha kuşatmış, vergiye bağlayıp hükümdarı değiştirmekle yetinmişti. Ancak bu üçüncü seferde şehirde şiddetli bir kıtlık başlamıştı. Kuşatmanın dördüncü ayında Kudüs'ü ele geçiren Nebukadnezzar, Yahuda kralı Tsedekiya (Sedekya)'nın ailesini kılıçtan geçirdi. Daha sonra Tsedekiya'nın gözleri kör edilip Babil'e götürüldü. Süleyman mabedi ve sarayı yıkıldı. Şehirde bulunan halkın bir kısmı Babil'e sürüldü.[17]

Kudüs altmış ila yetmiş yıl kadar harabe halinde kaldıktan sonra Babillere son veren Pers hükümdarı Kuraş'ın hâkimiyetine girdi. Kuraş'ın müsaadesiyle Babil'de sürgünde olan İbraniler tekrar Kudüs'e dönerek mabedi ve şehri yeniden inşa ettiler.[18] Şehir iki yüzyıl kadar Pers hâkimiyetinde kaldıktan sonra, Makedonyalı İskender'in, M.Ö.333 yılındaki İssus Muharebesi ile Pers kralı Darius'u yenilgiye uğratmasıyla bölge ve Kudüs Helenizm etkisine girdi. İskender'in ölümünden sonra imparatorluk topraklarının komutanları arasında paylaşılmasıyla ortaya yeni devletler çıktı. Kudüs de bu devletlerden olan Selökuslar(Selevkoslar) hâkimiyetine girdi.[19] Buradaki Selevkos hâkimiyeti ise M.Ö.63'te Suriye ve Filistin bölgesinin Roma eyaleti haline getirilmesiyle son buldu.

Roma genişleme politikası olarak güttüğü, önce himaye sonra hâkimiyet yöntemi gereği Kudüs'te kendisine bağlı Yahuda krallığının varlığına izin verdi. Başa geçirdiği Herod, Kudüs halkının istemediği bir hükümdar olduğundan şehirde onun yönetimi boyunca katliamlar eksik olmadı.[20] Herod M.Ö.37'de şehri onarmış ve mabedi inşa etmiştir. Bu inşa işi Hz.İsa'ya kadar sürmüştür.[21] Herod'un oğlu Agrippa'nın ölümünden sonra bölge, Claudius döneminde doğrudan Roma eyaleti haline getirildi. M.S. 64-66 yılları arasında bölgenin Roma valisinin sert yönetimi karşısında Yahudiler ayaklandılar. Ayaklanma o kadar büyüdü ki

[13] 1.Krallar Bap 2/10
[14] 1.Krallar Bap 6/1; Günaltay, *a.g.e.*, s. 325
[15] Günaltay, *a.g.e.*, s. 331-332
[16] Günaltay, *a.g.e.*, s. 337-357
[17] 2.Krallar Bap 25/1-12; 2.Tarihler Bap 36/17-20; Günaltay, *a.g.e.*, s. 356
[18] Ezra Bap 1-4; Günaltay, *a.g.e.*, s. 363-366
[19] Günaltay, *a.g.e.*, s.369; Arif Müfid Mansel,*Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1988, s. 458-470
[20] Günaltay, *a.g.e.*, s. 378-384; Mansel,*a.g.e.*, s. 490
[21] Harman, *a.g.m.,* s. 325

bütün Filistin bölgesine yayıldı. Yahudiler ve Yahudi olmayanlar birbirlerini öldürmeye başladılar.[22] İsyanı bastırmak için görevlendirilen Titus, 70 yılında şehri ele geçirip harabeye çevirdi.[23] Sadece Kudüs'te bir milyon Yahudi Romalılarca öldürüldü. Sağ kalanlar esir edildi.[24]

İmparator Hadrianus, 130 yılındaki doğu gezisinde Kudüs'e giderek Titus'un harabeye çevirdiği şehri onarıp "Aelia Capitolina" adını verdi. Süleyman Mabedi'nin harabeleri üzerine "Jupiter Capitolina" adlı bir tapınak yaptırdı. Şehirde Grekleri iskan edip, buraya Yahudilerin girişini yasakladı.[25] Yahudilere uygulanan bu yasak Konstantinus döneminde kaldırıldı. Hatta Konstantinus'un annesi Helena 326'da Zeytin Dağı'nda bir kilise yaptırdı. 333'te Konstantinos'un emriyle Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği kabul edilen yerde Merkad-i İsa Kilisesi(Saint Sepulcre-Anastasis)[26] inşa edilmeye başlandı ve 335'te kilisenin inşası tamamlanmıştır. Konstantinos'un Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra şehirde kiliseler yaptırmasının ardından, Süleyman Mabedi yerine yapılan Jüpiter Kapitoline yıkılmış olmalıdır. Burada Yahudilerin ağlamalarına izin verildi.[27]

Kudüs yaklaşık dört yüzyıl Bizans hâkimiyetinde kaldıktan sonra 638 yılında, halife Hz. Ömer yönetimindeki Müslüman Araplar tarafından ele geçirildi.[28] Şehir halkı teslim olmak için teslim anlaşmasının bizzat halife Ömer tarafından imzalanmasını şart koştular. Bunun üzerine Kudüs'e gelen Hz. Ömer, şehirdeki Hıristiyanların canlarına dokunulmayacağını, ibadetlerinde serbest olacaklarını, kilise ve ibadethanelerin korunacağını ifade eden bir anlaşma imzaladı.[29] Halife şehre son derece mütevazı bir şekilde girdikten sonra, yanında piskopos Sophronios bulunduğu halde doğruca Hz. Muhammed'in göğe çıkarıldığı Süleyman mabedinin olduğu yere gitti. Daha sonra da Kamame Kilisesi'ni ziyaret etti ve bu kilisenin biraz dışında namaz kıldı. Kudüs'te bir mescit yapılmasını emretti.[30]

Emeviler hâkimiyetinde Kudüs, Müslümanlar için önemli bir merkez haline geldi. Böyle olmasındaki önemli faktörlerden biri de, halife Abdülmelik bin Mervan'ın, halifelik

---

[22] Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, c. 1, İstanbul 1976, s. 113
[23] Akşit, *a.g.e.*, s. 145; Günaltay, *a.g.e.*, s. 390
[24] Günaltay, *Aynı yer*
[25] Akşit, *a.g.e.*, s. 202
[26] Merkad-i İsa olarak adı geçen kilise, Hıristiyanların en kutsal ve en eski mabedlerinden olup metin içinde adlandırıldığı farklı isimlerle anılacaktır. "Merkad-i İsa", "Kutsal Mezar", "Anastasis", Osmanlı kaynaklarında "Kamame", Arapça kaynaklarda "Kıyame", İngilizce kaynaklarda "Saint Sepulcre" gibi farklı kullanımları vardır.
[27] Harman, *a.g.m.*, s.325; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, c. 1 Ankara 1986, s. 31
[28] Walter E.Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özay, İstanbul 2000, s. 110; Casim Avcı, "Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar)", *DİA*, c. 26, İstanbul 2002, s. 327
[29] Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Yayınlayanlar: Kenan Seyithanoğlu, red. Hakkı Dursun Yıldız, c. 2, İstanbul 1992, s. 93-94
[30] Runciman, *a.g.e.*, c. 1, s. 3; Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 2, İstanbul 1992 s. 94

iddia eden İbn Zübeyr'in Mekke'ye hakim olması üzerine, hacca gidenlerin ona katılmasından endişe ederek Kudüs'ü alternatif hac merkezi ilan etmesidir. Müslümanlara Mekke yerine Kudüs'te kutsal taşı ziyaret etmelerini tavsiye etti. Mervan, bu şehre karşı olan hürmetine müşahhas bir delil olsun diye, rivayete göre Peygamberin ayağı ile basmış olduğu taş üstüne Kubbetü's-Sahra denilen camiyi inşa ettirdi.[31] (Bkz. Resim-4 ve 5)

Emeviler döneminde gerçekleştirilen imar ve iskan faaliyetleri neticesinde şehrin Arap nüfusu giderek arttı. Şehir 745 yılında son Emevi hükümdarı 2.Mervan'a yönelik isyanlar sırasında zarar görmüş ve surları tahrip edilip yıkılmıştır.[32]

Abbasiler hâkimiyetinde olduğu yıllarda şehre büyük önem verilmiş, üst üste depremlerden zarar gören Mescid-i Aksa yeniden inşa edilmiş ve Ömer Camii onarılmıştır. Halife Memun Harem-i Şerif'in doğu ve kuzey kapılarını yaptırmış, daha sonra Muktedir Billah'ın annesi Kubbetü's-Sahra'ya dört güzel kapı hediye etmiştir. Abbasiler'in yıkılmasından sonra Tolunoğulları ve onlardan sonra da İhşitler yönetiminde kalan Kudüs, 905'de şiî Fatımî Devleti hâkimiyetine girdi. Bu zamana kadar az çok iyi olan Müslüman Hıristiyan ilişkileri bu dönemde bozuldu. Hz. Ömer ahitnamesine aykırı olarak bu dönemde Merkad-i İsa Kilisesi tahrip edilip yarısı mescide çevrildi. Aralarına Yahudilerin de katıldığı Müslümanlar kilisenin kapısını ateşe verip yağmaladılar. Patriği de yakalayıp öldürdüler. [33]

Kudüs'teki Hıristiyan mabedler Fatımîler hâkimiyetinde birçok defa saldırıya uğramaktan kurtulamamışlardır. El-Hakim 1004-1014 yılları arasında sürekli olarak Hıristiyan mabedlerinin yakılması, yağmalanması ve yıkılması yönünde fermanlar yayınlamıştır. Hatta 1009 yılında Paskalya Yortusu'nun arife gecesinde yakılan kutsal ateşin bir sahtekarlık olduğunu söyleyerek Kutsal Mezar (Kamame) Kilisesi'nin tahrip edilmesi emrini vermiştir.[34] Bizans ile Selçuklular arasında yapılan anlaşma gereği, Emeviler zamanında, İstanbul'u kuşatan ordunun kumandanı Abdülmelik bin Mesleme tarafından İstanbul'da inşa edilen camide artık Fatımîler yerine Tuğrul Bey ve Abbasi halifesi adına hutbe okutulmaya başlanmıştı. Bu duruma kızan Fatımîler, kızgınlıklarını, hâkimiyetlerinde bulunan Kudüs Hıristiyanlarından çıkardılar. 1054 tarihinde Hıristiyanlar için kutsal olan Kutsal Mezar(Kamame) Kilisesi'ni yağmaladılar. Bu dönem El-Hakim'in hem Müslümanlar hem de Hıristiyan ve Yahudiler üzerindeki dengesiz davranışlarıyla geçmiştir.[35] Rüzgarın esiş

[31] F.Buhl, "Kudüs", *İslam Ansiklopedisi(İA),* c. 6, Ankara 1977, s. 957
[32] Avcı, *a.g.m.*, s. 328
[33] Buhl, *a.g.m.*, s. 957
[34] Runciman, *a.g.e.*, c.1, s. 28
[35] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1998, s.124-125; Runciman, *a.g.e.*, c.1, s.28

yönüyle bir o yana bir bu yana savrulan ekinler gibi Kudüs Müslümanları, Yahudileri ve Hıristiyanları savrulup durdular.

Malazgirt Savaşı'nın gerçekleştiği 1071 yılında, Alparslan'ın yeğenlerinden Atsız, savaşmaksızın Kudüs'ü ve tüm Filistin'i ele geçirdi. Ertesi yıl Fatımîler şehri tekrar aldılarsa da Atsız altı aylık bir kuşatma sonrası bir kez daha Kudüs'ü ele geçirdi. 1079 yılında Melikşah'ın kardeşi olan ve Suriye Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Tutuş, Atsız'ı öldürerek Halep'ten Mısır'a kadar olan toprakların hakimi oldu. Kudüs valiliğine de Artuk'u getirdi. Ancak 1096 yılında şehir yine Fatımî hâkimiyetine girmiş ve tüm Filistin'de Selçuklu hükümranlığı sona ermiştir.[36]

İşte İslam dünyasının birbiriyle mücadele ederek zayıf düştüğü bu dönemde Avrupalı Hıristiyanlar kutsal yerleri –en başta da Kudüs'ü- ele geçirmek için Haçlı Seferleri'ni başlattılar. Kalabalık ordularla gelen Haçlılar İstanbul üzerinden Anadolu'ya geçip İznik'i aldılar. Anadolu Selçuklu hükümdarı Kılıçarslan'ın muhtelif saldırıları kalabalık Haçlı ordularını durdurmaya yetmedi. Urfa, Antakya, Yafa gibi kentleri kalabalık ordularıyla tek tek ele geçirdiler.

7 Haziran 1099 günü Kudüs'ü kuşatan Haçlılar, 15 Temmuzda şehri ele geçirmeyi başardılar. Haçlılar şehri ele geçirdikten sonra büyük bir katliamla herkesi öldürdüler. Bu katliamda Kudüs'te ne kadar Müslüman ve Yahudi varsa hepsi katledildi. Yahudiler, Müslümanlara yardım etmekle suçlanarak, sığındıkları baş sinagoglarında yakılarak öldürüldüler. Tarihçi Raimundus, şehrin işgalinin ertesi günü tapınakların bulunduğu mahalleye giderken cesetler ve dizlerine kadar çıkan kan birikintileri içinden geçmek zorunda kalmıştı. Erkek, kadın, çocuk ayırt edilmeden şehirdeki Müslüman, Yahudi ve hatta bazen Hıristiyanlar öldürüldü. Haçlı ordusu komutanları, katliam bitip öldürecek kimse kalmadığında aralarında bir kral seçmek için 17 Temmuzda bir toplantı yaptılar. Krallığa Godefroy de Bouillon seçildi. Böylece "Kudüs Latin Krallığı" kurulmuş oldu.[37]

Haçlılar ilk iş olarak Ortodoks rahiplerini aforoz edip kutsal yerlerdeki doğu Hıristiyanlarının ibadet usullerini kaldırdılar. Oysa yerli Hıristiyanlar İslam yönetimi altında kutsal mekânlarında özgürce ibadet etme hakkına sahiplerdi. Bu sebeple yerli Hıristiyanların sevinçleri kursaklarında kalmış ve Latin Hıristiyanların Kudüs'e hakim olmalarına pişman olmuşlardır.[38] Bundan sonra Haçlılar şehrin kiliselerini eski şekillerine mutabık olarak onarmaya başladılar. Öncelikle Kamame Kilisesi üzerinde onarımlarda bulundular. Kudüs

[36] Runciman, *a.g.e.*, c.1, s. 59; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989, s. 168-169
[37] Runciman, *a.g.e.*, c.1, s. 220-221
[38] Işın Demirkent, "Kudüs (Haçlılar Dönemi)", *DİA*, c. 26, İstanbul 2002, s. 330

Latin kralları bu kiliseye gömüldü. Ayrıca Sion ve Havariler Kiliseleri de onarıldı. Büyük bir hastane ve kilise inşa edildi. Bu arada Kudüs'teki bütün camiler kiliseye çevrildi.[39]

Kudüs'ü ele geçiren haçlıların şimdi daha önemli bir sorunları vardı. O da şehri elde tutabilmekti. Zamanla güçlenerek Filistin sahrasına yayılan Haçlı şehirleri, bir süre sonra İslam coğrafyası içinde giderek sıkışan adacıklar gibi kaldılar. Haçlıları adalarından çıkaran da Selahaddin Eyyubi oldu. Kudüs Latin Krallığı ile Müslüman devletler arasında uzun mücadele ve savaşlar yaşandı. Haçlılar Kudüs'te seksen sekiz yıl tutunmayı başarabildiler.

Eyyubiler'in Hıttin Savaşı'nda Latin kuvvetlerini bozguna uğratmasıyla Kudüs ve Filistin'in kapıları açılmış oldu. Bundan sonra Kudüs'ün kuşatılmasına başlandı. Karşılıklı mücadeleler sonunda, 2 Ekim 1187'de şehirdeki Hıristiyanların fidye karşılığı serbest bırakılması şartıyla Haçlılar şehri Selahaddin Eyyubi'ye teslim ettiler. Şehir teslim edildikten sonra, söz verildiği gibi kimsenin kanı dökülmedi. Selahaddin Eyyubi'nin bu iyilik ve merhameti Haçlıların seksen sekiz yıl önceki canilikleri ile tezat teşkil etmiştir. Kudüs fatihi Selahaddin Eyyubi daha sonra Filistin ve Suriye coğrafyasındaki Haçlı şehir ve kalelerini tek tek ele geçirmiştir. Latin Krallığı bir asır daha Suriye'nin, Sur, Trablus, Antakya gibi kıyı şehirlerinde Akka merkez olarak varlığını sürdürdü.[40]

Selahaddin Eyyubi Kudüs'ü fethettikten sonra şehirdeki halkı affetmekle kalmayıp ahitnamelerle Hıristiyanların kutsal kilise ve mekânlarda serbestçe ibadet edebilmeleri için emanlar vermiştir. Bu ahitnamelerle Hz. Ömer'in, Kudüs'teki Hıristiyan cemaatlere verdiği hakları teyit etmiştir.[41] Selahaddin Eyyubi şehrin surlarını tamir ettirip önüne derin hendekler kazdırdı.[42]

Yapılan bu hazırlıklar şehrin yeni saldırılara karşı hazır olmasını amaçlamıştır. Zira Alman, Fransız ve İngiliz kralları Kudüs'ü bir kez daha elde etmek için ordularıyla doğunun yolunu tuttular. Ancak bu teşebbüsleri başarılı olamadı. Akka ve bazı sahil kentlerini elde ettikten sonra anlaşma yaparak geri dönmek zorunda kaldılar. Zaten Fransız kralı, Akka'nın alınışından sonra ülkesine dönmüştü. İngiliz kralı Richard ile yapılan anlaşmada ise batılı hacıların serbestçe kutsal toprakları ziyaret etmeleri şartı kabul edilmişti.[43] Selahaddin Eyyubi'nin ölümünden sonra Dımaşk Eyyubi hükümdarı olan el-Melikü'l- Muazzam, Haçlıların Kudüs'ü tekrar ele geçirmeye çalışabileceklerinden endişe ederek şehrin tahrip edilmesini emretti. Harem'deki camiler, Merkad-i İsa Kilisesi ve Davud Kulesi hariç şehir

[39] Buhl, *a.g.m.*, s.959
[40] Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 116; Runciman, *a.g.e.*, c. 2, s. 384-391
[41] *BOA,* HH. 772/36206 (29 Zilhicce 1254); Demirkent, *a.g.m.*, s. 331
[42] Demirkent, *a.g.m.*, s. 332
[43] Runciman, *a.g.e.*, c. 3, s. 64-65

tahrip edildi ve surları yıkıldı. Ancak daha sonraki yıllarda Haçlıların şehri ele geçirme çabaları başarılı olamadı. Sadece, aforoz edilmiş olan imparator Almanya ve Sicilya kralı II. Friedrich, 1229 yılında Eyyubi hükümdarı El-Melikü'l-Kamil Muhammed ile yaptığı anlaşma sayesinde savaşmadan Kudüs'e hakim olmayı başarmıştır. Ancak Friedrick'in bu hâkimiyeti 1244 yılında Harizmlilerin şehri ele geçirmesine kadar sürmüştür. Böylece Harizmlerin yardımıyla Mısır Eyyubileri Kudüs'te bir kez daha Müslümanların hâkim olmasını temin etmiş oldular.[44]

Kudüs, bundan sonra 1260 yılında Eyyubiler'in yıkılmasına kadar Memlükler ile Eyyubiler arasında birkaç defa el değiştirmiştir. 1260 yılındaki Ayn-ı Calut Savaşı sonrasında tamamıyla Memlükler hâkimiyetine girmiştir. Memlükler şehirde birçok imar faaliyetinde bulunmuş, Kalavun döneminde şehir surları yenilenmiştir. Kubbetü's-Sahra Baybars, Kalavun ve Melikü'z-Zahir Çakmak dönemlerinde onarılmıştır.[45]

3- Osmanlı Hâkimiyetinde Kudüs

Kudüs uzun yıllar Memlüklerin hâkimiyetinde kaldı. Ancak Anadolu'da hızla güçlenen Osmanlı Devleti, İstanbul'un da fethinden sonra İslam dünyasında büyük bir güç haline gelerek Memlüklere rakip oldu. İki devletin başlangıçta iyi olan ilişkileri, Dulkadiroğlu Beyliği, şehzade Cem, Hicaz suyolları meseleleri ve Memlüklerin İran Safevi Devleti ile Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği ittifak nedenleriyle bozuldu. Son olarak Yavuz Sultan Selim'in Dulkadiroğlu Beyliği'ne son vermesiyle Osmanlı Devleti, Memlük toprakları olan Suriye'ye dayanmıştı.

İki devlet arasındaki gerginlik 24 Ağustos 1516 tarihindeki Mercidabık Savaşı ile sonuçlandı. Savaşı kazanan Yavuz Sultan Selim, daha sonra Mısır'a yürüyüşünü sürdürerek 22 Ocak 1517 tarihindeki Ridaniye Savaşı'yla Memlüklere son darbeyi vurmak suretiyle bu devleti sona erdirmiştir. Böylece Mısır, Hicaz ve Kudüs'ün de dahil olduğu Suriye toprakları Osmanlı Devleti'nin kontrolüne girmiştir.[46]

Kudüs'ün Osmanlı yönetimine girişi kesin olarak bilinmemekle birlikte Sultan Selim'in 31 Aralık 1516'da Kudüs'ü ziyaret ettiği bilinmektedir. Sultanı Kudüs Ermeni patriği III. Serkis, Kudüs Rum patriği Attalia, ruhbanlar ve kent halkı karşılamışlardır. Sultan Selim maiyetindekilerle beraber Kubbetü's-Sahra'yı, Harem-i Şerif'teki kutsal yerleri ziyaret

[44] Runciman, *a.g.e.*, c. 3, s. 164-195; Demirkent, *a.g.m.*, s. 332
[45] Cengiz Tomar, "Kudüs (Memlükler Dönemi)", *DİA*, c. 26, İstanbul 2002, s. 334
[46] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, Ankara 1995, s. 284-292

etmiş ve Mescid-i Aksa'da akşam namazını kılmıştır. Kedisini karşılayan Ermeni patriği Serkis'e verdiği fermanla kutsal yerler konusundaki ilk statü oluşturulmuştur. Bu fermanla Hıristiyanların kutsal yerlerde serbestçe ibadet edebilecekleri ilan edilerek, hakları güvence altına alınmıştır. Böylece Hz. Ömer ve Selahaddin Eyyubi'nin verdiği ahidnameler teyit edilmiş olmaktadır.[47]

Kudüs, Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra Şam vilayetine bağlı sancaklardan biri olarak Osmanlı idari örgütlenmesi içinde yerini aldı. Başlangıçta Memlükler dönemindeki gibi, Halilürrahman, Kudüs ve Beni Amr nahiyelerinden oluşan sancak, 1538 yılından itibaren iki nahiyeye indirildi. Ancak Memlükler döneminden farklı olarak sancağın yönetim merkezi Gazze değil, Kudüs'tü. Böylece kentin statüsü de yükselmişti.[48] Kudüs Sultan Abdülmecid döneminde bir süre Sayda Eyaleti'ne bağlandı. Bu süreçte Kudüs, merkezle ilişkilerinde eyalet merkezi olan Beyrut'a bağlı olmuştur.[49] Dönemin Kudüs mutasarrıfı 1851'de Kudüs'ün müstakil bir mutasarrıflık olmasını teklif etmiş ancak bu isteği uygun bulunmamıştır.[50] Sultan Abdülaziz'in ilk dönemlerinde Kudüs Suriye vilayetine bağlı olarak işlerini Şam'dan yürütmeye başlamıştır. 1871 yılında ise müstakil bir mutasarrıflığa dönüştürülerek doğrudan Babıâli ile irtibatlı hale getirilmiştir.[51] Bu değişiklikten kısa bir süre sonra, 1872 yılında Suriye vilayeti Kudüs'ün işlerinin aksayacağını öne sürerek tekrar kendilerine bağlanmasını talep etmişlerdir. Ancak Babıâli, Kudüs'ün mali, idari, siyasî ve politik konumunun hassasiyeti sebebiyle bu talebi kesin bir dille reddetmiştir.[52] Bundan sonra Kudüs, Osmanlı yönetiminden çıkıncaya kadar doğrudan İstanbul'a bağlı bir mutasarrıflık olmuştur.

Böylece fethinden 1831 yılına kadar Şam eyaletine bağlı olan Kudüs, 1841-1865 yılları arasında Sayda Eyaleti'ne bağlandı. 1865'te Sayda ve Şam eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Suriye vilayeti içinde yer aldıktan sonra 1872'den, 1917'de İngilizler kontrolüne girinceye kadar doğrudan İstanbul'a bağlı olmuştur.[53] Önemine binaen Kudüs'e özerk bir statü sağlanmıştır. Bu şekilde doğrudan merkeze bağlanan sancaklara "Elviye-i gayri mülhaka" denilmiştir.

Şehrin, Dımaşk Eyyubileri hükümdarı el-Muazzam döneminde yıkılan surları Kanuni Sultan Süleyman döneminde yeniden inşa edilmiştir. 1531-1541 yılları arasında inşa edilen

[47] Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988, s. 11-17
[48] Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs(1890-1914)*, Ankara 2004, s. 32-33
[49] Arif Paşa Arif, *Tarihü'l-Kuds*, Kahire 1994, s. 117
[50] *BOA,* A.MKT.UM. 62/29 (5 Şaban 1267)
[51] Arif, *a.g.e.*, s. 118
[52] *BOA,* A.MKT.MHM. 443/82 (1289)
[53] Kamil Cemil el-Aseli, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)" *DİA*, c. 26, İstanbul 2002, s. 335

Kudüs surları, bugün "Eski Kudüs" olarak isimlendirilen 868 dönümlük arazinin etrafını çevrelemiştir.[54] Ayrıca uzunluğu 3 kilometreyi, yüksekliği 12 metreyi aşan ve 34 kulesi; 7 kapısı bulunan bu surlar, Kudüs'teki dört yüzyıllık Osmanlı hâkimiyetinin en canlı mirasıdır.[55] Yine Sultan Süleyman döneminde Kubbetü's-Sahra tezyin edilmiş, kentin suyolları onarılmış ve şehir çeşmelerle donatılmıştır. Haseki Sultan Vakfı kurularak şehre ekonomik bir hareketlilik getirilmiştir.[56]

Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa'ya gösterilen ihtimam Osmanlı hâkimiyeti boyunca devam etmiştir. Bu eserlerde zaman içinde meydana gelen hasarların onarımına Osmanlı hükümdarları büyük önem vermişlerdir. Müslümanların halifesi olarak Osmanlı sultanlarının, bu iki eserin imarı için çaba harcamayı, prestij meselesi olarak gördükleri düşünülmelidir. Bu eserleri korumak suretiyle halife Müslümanlar üzerindeki iktidarını pekiştirmektedir.

Bir kitabeye göre Sultan II. Mahmut Kubbetü's-Sahra'nın yaldızlarını tazeletmiş ve camiyi dıştan tamir ettirmiştir.[57] 1860 yılında Sultan Abdülmecid Mescid-i Aksa'nın tamirine yirmi bin lira harcamıştır. Sultan Abdülaziz ve ondan sonra da Sultan II. Abdülhamid Mescid-i Aksa'nın tamir ve tezyini için otuz biner lira sarfetmişlerdir.[58]

1808 yılında Kamame Kilisesi'nde çıkan yangın sebebiyle kilisenin kubbesi çökmüştür. Kilisenin onarımı hakkını kazanmak için Latin ve Rum cemaatleri arasında çıkan mücadeleyi Rumlar kazanmışlardır. Sultan II. Mahmut'tan aldıkları izinle 1810 yılında kiliseyi restore etmişlerdir.[59]

1831 yılında Kudüs, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın kontrolüne girdi. Kudüs ve Filistin oğlu İbrahim Paşa kontrolündeydi. Kudüs'ün İbrahim Paşa'nın kontrolünde kaldığı on yıl, savaşlar ve isyanlarla geçmiştir. Avrupalı devletlerin baskısıyla Mehmet Ali Paşa Filistin'den çekilmek zorunda kaldı. 1841'de Osmanlı merkez yönetimi Kudüs'e tekrar hâkim oldu.[60]

İbrahim Paşa, Osmanlılara karşı Avrupalıların desteğini sağlamak düşüncesiyle Hıristiyan ve Yahudilere bir takım imtiyazlar vermişti. Çeşitli idari mevkilerde halkın da rol

---

[54] Raif Yusuf Necm, *Künuzü'l-Kuds*, Amman 1983, s. 354; Avcı, *a.g.e.*, s. 36-37
[55] Aseli, *a.g.m.*, s. 335; Ahmed Akgündüz, "Kudüs'te Osmanlı Modeli ve Bütün Dinlerin Ortak Başşehri" *http://www.osmanli.org.tr/yazi.php?bolum=4&id=329* , erişim tarihi: 2007
[56] Necm, *a.g.e.*, s. 354-356; Avcı, *a.g.e.*, s. 39
[57] Buhl, *a.g.m.*, s.963
[58] Arif, *a.g.e.*, s. 119-120. Miktarın değerlendirilebilmesi için 1862 yılında Kudüs'teki bazı ürünlerin fiyatları şöyledir: Dana eti 8 para, kadayıf 4, un 6 para, bir baş koyun 1,5 kuruş, Kudüs'ün merkezinde bir ev 75 kuruştur. (bkz. Arif, *a.g.e.*, 123)
[59] Arif, *a.g.e.*, s. 267; Buhl, *a.g.m.*, s.964
[60] Arif, *a.g.e.*, s.111-117

almasını sağlamıştı. Timar sistemini kaldırarak halkın elindeki silahları müsadere etmişti. Çiftçilere mültezimler hakkında dava açma hakkı tanımış, böylece halkla arasında mesafeyi artıran mültezim sınıfını etkisiz hale getirmeyi hedeflemişti. Osmanlı yönetiminin kilise ve manastırlardan topladığı aidat, maaş ve koruma vergilerini kaldırmıştı. Ancak her şeye müdahale etmeye çalışan Mısır yönetimi bir süre sonra halkın tepkisini çekmeye başlamıştı. Özellikle askerlik, vergi ve tarım konusundaki reformları halkın Mısır yönetimine karşı ayaklanmasına sebep olmuştu. İbrahim Paşa'nın bu tür reformlar uygulaması, Avrupalı devletleri endişelendirerek Osmanlı Devleti yanında yer almalarını sağlamıştı.[61]

Osmanlı Devleti Mehmet Ali Paşa hâkimiyetinde başlayan "açık kapı" politikasını sürdürmek zorunda kaldı. Bunun bir uzantısı da yabancı devletlerin Kudüs ile olan irtibatlarında kendini göstermektedir. Kudüs kenti Avrupa devletleri arasında giderek yoğunlaşan rekabet yarışının içine sürüklendi. Bu yarışı sürdürmek için konsolosluklar açma hamlesine giriştiler.[62] Prusya 1842, Sardinya ve Fransa 1843, Avusturya 1847, İspanya 1854, Amerika 1856 ve Rusya 1857 konsolosluklar açtılar.[63] İngiltere 1838'de, bir süre sonra konsolosluğa dönüşecek bir konsolos yardımcılığı açtı. 1862'de İtalya (Sardinyalıların halefleri), kısa zaman sonra da Hollanda, Belçika, Norveç ve İsveç Kudüs'te konsolosluk açan devletler oldular. Batılı güçlerin nüfuz aracı olan konsoloslukların kurulmaları, Yahudi göçleri ve yerleşimleri için son derece önemli bir unsurdur. Yahudi ve Hıristiyanların hakları konusunda titiz davranmakla yetinmeyen konsolosluklar, himayelerini bazı yerli halk sınıflarını kapsayacak şekilde yaymak için büyük çaba sarfetmektedirler.[64] Kudüs'teki konsolosların yetki ve statüleri her yerde olduğu gibi Kapitülasyon[65] anlaşmalarına dayanıyordu. Konsoloslar kendi uyruklarının ve mahmilerinin kişisel haklarını ilgilendiren her konuyla alakadar olma yetkisine sahipti. Kapitülasyon anlaşmaları sayesinde temsil ettikleri ülkenin nüfuzunu yaymak konusunda geniş bir hareket alanına sahip olan konsoloslar, kent yaşamında giderek daha etkin bir konum kazanmaya başladılar. Öte yandan Kudüs ve çevresinde yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan yeni gelişmeler, Avrupa devletlerinin pek çoğunun 1890'lı yıllardan itibaren diplomatik temsilcilerini başkonsolosluk

[61] Azmi Khouli, *Osmanlı döneminde Kudüs'teki yabancı okullar (XIX. yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (İlahiyat Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s. 10
[62] Avcı, *a.g.e.*, s. 64
[63] Alexander Schölch, "Jerusalem in The 19th Century (1831-1917 AD)", *History in Jerusalem*, ed. K.J.Asali, Essex 1989, s.229; Avcı, *a.g.e.*, s. 64
[64] Catherine Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", *Kudüs:1850-1948*, Haz. Catherine Nicault, çev.Estreya Seval Vali, İstanbul 2001 s. 46-47
[65] Kapitülasyonlar, bir çeşit ticari anlaşma olmakla birlikte, tanındıkları ülke tebaalarına Osmanlı ülkesi üzerinde serbest faaliyet imkanı; çeşitli konularda muafiyetler ve korunma hakkı tanır. Ancak Kapitülasyon hakkı verilen ülkeler, zaman içinde bu hakları, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak ve Osmanlı ülkesinde yaşayan Hıristiyan tebaa ile mabedleri üzerinde hak sahibi olma maksadıylakullanarak amacından saptırmışlardır.

mevkisine yükselmesine neden oldu.1891'de Yunanistan ve Rusya, onları takiben de Fransa ve Almanya Kudüs temsilcilerini başkonsolosluk düzeyine yükselttiler.[66]

19. yy.ın ikinci yarısında Kudüs, uluslararası bir mesele haline gelmiştir. 1853 yılında Kudüs'teki mukaddes yerler sebebiyle Kırım Savaşı başlamıştır. Osmanlı Devleti savaşı idare etmekte oldukça zorlanmış ve İngiltere ile Fransa'nın yardımlarıyla Rusya'ya karşı başarı elde edebilmiştir. Savaş sonunda Avrupalı devletlerle imzalanan 1856 Paris Anlaşması, Kudüs'teki kutsal mekânlar için yeni, uluslararası bir statüko belirlemiştir.[67] Bu şekilde batılı devletlerin Kudüs üzerinden Osmanlının içişlerine karışmalarının yolu açılmıştır. Kudüs'te dengeleri korumak Osmanlı Devleti için güçleşmeye başlamıştır.

Paris Anlaşması'nın imzalandığı tarihte ilan edilen Islahat Fermanı Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan tebaasına bazı haklar tanımıştır. Özellikle kilise ve sinagog gibi dinî binaların yapımında kolaylıklar sağlanması ve Avrupalı devletlerin dinî mekânlar üzerinde söz hakkına sahip olması, Kudüs'te dinî imar faaliyetlerinin artmasını sağlamıştır.

II. Abdülhamid döneminde tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Kudüs'te de önemli gelişmeler olmuştur. Onun döneminde Rusya ile yapılan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlandı. 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması'nın 62. maddesi yabancı devletlerin dinî mekânlara müdahale haklarını kolaylaştırmakla Kudüs'ü daha da müdahaleye açık bir hale getirmiştir.[68]

Sultan Abdülhamid, Filistin ve Kudüs'e olan Yahudi göçünün sakıncalı boyutlara ulaşması üzerine Yahudilerin Kudüs'e yerleşmelerini bir fermanla yasaklamıştır.[69] 19. yüzyıldan itibaren misyoner faaliyetleri neticesinde İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve İtalya'nın etkinlikleriyle kurulan kilise, din okulu ve cemiyetler sebebiyle hassas hale gelen Kudüs'te cemaatler arasında dengelerin daha da bozulmasından endişe edilmiştir. Kudüs'ün bu şekilde kontrolden çıkacağını düşünen II. Abdülhamid, genel olarak Osmanlı topraklarına Yahudi göçüne karşı olmamakla birlikte Filistin'e Yahudi yerleşimine karşı kesin bir tavır koymuştur. Zira onu bu konuda endişelendiren bir Yahudi devleti hayalinin söz konusu olmasıydı.[70]

Bu dönemde II. Abdülhamid çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Mescid-i Aksa'nın onarılması yanında, şehirde bir belediye hastanesi ile saat kuleleri ve sebiller

---

[66] Avcı, *a.g.e.*, s. 64-65
[67] Ayrıntılı bilgi için bkz: Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühime-i Siyasîye*, c. 1, Ankara 1987, s. 1-161
[68] *BOA,* İ.HR. 377/1320 M-2 (3 Muharrem 1320); *BOA,* ŞD. 2273/57 (14 Recep 1300); *BOA,* HR.SYS. 409/1 (28.10.1893)
[69] *BOA,* Y.PRK.AZJ. 40/34 (29 Zilhicce 1317); Arif, *a.g.e.*, s. 119
[70] Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e Yahudi Göçü Meselesi (1878-1908)", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, c. 13, Ankara 2002, s. 79-80

yaptırmıştır. Şehir kaldırımlarla döşenmiştir.[71] 1867'de açılan Yafa-Kudüs ve 1870'de yapılan Kudüs-Nablus[72] karayollarına ek olarak, 1892 yılında liman kenti Yafa ile Kudüs'ü birbirine bağlayan demiryolu hizmete açıldı.[73] (bkz. Resim-6) Bu yolun özellikle Avrupa'dan gelen Hıristiyan hacıların ulaşımını kolaylaştırdığı açıktır.

Sultan Abdülhamid'in tahta çıktığı zaman ilan ettiği meşrutiyet yönetimi çok uzun soluklu olamamıştır. Bu kısa süreli meşruti yönetimde İstanbul'daki mecliste Kudüs'ü, şehrin güçlü ailelerinden Halidilere mensup olan Yusuf Ziya el-Halidi temsil etmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çalışmaları sonucu ilan edilen II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Kudüs Sancağı'nı, mecliste üç kişi temsil etmiştir. Bunlar Kudüs'ten Ruhi el-Halidi ile Sait el-Hüseyni ve Yafa'dan Hafız es-Saidi beylerdi.[74]

1858 yılına kadar Kudüs suriçi ile sınırlı iken bu tarihten itibaren sur dışında da binaların yapılmaya başlandığı rivayet edilir.[75] Hızla gelişen ve büyüyen şehrin ihtiyaçlarının karşılanması için belediye teşkilatı kurulmuştur. Bazı araştırmalarda Kudüs belediyesinin 1863'te teşekkül ettiği belirtilmekteyken[76], Yasemin Avcı, Kudüs belediyesinin kayıtlarına dayanarak belediye teşkilatının 1867'de kurulmuş oluğunu söylemektedir.[77] Belediye şehrin kanalizasyon sistemi, aydınlatılması, sokakların ağaçlandırılması ve tanzimi gibi hizmetleri yanında 1891'de belediye hastanesinin hizmete açılmasında önemli rol oynamıştır.[78]

Sultan Hamid'in tahttan indirilmesinden sonra Osmanlı yönetiminde etkin rol oynayan İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı'na Almanya yanında girme kararı almıştır. Dünya savaşı sırasında Kudüs son ana kadar savunulmaya çalışılmış, ancak 1917'de İngilizler eline geçmiştir.[79]

[71] Arif, *a.g.e.*, s. 120
[72] Arif, *a.g.e.*, s. 118
[73] *BOA,* Y.PRK.MYD. 11/92 (6 Rebiulevvel 1310); Arif, *a.g.e.*, s. 120
[74] Arif, *a.g.e.*, s. 119-121; Aseli, *a.g.m.*, s. 335
[75] Arif, *a.g.e.*, s. 118
[76] Arif, *a.g.e.*, s. 123; Aseli, *a.g.m.*, s. 336
[77] Avcı, *a.g.e.* s. 137
[78] Aseli, *a.g.m.*, s. 336
[79] Arif, *a.g.e.*, s. 121; Aseli, *a.g.m.*, s. 338; Nicault, *a.g.m.*, s. 26

I. BÖLÜM

KUTSAL ŞEHİR KUDÜS

OSMANLI HÂKİMİYETİNDE DEMOGRAFİK VE DİNİ YAPI

1- Kent Yapısı

Kentin genel yerleşim planının, İslami dönemden çok daha önce, M.S. 2.yy.da Kudüs'ün "Aelia Capitolina" adıyla bir Roma kenti olarak yeniden kurulduğu dönemde belirlenmiş olduğunu söylemek gerekir.[80] Kudüs son yüzyıla kadar eski şehirden ibaretti. Eski şehir, M.S. 2. yy.da Roma şehri olarak yeniden oluşturulduğunda iki temel çizgide oluşturuldu. 1.Duvarlar 2.Ana caddeler sistemi.[81]

Roma imparatoru Constantinus'un Hıristiyanlık dinini kabul edip Kudüs'ü mabedlerle süslemesinin ardından şehir kısa sürede Hıristiyan hacıların akınına uğrayan sembolik bir merkez haline geldi. O kadar ki, 5. yy. başlarında şehirde ve civarında iki yüz kadar manastır ve imaret yapılmıştı.[82] Böylece Kudüs, Roma İmparatorluğu ve Hıristiyanlar için ayrıcalıklı bir kent haline geliyordu. Bu imar faaliyetleri her dönem devam ederek; şehrin kutsiyetini sürdürmüştür. Bu durum Osmanlılar döneminde de aynen sürmüştür.

Birçok farklı araştırmacının aktardığı üzere Kudüs Osmanlılar hâkimiyetine girdikten sonra, Kanuni Sultan Süleyman döneminde surlarla çevrilmiştir. Bu surlar, 12-13 metre yükseklikte ve 1 metre kalınlıktadır.[83] Yapımı beş yılda tamamlanan ve üç kilometre uzunluğundaki surların 34 kulesi ve 7 kapısı vardır.[84] Evliya Çelebi'nin hoş anlatımına göre Kanuni Sultan Süleyman bu surların inşası için Lala Mustafa Paşa'yı görevlendirmiştir. Aslen çok eski zamanlarda inşa edilmiş olan bu surlar, çeşitli zamanlardaki saldırılarla harap olmuş ve yıkılmışlardı. Sultan Süleyman'ın inşa ettirdiği surlar bunlar üzerine yapılmıştır. Evliya Çelebi'ye göre bu surların her bir taşı bir fil büyüklüğündedir. Enteresan istatistikleriyle meşhur seyyah, surların yedi bin elli adım uzunluğunda ve elli yedi burca sahip olduğunu

[80] Avcı, *a.g.e.*, s.21
[81] Adar Arnon, "The Quarter of Jerusalem in the Ottoman Period", *Middle Eastern Studies*, vol. 28 no:1, s. 3
[82] Runciman, *a.g.e.*, c. 1, s. 31-32
[83] Sami, *a.g.e.*, c. 5, s. 3605; Akgündüz, *a.g.m.*; K.J. Asali, "Jerusalem Under The Ottomans 1516-1831 AD", *Jerusalem in History*, ed. K.J.Asali, Essex 1989, s. 201
[84] Aseli, *a.g.m.*, s. 335; Asali, *a.g.m.*, s. 201

anlatmaktadır.[85] 19.yy.ın sonunda Kudüs'ün surları üzerinde, ikisi kapalı olmak üzere yedi kapı mevcuttur.[86] Surlardaki kapılar, dış saldırılara karşı geceleri ve Cuma namazı sırasında kapatılmaktaydı. Ancak 1872-1874 yıllarından itibaren kapıların kapatılması işinden vazgeçilmesinden dolayı, surların koruma özelliğinin işlevsizleştiği anlaşılmaktadır.[87]

Evliya Çelebi, surların, şehri dünyaya açan kapılarından da bahsetmektedir. 1672 yılında Kudüs'ün altı kapısından bahseder. Birinci kapı "Bab-ı Meğaribe", güneye bakan küçük bir kapıdır. Haçlılar şehri bu kapıdan ele geçirdikleri için bu şekilde adlandırılmıştır. İkinci kapı yine güneye bakan "Bab-ı Hazreti Davud"dur. Bu kapıdan iki yüz elli adım kadar batıya ilerleyen sur daha sonra kuzeye kıvrılır. Sur boyunca altı yüz adım kuzeye gidildiğinde batıya bakan "Bab-ı Halilürrahman"a varılır. Surlar bu noktadan kuzeybatı yönüne bir yay çizer. Dört yüz adım kadar sonra Eğri Kule'ye ulaşınca surların ilerleyişi kuzeydoğu yönüne döner. Buradan "Bab-ı Bozdoğan" denilen kapıya ulaşılır. Aynı yönde dört yüz adım sonra doğuya bakan "Bab-ı Zehriyye" kapısı vardır. Beş yüz adım sonra surlar güneye doğru ilerler. Rüstem Paşa Kulesi'nin bulunduğu bu köşeden güneye beş yüz adım yol alınınca karşınıza, Hz. Meryem'in kabrinin yakınındaki "Bab-ı Meryem" kapısı çıkar.[88] Catherine Nicault, 19. yy.ın ortalarına kadar şehrin, kullanımda olan beş kapısının olduğunu söylemektedir. Şehrin artan ihtiyaçları ve sur dışına doğru genişlemesiyle mevcut kapılar ihtiyacı karşılayamamış ve kapıların sayısı zamanla yediye çıkarılmıştır. Ona göre 1875'te şehrin kuzeydoğusundaki mahalle Müslümanların talebi üzerine "Herodes(Bab es-Zahireh) Kapısı" ile dış dünyaya açılmıştır.1890'da surların kuzeybatı köşesinde "Yeni Kapı" açılmıştır. Nihayet 1898'de Alman imparatoru II. Wilhelm'in ziyareti için Yafa Kapısı'na gedik açılmıştır.[89] 1890 yılında kuzeye bakan "Yeni Kapı"nın açıldığı ve böylece 19.yy. sonunda şehrin yedi kapısının olduğu bilinmektedir.[90] Ancak fark edileceği üzere Nicault'un verdiği bilgilerde bir yanlışlık olmalıdır. Zira hem Evliya Çelebi hem de 19.yy.ın başında Kudüs'ü ziyaret eden Fransız seyyah Chateaubriand, aynı kapılardan bahsederler.[91] Yani 17.yy Türk seyyahı Evliya Çelebi de 19.yy. Fransız seyyahı Chateaubriand da Nicault'un bahsettiği dönemin çok öncesinde yedi

[85] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 9. kitap, s. 231-232
[86] Sami, *a.g.e.*, c. 5, s. 3605
[87] Nicault, *a.g.m.*, s. 65
[88] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 9. kitap, s. 231-232
[89] Nicault, *a.g.m.*, s. 66
[90] Arnon, *a.g.m.* s. 3. Arnon, şehrin kapılarını şöyle anlatır: Kuzeyde 1- Damascus 2- Herod 3- Yeni kapı; doğuda 4- Aziz Stephan; güneyde 5- Dung 6- Zion; batıda 7- Yafa kapıları.
[91] François Rene de Chateaubriand, *Paris-Kudüs Yolculuğu*, çev. Oğuz Peltek, c. 3, Ankara 1949, s. 59-61. Chateaubriand şehrin kapılarını şöyle sayar: 1- Bab el-Kzalil(İbrahim Kapısı, Yafa Kapısı) 2- Bab el- Maugrabe 3- Bab el-Nebi Dahoud (Davut Peygamber Kapısı, Zion Kapısı) 4- Bab el-Darahie(Yaldızlı Kapı, Altın Kapı) 5- Bab el-Sidi Mariam(Hz. Meryem Kapısı, Bab-ı Hutta) 6- Bab el-Zahara(Herod Kapısı) 7- Bab el-Hamond (Şam Kapısı). (Yafa ve Şam Kapısı için bkz. Resim-7 ve 8)

kapının –Evliya Çelebi kapatılmış olan Altın Kapı'dan bahsetmediğinden altı kapı sayar- varlığından söz ederlerken, Nicault 19.yy. ortalarına kadar şehrin beş kapısının var olduğunu söylemektedir. Her iki seyyah da Nicault'un 1875'te açıldığını söylediği Bab es-Zahireh Kapısı'nı anlatırlar. Kısacası 19.yy. sonlarına kadar altı açık kapısı olan şehir, 1890'da Yeni Kapı'nın da açılmasıyla kullanımda olan yedi kapıya (kapalı kapılar hariç) sahip olmuştur.

Doğrudan Harem-i Şerif'e açılan Altın Kapı ya da Yaldızlı Kapı, Osmanlılarca kapatılmıştı. Çünkü Türkler, bir gayrimüslim bu kapıdan girerse şehrin kaybedileceğine, aynı şekilde Hıristiyanlar da şehri bu kapıdan fethedeceklerine inanmaktaydılar.[92] Evliya Çelebi, seyahatnamesinde bu kapıdan söz etmez. Kapılardan şehre giren yollar ana cadde ve sokakları, bu ana hatlar da mahalleleri oluşturuyordu.

Roma kentinin hatırası olarak iki büyük dikey eksen halindeki ana yollar, şehri hala boydan boya kesmektedir. Düz çizgi halindeki bu ana yollara bağlı bir tali yollar ağı klasik eski Arap şehirlerinin darlık ve dolambaçlığını barındırmaktadır. Ana yolların sınırlarını çizdiği eşit olmayan dört bölümün her biri, başlıca kutsal yerler çevresinde toplanmış ve bu çevreden uzaklaştıkça sıkışıklığı hafifleyen bir dinî cemaatin alanıdır.[93] Bu şekilde şehir dört ayrı mahalleye bölümlenmişti. Bunlar 1- Müslüman mahallesi, 2- Hıristiyan mahallesi, 3- Ermeni mahallesi, 4- Yahudi mahallesi şeklinde teşekkül etmişti.

Ortaçağ İslam şehirlerinde, mahalleler aynı değerleri paylaşanların birlikte oldukları alanlardı. Ortaçağ İslam şehirlerinin kendi yönetim gücü yoktu. Her şey merkezden yönetilirdi. Mahallelerin oluşumu kendi içinde olmadı. Osmanlılar döneminde mahallelerin, caddelerin isimlendirilmesinde herhangi bir otorite etkin olmamıştı. Bunun yerine guruplar ve cemaatlerin bölümlenmesinden sonra isimlendirme kendiliğinden oluştu.[94] Cemaat mahalleleri kentteki ruhanî merkezler etrafında belirmişti. Müslüman nüfus, Harem-i Şerif (Moria-Tapınak Dağı) etrafında, özellikle kuzeydoğu kısmında toplandı. Hıristiyanlar evlerini daha çok Kutsal Kabir Manastırı(Kamame Kilisesi) çevresinden satın alıyorlar ya da orada inşa ediyorlardı. Fransisken Manastırı 16. yy. ortalarında Sion Tepesi'nden bu bölgeye taşınınca, bir başka ruhanî merkez de Hıristiyanları bir araya getirmiş oldu. Ermeni Hıristiyanlar, kentin güneybatı kısmında bulunan kendi manastırlarına yakın olmayı tercih ediyorlardı. Yahudiler Ağlama Duvarı'na yakın olmayı tercih ettiklerinden kentin güney mahallelerine yerleştiler. Bütün kent sakinleri bu bölünmeyi tanıyor olsa da, bu katı bir bölünme değildi ve zorunlu tutulmuyordu. Böylece Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcında

[92] Chateaubriand, *a.g.e.*, c. 3, s. 60; Nicault, *a.g.m.*, s. 66
[93] Nicault, *a.g.m.*, s. 66-67
[94] Arnon, *a.g.m.* s. 3-4

Kudüs'e, şehrin önceki dönemlerine göre daha heterojen bir yapı kazandırmış olduğu görülmektedir.[95]

Mescid-i Aksa ve diğer İslami yapılardan başka, Hıristiyanlar için şehrin en kutsal mekânı olan Kamame Kilisesi ve Yahudilerin dinî merkezi olan Ağlama Duvarı kentteki cemaatlerin ayrı dinî kamusal alanlarıydı. Kentteki kamu binalarının büyük bir çoğunluğu dinî nitelikliydi. İmar alanının büyük bir kısmını kaplayan bu yapılar, hacimli ve etkileyici binalardı. Kentin silueti minareler, kilise ve havraların kubbeli çatılarıyla biçimlenmekteydi. Kudüs'ün ekonomik hayatı da sanayi ve ticaret gibi alanlardan ziyade, dinî amaçlarla kente gelen hacı ve ziyaretçilere verilen hizmetlere dayanıyordu.[96]

2- Nüfus

Kudüs kenti içinde farklı din ve mezheplerden insanlar bir arada yaşamaktaydı. Bu haliyle Osmanlı Devleti'nin bir portresi görünümündeydi. Bununla birlikte bütün bu farklı guruplar şehri kutsal kabul etmekteydi. Kaçınılmaz olarak çatışmalar ve sürtüşmeler söz konusuydu. Görünmeyen bir hâkimiyet mücadelesi, şehirdeki nüfus oranlarını da değerli kılmaktaydı.

Elbette ki Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımları bir mücadelenin taraflarını belirlemek için yapılmamıştı. Osmanlı nüfus sayımları askeri ve ekonomik kaygılarla yapılmıştı. Ancak şehrin sakini cemaatler, sayısal durumlarını mücadelenin önemli bir parçası haline getirmişlerdi. Nüfus çokluğu kendilerine ait mabed ve bina yapma hakkı kazandıracaktır. Bu suretle hem sayılarının hem de eserlerinin çokluğu Kudüs'teki etkinliklerini artıracaktı.

Milliyetçiliğin kendisini fazlasıyla hissettirdiği 19.yy.ın sonlarında geleneksel Ortodoks kilisesinin ağırlığı sarsılmış ve milli kiliseler teşekkül etmiştir. 1870 yılında ilk Bulgar kilisesinin kurulmasıyla, külliyen Rum denilen Ortodokslar arasında bölünmeler başlamıştır. Bu çok önemli bir mesele addedildi. Zira bir kişi hangi kilise ile ilişkiliyse, diline ve milliyetine bakılmadan o kilisenin mensubu sayılıyordu. Ortodoks kilisesinin çökmesi milliyeti kişisel bir seçim haline getirmiştir. 1905-6 Osmanlı nüfus sayımının yapılma sebebi de bir önceki sayımlara, bu cemaatler arasındaki çekişme dolayısıyla fesat karışmış olmasıydı.[97] Bu türden nüfus çalışmaları üzerindeki çekişmeler, Kudüs'te zaten eskiden beri

[95] Dror Ze'evi, *Kudüs: 17.Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul 2000, s. 26; Arnon, *a.g.m.*, s. 3-4
[96] Avcı, *a.g.e.*, s. 23
[97] Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003, s. 75

var olan çekişmeleri daha da artırmış olmalıdır. Cemaatler doğal olarak kendi topluluklarını kalabalık göstermek çabasındadır.

1844 yılı Osmanlı Devleti'ndeki toplam Rum nüfusu 2 milyon ve bunların 1 milyonu Asya kıtasında bulunmaktaydı. Ermeniler 2 milyon 800 bin ve bunların 2 milyon 400 bini Asya'da bulunuyorlardı. Yahudi nüfusu 150 bin ve bunun 80 bini Asya'daydı. Süryani ve Keldani nüfusun tamamı Asya'da ve 235 bin civarında bulunmaktaydı.[98] 1881-1893 Osmanlı genel nüfus sayımına göre Müslümanlar 12 milyon 587 bin 137, Rumlar 2 milyon 332 bin 197, Ermeniler 1 milyon bin 465, Katolikler 149 bin 786, Yahudiler 184 bin 6, Protestanlar 36 bin 238, Latinler 18 bin 240 ve yabancılar 235 bin 983 kişidir. Toplamda 17 milyon 388 bin 604 kişi sayılmış olmakla birlikte bazı yerlerin sayımının tamamlanamadığı ve bazı yerlerin de muaf tutulduğu bilinmektedir. Bu bölgelerin nüfuslarının tahminlerinin toplamı da 13 milyon 406 bin 91'dir.[99]

Kudüs'ün Suriye'ye bağlı olduğu hicri 1288(1870-71) tarihli Suriye vilayet salnamesine göre Kudüs'teki hane sayıları şöyledir:

Tablo-1: 1870-71/1288 Yılında Kudüs Kazasının Hane Sayısı[100]

Kasaba ve Nahiye Adı	İslam Hane	Gayri Müslim Hane								Toplam
		Rum	Latin	Ermeni	Katolik	Protestan	Kıpti	Süryani	Yahudi	
Kudüs-i Şerif Beldesi (Kasabası)	1025	299	179	175	18	16	44	7	630	2393
Benî Zeyd Nahiyesi	1220	66								1286
Benî Murra ve Benî Salim Nahiyesi	1127	96								1223
Benî Malik Nahiyesi	1075									1075
Benî Hasan Nahiyesi	496	12								508
Vadiye Nahiyesi	384	760								1144
Benî Haris El-Kibala ve El-	748	148								896

[98] *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500–1927*, haz. Cem Behar, Ankara 1996, s. 28
[99] Karpat, *a.g.e.*, s. 188
[100] *Suriye Vilayet Salnamesi*, sene 1288 (1870–1871), s. 149–156; Amad Alden Dhier, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında ve 20. Yüzyılın Başlarında Filistinde Demografik Yapı ve Nüfus Hareketleri*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü (Siyasi Tarih ve Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999, s. 66

Şimala Nahiyesi			
Bire ve Cebel-i Kudüs Nahiyesi	1068	120	1188
Toplam	7143	2570	9713

Nüfus hesaplamalarında hane katsayısı olarak farklı rakamlar kullanılmakla birlikte pek çok araştırmacı 5 katsayısını kullanmışlardır.[101] Ayrıca 1877–78 ve 1878–79 Suriye vilayeti salnamelerinde de hane ve nüfus sayısı cetvellerinde de genellikle 3,9 ile 6,8 katsayılarıyla karşılaşmaktayız. Fakat çok az olarak bazı hanelerin katsayısı 10'un üzerindedir.[102] Alan Duben ise 19.yy. Anadolu kentlerindeki hane nüfus oranlarıyla ilgili olarak ortalama 4,6 katsayısına ulaşmıştır.[103] Bu durumda 5 katsayısı kullanılarak, Kudüs'ün özel mutasarrıflık statüsü kazanmadan hemen önceki nüfusunun şöyle olduğu tahmin edilir:

Tablo–2: 5 Katsayısına Göre Kudüs'ün 1870–71/1288 yılındaki nüfusu ve oranları

Kasaba ve Nahiye Adı	Müslümanlar	Müslümanların Oranı%	Gayrimüslimler	Gayrimüslim Oranı%	Toplam Nüfus	
					Miktarı	Oranı%
Kudüs Kasabası	5.215	10,6	6.840	14,1	12.055	24,8
Beni Zeyd Nahiyesi	6.100	12,7	330	0,7	6.430	13,2
Beni Mura ve Beni Salim Nahiyeleri	5.635	11,6	480	1	6.115	12,6
Beni Malik Nahiyesi	5.375	11,1			5.375	11,1
Beni Hasan Nahiyesi	2.480	5,1	60	0,1	2.540	5,2
Vadiye Nahiyesi	1.920	4	3.800	7,8	5.720	11,8
Beni Haris El-Kibala ve El-Şimala Nahiyesi	3.740	7,7	740	1,5	4.480	9,2
Bira ve Cebel-i Kudüs Nahiyesi	5.340	11	600	1,2	5.940	12,2
TOPLAM	35.715	73,7	12.850	26,4	48.565	100

Tablo 2'ye göre 1871'de Kudüs kazasında Müslümanların nüfus oranlarının %73,7 ve gayrimüslimlerin ise %26,4 olduğunu görmekteyiz. Tablo 1'deki hane sayılarına bakarsak

[101] Nejat Göyünç, *Hane Deyimi Hakkında*, İstanbul 1979, s. 332-334; Dhier, *a.g.t.*, s. 66
[102] *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1295 ve 1296 (1877-1878 ve 1878-1879), s. 135-136 ve 137-138; Dhier, *a.g.t.*, s. 66
[103] Alan Duben, *Kent, Aile, Tarih*, İstanbul 2002, s. 129–130

sadece Kudüs şehrindeki Yahudi nüfusunun, 5 katsayısına göre 3150 olduğu tahmin edilir. Ancak bu sayı yalnızca şehirde oturan Yahudi nüfusunu ifade eder. Salnamede, tüm kaza içinde Hıristiyan cemaatler ve Yahudilerin ayrı ayrı nüfusları hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Bununla birlikte 1885 yılı sonrası için daha kesin rakamlar vermek mümkündür. 1885-86 (1303) tarihli *Memalik-i Osmaniye'nin Nüfus-i Muharraranın İcmali* ve 1881-1893 genel nüfus sayımı sonuçları, hem Kudüs merkez kazası hem de Kudüs Sancağı'nın diğer kazalarının nüfusu konusunda tutarlı bilgiler vermektedir.[104]

Tablo–3: 1881–1893 Genel Sayımlarına Göre Kudüs Özel Bölgesi'nin Nüfusu[105]

Cemaatler		Merkez Kaza	Yafa	Gazze	Halilürrahman	Toplam
Müslümanlar	K	26.317	21.281	27.951	18.852	94.401
	E	28.047	23.894	31.566	21.705	105.212
Rum Ortodokslar	K	5.750	1.826	379	1	7.956
	E	6.272	2.071	389	14	8.746
Ermeniler	K	343	40			383
	E	504	52			556
Rum Katolikler	K	18	172			190
	E	33	199			232
Yahudiler	K	3.535	167		291	3.993
	E	3.570	227		320	4.117
Protestanlar	K	238	46	6		290
	E	296	63	5		364
Latinler	K	2.878	312	14	3	3.207
	E	3.174	393	19	56	3.642
Kıptiler	E	35				35
	K	49				49
Yabancılar	K		475		143	618
	E		631		148	779
Toplam		81.059	51.849	60.329	41.533	234.770

1893'te tamamlanan bu sayım sonuçlarına göre bu tarihte halen Kudüs nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu görülmektedir. Bu sayım sonrasında 1906'da

[104] Nüfus icmali, kâtip hatalarından kaynaklanan bazı yanlış rakamlar ve bazı tutarsızlıklar barındırmaktadır. Ancak diğer kaynakların verdiği rakamlarla düzeltildiğinde, icmalin rakamlarındaki tutarsızlıklar da ortadan kalkmıştır.

[105] Karpat, *a.g.e.*, s. 184; *Memalik-i Osmaniye'nin Nüfus-i M uharraranın İcmali*, İÜKTY, no: 4807, s. 24; *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, haz. Cem Behar, s.39-41; Justin McCarthy, *The Population of Palestine*, New York 1990, s. 49; Dhier, *a.g.t.*, s. 67

yapılan genel nüfus sayımına kadar Kudüs Sancağı'nın bütünündeki nüfus hareketlerini karşılaştırdığımızda Müslümanların yine büyük çoğunluğu oluşturduğu, Yahudilerin Kudüs'e yerleşme yasakları olduğu halde nüfusu en hızlı artan topluluk olduğunu görmekteyiz.

Bu tablodan hareketle Kudüs merkez kazasında nüfusun; %67,07'sini Müslümanlar, %14,83'ünü Rumlar, %8,77'sini Yahudiler, %7,47'sini Latinler, %1,04'ünü Ermeniler, %0,06'sını Rum Katolikler, %0,10'unu Kıptiler oluşturmaktadır.

Tablo–4: 1894–95–96–97 Yıllarında Kudüs Sancağı'nın Cemaatlere Göre Nüfus Yapısı

Cemaatler	1894[106]	1895[107]	1896[108]	1897[109]
İslam	213.310	266.614	266.614	217.346
Rum	16.706	17.769		19.070
Ermeni	939	788	788	825
Katolik	422	424	424	469
Yahudi	8.110	9.026	9.026	11.909
Protestan	654	685	685	385
Latin	6.849	7.739	7.739	8.355
Suriyeliler	10			
Kıptiler		100		101
Yabancılar		5.457	5.457	
TOPLAM	247.000	308.602	290.733	258.460

Cem Behar'ın hazırladığı Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu adlı çalışmada Kudüs Sancağı'nın nüfusu 1895 yılında 234.774, 1897'de 264.317, 1906'da 231.209 olarak verilmiştir.[110] Bu çalışmada 1895 yılı nüfusu olarak verilen rakam 1881–1893 yılı Osmanlı Devleti genel nüfus sayımı verileriyle tam olarak örtüşmektedir. Ancak diğer yıllara ait verilerle Karpat'ın verdiği rakamlar arasında az da olsa farklılıklar görülmektedir.

Şemseddin Sami *Kamusu'l-Alâm* adlı sözlüğünde, 1896–97 (1314) tarihinde, Kudüs Kazası nüfusunun 43.000 olduğunu yazmıştır.[111]

[106] Karpat, *a.g.e.*, s. 193
[107] Karpat, *a.g.e.*, s. 194-195
[108] Karpat, *a.g.e.*, s. 196-197
[109] Karpat, *a.g.e.*, s. 198-199; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaa'nın Yönetimi*, İstanbul 1996, s. 91
[110] *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500–1927*, haz. Cem Behar, s. 48
[111] Sami, *a.g.e.*, c. 5, s. 3606

Tablo–5: 1906–1907 Genel Sayımlarına Göre Kudüs Özel Bölgesi'nin Nüfusu[112]

		Merkez Kaza	Yafa	Gazze	Halilürrahman	Toplam
Müslümanlar	K	25.997	21.139	27.849	18.797	93.782
	E	27.093	23.739	31.456	21.631	103.919
Rumlar	K	5.438	1.820	377		7.635
	E	5.819	2.051	380		8.250
Ermeniler	K	300	39			339
	E	322	45			367
Rum Katolikler	K	12	172			184
	E	18	199			217
Yahudiler	K	3.525	162		216	3.903
	E	3.543	217		220	3.980
Protestanlar	K	209	35			244
	E	230	46			276
Latinler	K	2.836	311	9		3.156
	E	3.072	393	11		3.476
Kıptiler	E	35				35
	K	49				49
Yabancılar	K					
	E					
Toplam		78.498	50.368	60.082	40.864	229.812

1906-1907 yılında yapılan genel nüfus sayımına göre Kudüs merkez kazada nüfusun %67,63'ünü Müslümanlar, %23,36'sını Hıristiyanlar, %9'unu ise Yahudiler oluşturmaktadır. Bununla birlikte Kudüs'te hem kazalar hem sancağın toplam nüfusunda büyük bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Tüm din ve cemaat mensuplarının nüfuslarının düşmüş olması dikkat çekicidir. 1904–1905 tarihiyle verilen *Memelik-i Osmaniye'nin Nüfus-i Muharrarının İcmali'*nde Kudüs ile ilgili olarak verilen rakamlar 1907 yılında sonuçlanan genel nüfus sayımı sonuçları ile uyuşmaktadır.[113] Bu rakamları Behar'ın verdiği rakamlar da doğrulamaktadır.[114]

Justin McCarthy, Kudüs'teki Hıristiyan nüfusu, 1886–89 ile 1911–13 Osmanlı sayımlarına göre karşılaştırmıştır. Bu rakamlar Behar ve Karpat'ın verdiği rakamlara yakındır.

[112] *Memalik-i Osmaniye'de Nüfus-i Muharraranın İcmali*, İÜKTY, no: 947, s. 55–56
[113] *Memalik-i Osmaniye'de Nüfus-i Muharraranın İcmali*, İÜKTY, no: 947, s. 55-56; Dhier, *a.g.t.*, s. 68
[114] *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500–1927*, haz. Cem Behar s. 55–57

Tablo–6: Kudüs'te Hıristiyan Nüfus Artışı, 1886–87/1888–89 ile 1911–12/1912–13[115]

Cemaatler	1304 (1886–87)	1330 (1911–12)
Rum Ortodoks	17.264	27.990
Ermeni Gregoryen	768	1.408
Rum Katolik	454	1.168
Protestan	577	1.863
Latin (Katolik)	7.274	10.622
Maruni		290
Ermeni Katolik		
Suriyeli(Süryani)		459
Kıpti		122
TOPLAM	26.337	43.922

Osmanlı Devleti'nin resmi rakamlarının söyledikleri ile batılı yazarların verdikleri rakamlar arasında ciddi tutarsızlıklar vardır. Örneğin Alexander Schölch'ün, 19.yy.da Kudüs'teki nüfus durumunu anlatırken, Ben-Arieh'ten verdiği rakamlar tamamen farklı bir şey söylemektedir.

Tablo–7: Alexander Schölch ve Yehoshua Ben-Arieh'ın Batılı kaynaklara dayanarak verdiği rakamlara göre 19.yy.da Kudüs Merkez Kazası'nın Nüfusu[116]

Yıl	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi	Toplam
1800	4.000	2.750	2.000	8.750
1835	4.500	3.250	3.000	10.750
1840	4.650	3.350	3.000	11.000
1850	5.350	3.650	6.000	15.000
1860	6.000	4.000	8.000	18.000
1870	6.500	4.500	11.000	22.000
1880	8.000	6.000	17.000	31.000
1890	9.000	8.000	25.000	42.000
1900	10.000	10.000	35.000	55.000
1910	12.000	13.000	45.000	70.000

Schölch'ün, Osmanlı Devleti nüfus sayımları konusundaki Kemal Karpat'ın *Ottoman Population* adlı eserine dayanarak verdiği rakamlarda 1871–72 yıllarında Kudüs kentinde

[115] McCarthy, *a.g.e.*, s. 12
[116] Schölch, *a.g.m.*, s.231; Yehoshua Ben-Arieh, "The Population of The Large Towns in Palestine During The First Eighty Years of The Nineteenth Century According to Western Sources", *Studies on Paletsine During The Otoman Period*, ed. Moshe Ma'oz, Jerusalem 1975, s. 51-53

Müslümanların nüfusu 6.150, Hıristiyanların nüfusu 4.428, Yahudilerin nüfusu 3.780'dir. 1881'de kaza genelinde Müslümanlar 54.364, Hıristiyanlar 19.590, Yahudiler 7.105 kişidir.[117] McCarthy'nin verdiği rakamlara göre 1885'te Kudüs Kazası'ndaki Yahudi nüfusu 7.414, Yafa'da 454, Halilürrahman'da 460'dır. 1912'deki Yahudi sayısı ise Kudüs'te 19.556, Yafa'da 2.263, Halilürrahman'da 775 ve Gazze'de 261 kişidir.[118]

Yehoshua Ben-Arieh, Moshe Ma'oz'un editörlüğünde hazırlanan *Studies on Paletsine During The Otoman Period* adlı eserde 19.yy. boyunca Kudüs'ün nüfusuyla ilgili çok farklı kaynakların farklı bilgiler verdiğini söyler. Bunlar içinde en güvenilir olduğunu söylediği seyyah ve yazarlardan alıntılar yapar. Ancak farklı kaynaklardan aktardığı nüfus bilgileri birbirini tutmamakla birlikte, 1846'dan itibaren Kudüs'te Hıristiyan ve Yahudi nüfusunun Müslümanları geçtiğini gösteren rakamlar yer almaktadır.[119] Görüldüğü gibi batılı kaynakların verdiği Yahudi nüfusu ile Osmanlı kaynaklarının verdiği Yahudi nüfusu arasında uçurumlar söz konusudur. Nüfus verilerindeki bu farklılık batılı kaynakların tahmini rakamlar vermesine karşılık Osmanlı kaynaklarının salnamelere dayanması olduğu tahmin edilebilir. Zira salnameler birbirini tekrar eden rakamlardan oluşur. Yapılan genel sayım sonuçlarına dayanan salname verileri yenilenmeksizin her yıl birbirini tekrarlamaktadır. Bununla birlikte yapılan genel sayımlarda da Osmanlı sayım memurlarının Osmanlı vatandaşlarının sayısını vermekle birlikte her yıl Filistin bölgesine gelen Yahudi göçmenleri hesap etmedikleri tahmin edilir. Rakamlar arasındaki büyük farklılıkların bu sebeplerle ortaya çıktığı tahmin edilmekle birlikte kesin bir sonuca ulaşmak mümkün değildir.

Osmanlı Devleti'nin resmi rakamlarına göre, Abdülhamid'in hükümranlığının son yıllarında, Kudüs'te Müslüman nüfusunun toplam nüfusun yarısından çok fazla olduğu görülmektedir. İkinci sırada farklı mezheplere mensup Hıristiyanlar yer almaktadır. Bu tarihlerde Yahudi nüfusunun Kudüs'ün genel nüfusu içinde çok az bir yere sahip olduğu da ortaya çıkan bir başka sonuçtur. Merkez kazada yabancı uyrukluların hiç bulunmadıkları da dikkat çekmektedir.

---

[117] Schölch, *a.g.m.*, s. 232
[118] McCarthy, *a.g.e.*, s. 14
[119] Arieh, *a.g.m.*, s. 51. Titus Tobler'den aktardığı 1846 yılı Kudüs nüfusu rakamları şöyle: Müslümanlar: a) siviller – 4.500, b) askerler – 1.600; Hristiyanlar: a) Ortodokslar – 2.000, b) Latinler – 900, c) Rum Katolikler – 50, d) Ermeniler – 400; e) Kıptiler – 100; f) Protestanlar – 50, g) Habeşler – 38, h) Suriyeliler – 20; Yahudiler: a) İspanyol Musevileri – 6.000, b) Aşkenazlar (Batıdan gelen Yahudiler)– 1.500, c)Karaites – 15. Liebetrut'un 1851 yılında Kudüs'ün nüfusuyla ilgili Prusyalı konsolos Schultz'dan aktardığı rakamları şöyle verir: 1-Yahudiler – 7.000; 2-Müslümanlar – 5.000; 3-Hıristiyanlar: a)Ortodokslar – 2.000, b)Katolikler – 900, c)Ermeniler – 350, d)Kıptiler – 100, e)Suriyeliler – 20, f)Habeşliler – 20, g)Protestanlar – 100

Kudüs'te Müslüman nüfusun bariz üstünlüğüne rağmen, Avrupalı devletlerin müdahaleleri sayesinde Hıristiyanların etkin oldukları tahmin edilebilir. Hıristiyan nüfusun azlığına nazaran çok sayıda kilisenin inşası da bunun göstergesidir.

3- Hıristiyan Cemaatler

Her dinde olduğu gibi Hıristiyanlıkta da görüş, yorum ve uygulama farklılıkları sebebiyle çeşitli mezhepler ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlıkta erken dönemlerden itibaren ortaya çıkmaya başlayan ayrılıklar, 4.yy.a kadar basit teolojik tartışmalar olarak görüldü. 4.yy.dan sonra Konstantin belli bir Hıristiyanlık yorumunu benimseyince inanç alanındaki bu tartışmalar siyasal bir yapı kazandı. Bu bakımdan Hıristiyan mezheplerin oluşumu ve tarihi serüveni içinde teolojik tartışmalarla siyasî mücadeleleri iç içe görürüz. Hıristiyan dünyası Katolik, Ortodoks ve Protestan olmak üzere üç ana mezhebe bölünmekle birlikte daha alt mezheplere ve cemaatlere ayrılmıştır.[120] Ancak bu bölümde, bütün Hıristiyan mezheplerinden değil Kudüs'teki Hıristiyan mezheplerden bahsedilecek. Böylece aralarındaki çatışma ve ayrılıklar daha anlaşılır hale getirilmeye çalışılacak.

Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan tebaa "gayrimüslim" olarak adlandırılmıştır. Gayrimüslimlerin, can ve mal güvenliklerinin sağlanmasının karşılığı olarak bazı yükümlülükleri vardır. Cizye ve haraç denilen vergileri ödemek, kendi inanç sistemlerine aykırı olmayan İslam kanunlarına uymak, Müslümanların dinî duygularına saygılı olmak ve himayesine sığındıkları devletin saygınlığına riayet etmekle görevli kılınmışlardır.[121]

Osmanlı Devleti gayrimüslimlerle ilgili uygulamalarına temel olarak İslam hukukunun zımmîlere ilişkin kurum ve düzenlemelerini almıştır. Devletin dinî alana müdahale etmeme doğrultusundaki tavrı *"din olarak benimsedikleri şeylerde gayrimüslimlerin serbest bırakılması"*nı öngören İslam hukuku ile mutabıktır. İnanç ve ibadet konularında serbest olmaları için, genel olarak gayrimüslimlere verilen beratların her dönem korunduğu söylenebilir. Ancak, din ve mezhep teşkilatlarının idarî yapılanmasında, dinî olduğu kadar dünyevî faaliyetleri de icra eden dinî reislerin, Osmanlı yönetimi ile ilişkileri ve yapılanmaları konusunda farklı görüşler vardır. Bu görüşlerden biri *millet sistemi* adı verilen ve her dinî gurubun *otonom* bir idareye sahip olduğu yapılanma şeklidir.[122] Kaynağını şer'i hukuktan (İslam hukuku) alan bu sistem, gayrimüslim tebaa ile devlet ilişkilerini düzenlemektedir.

[120] Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık (Mezhepler ve Tarikatlar)", *DİA*, c.17, İstanbul 1998, s. 354
[121] Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 24-25
[122] Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 29-34

Millet sistemine göre, gayrimüslim tebaanın her birine dinî özelliklerine göre haklar verilmiştir. Hepsi dinî ve kültürel özerkliğe sahipti.[123]

Diğer bir görüş ise *dinî iltizam sistemi* denilebilecek bir yapılanmadır. Bu sistemde cemaat reisleri (patrik, metropolit vs.) pişkeş denilen belli bir ücret karşılığında, devletin kontrolü altında olmak kaydıyla cemaatlerinin başına geçer ve cemaat mensuplarını yönetirler.[124]

Gayrimüslimlerin idarî yapılanmalarının ne şekilde olduğu tartışmasına girmeden, asıl konumuz olan Kudüs'teki Hıristiyan cemaatlerinin durumunu tasvir etmek, imar faaliyetlerinin anlaşılması için gereklidir.

a) Rumlar:

Ortodoks Rumların iki ayrı patrikhanesi vardı. Bunlardan biri Kudüs Rum Patrikhanesi idi. Bu patrikhane 422 yılında yönetim bakımından Roma'dan ayrılarak İstanbul'a bağlandı.[125] İlk patrikliğe Juvenal seçildi. Bir süre sonra Kudüs'teki patrikhane İstanbul'dan ayrılarak tamamen bağımsız oldu. İstanbul başkent olup önem kazanınca burada bulunan piskopos, patrik unvanı almak istedi. 451 yılında Kadıköy Konsili'nde, Papa'nın itirazına rağmen patrik unvanını aldı ve yarı bağımsız duruma geldi. İstanbul Rum Patrikhanesi'nin Roma'dan inanç bakımından ayrılmasıyla birlikte Kudüs Rum Patrikhanesi de inanç bakımından Roma'dan ayrıldı. Böylece iki bağımsız Ortodoks Rum Patrikhanesi ortaya çıktı.[126] Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma İmparatorluğu, Papa'nın nüfuzundan kurtulmak için Rum Patrikhanesini güçlendirmeye çalıştı. Böylece Ortodoks patrikhanesi ile Katolik Roma arasındaki ayrılıklar, siyasî mücadelenin etkisiyle derinleşmiştir.[127] Böylece doğu Hıristiyanları Ortodoks mezhebi adıyla Roma'dan kesin olarak 1054 yılı itibariyle ayrılmış oldular. Bu tarihten İstanbul'un Türkler tarafından fethine kadar Ortodoks kilisesi Doğu Roma İmparatorluğu tarafından temsil edilmiştir.[128]

---

[123] Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 17
[124] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 59-66
[125] O tarihlerde İstanbul Patrikhanesi de Roma'ya bağlıydı. Bu durumda Kudüs Rum Patrikhanesinin Roma'ya bağlılığı doğrudan değil İstanbul aracılığıyla oluyordu.
[126] Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Yeni Türkiye*, c. 6, sayı: 32, Ankara 2000, s. 402
[127] Ercan, *a.g.m.*, s. 403
[128] Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık(Tarih)", *DİA*, c. 17, İstanbul 1998, s. 334

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra ilk iş olarak, fonksiyonunu büyük ölçüde yitirmiş olan Ortodoks Kilisesi'ni ihya etmiştir. Ortodoks Hıristiyanların yok olmak üzere olduğunu gören Fatih, ruhanîleri yanına çağırarak "Patrik görevini yerine getiren zat nerededir? Bana, bir padişah sıfatı ile icap eden ihtiram ve tazimi izhar etmeye niçin gelmiyor?" diye sormuş; ruhanîler de buna, "vaktiyle patriğimiz olup halen hayatta bulunan zat, kendi isteğiyle makamını terk etti, biz de o andan itibaren yerine başkasını koyamadık" cevabını vermişlerdir. Bunun üzerine Fatih boş bulunan patriklik makamına yeni birisinin seçilmesini ve eski geleneğe göre takdis edilmesini emretmiştir. Ortodoks Rumların isteği üzerine Georgios Scholarrios'u "Gennadios" unvanıyla İstanbul Ortodoks Kilisesi'nin reisliğine tayin etmiştir.[129] Mısır, Suriye, Filistin, Kıbrıs ve Rusya Ortodokslarının yönetimi İstanbul Rum Patrikhanesi'ne verildi.[130] Ancak Kudüs Rum Patrikliğinin, İstanbul'a bağlı olduğunu gösteren hiçbir işaret yoktur. Kudüs Rum patriği, İstanbul patriği ile benzer yetkilere sahip olup, yetki alanı da; Kudüs, Tur-i Sina, Gazze, Remle, Cebel-i Aclun, Akka, Safed ve bunlara tabi kazalardır.[131] Kudüs Rum Patrikhanesi müstakil bir niteliğe sahip olmakla birlikte İstanbul Patrikhanesi derece olarak diğer Rum patrikhanelerinden üstün kabul edilmiştir.[132] Kudüs patriği 1645 ile 1845 yılları arasında İstanbul'da oturmuşlardır.[133] Ancak Kudüs, Hıristiyan devletlerin siyasî çekişmelerinde giderek önemli hale gelmeye başlamıştır. Bu sebeple Kudüs patriği, 1845'te Rusya'nın baskısıyla Kudüs'e döndürülmüştür. Bu tarihten sonra Kudüs Rum patrikleri Kudüs'te oturmuşlardır.[134]

Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü fethinden sonra buradaki Kudüs Rum Patriği Attalia'ya verilen beratla Kudüs'teki Ortodoksların, patrikhane ve ruhanîlerin eskisi gibi ibadetlerinde serbest oldukları ifade edilmiştir.

Hz. Ömer ve geçmiş sultanlar tarafından verilen ahidnameler gereğince, o ana kadar gerek Kudüs'ün içinde gerekse dışında ellerinde bulunan mabet, mezarlık, bağ, bahçe gibi yerlerin hâkimiyetinin yine Ortodoks Rum patriğinin elinde olduğu tasdik edilmiştir. Patriğe tabi olan Gürcü, Habeş ve Süryaniler ve kiliselere ait olan emlak patrikçe idare edilecektir. Ölen metropolit, piskopos ve rahiplerin mallarına patrik tarafından el konulabilecektir. Bütün ruhanîler vergilerden muaf olup, diğer milletlerin Ortodokslara müdahalesi yasaktır. [135]

---

[129] Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 30; Ercan, *a.g.m.*, s. 403; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989, s. 12

[130] Ercan, *a.g.m.*, s. 403

[131] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 117-118

[132] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, İstanbul 1312, s. 116; Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 44

[133] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 118

[134] Nicault, *a.g.m.*, s. 48

[135] *BOA,* Kilise Defteri (KD) 8, s. 5; *BOA,* KD. 9, s. 7

Belgede Ortodoks Rum cemaatine tabi olduğu ifade edilen Habeş ve Süryaniler, Ermenilere verilen benzer beratta da Ermenilere tabi olarak ifade edilmiştir. Bu sebeple iki patrikhane arasında bu hususta sık sık tartışmalar meydana gelmiştir. Adı geçen gurupların Rumlara mı yoksa Ermenilere mi tabi olduğu konusu, bölgede Ortodoks ve Ermeniler arasında bir nüfuz mücadelesine dönüştürülmüştür.[136]

Bu meselenin tam olarak nasıl çözüldüğü konusunda çelişkili bilgiler vardır.[137] Meselenin verilen çelişkili fermanlarla dallanıp budaklandığı, ancak 19.yy.a ait metinlerde, son olarak Ermeniler lehine çözüldüğü görülmektedir. Habeş, Kıpti ve Süryanilerin Kudüs Ermeni Patrikhanesi'ne tabi oldukları, bu gurupların patrik seçimlerinin Ermeni Patrikhanesi tarafından onaylanmasından anlaşılmaktadır.[138] Süryanilerin Katolik Süryaniler ve Süryani-i Kadim (Süryani Yakubi) adıyla ikiye ayrıldıklarını belirtmek gerekir.

Rumlar Kudüs'teki en etkin cemaat durumundayken, zamanla bu etkinliklerini, Fransa'nın desteklediği Katoliklere kaptırmaya başlamışlardır. Ancak 19.yy. başında kaybettikleri prestijlerini yeniden tesis etmeyi başarmışlardır. 1808 yılında Kamame Kilisesi'nde çıkan yangın sonrasında, Osmanlı hükümdarıyla ilişkileri Latinlere göre daha iyi olduğundan ve Rusya onları desteklediğinden tek başlarına büyük kubbenin onarımı imtiyazını üstlenmeyi başarmışlardır. Böylece mimarisi kısmen Haçlılar zamanına dayanan Kamame Kilisesi'nin başlıca bölümlerinde hak sahibi olmuşlardır. Bu onarımı fırsat bilerek yapının merkezi kısmının tamamını kendilerine ayırmışlardır.[139]

1852 yılında yayınlanan bir fermanla kutsal yerlerle ilgili yeni bir statüko ortaya çıkmış ve Rumlar da bu statüko çerçevesinde haklarını korumaya devam etmişlerdir. Bu statükoya rağmen Ermenilerle ve Latinlerle olan hâkimiyet mücadeleleri hiç bitmemiştir.

Kırım Savaşı sonrasında Rum ruhban heyetinin, Rusya'ya karşı olan yaklaşımı garip bir şekilde değişmişti. Eski koruyucuları Rusya'nın mağlubiyetinden itibaren bu hükümete karşı düşmanca ve Rusya etkisinden kaçınan bir tavırla hareket ediyorlardı. Bu değişim kendilerinin hassasiyetlerinden ve Babıâli'ye karşı bağlılıklarından değil, siyasî hesaplarından kaynaklanmaktaydı.[140]

---

[136] Ercan, *a.g.e.*, s. 20; Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 113-114

[137] Bu konunun çözümü noktasında Kenanoğlu ve Ercan çelişkili bilgiler vermektedirler. Kenanoğlu, 1733 tarihiyle çıkarılan fermanın meseleyi çözdüğünü söylemektedir. Ona göre 1733 tarihli fermanda Habeş, Kıpti ve Süryanilerin Ermenilerin yamakları olduğu ifade edilerek mesele çözümlenmektedir. Oysa Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi adlı eserinde, aynı fermanın Habeş, Kıpti ve Süryanilerin Rumlara bağladığını ifade etmektedir.(Karşılaştırma için Bkz. Ercan, *a.g.e.*, s. 20-24 ve Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 116-117)

[138] Ercan, *a.g.e.*, s. 20-24

[139] Nicault, *a.g.m.*, s. 71

[140] Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, İstanbul 1999, s. 146

Rum kilisesi eskiden beri haklarının korunması ve Osmanlı coğrafyasında etkin olabilmek için Rusya ile iyi ilişkiler içinde olmuştu. Ancak 19.yy.ın ikinci yarısından itibaren artan Rus etkinliği patrikhaneyi rahatsız etmiştir. Rusya'nın Balkanlarda bağımsız milli patrikhaneler kurulması konusundaki tavrı Rum patrikhanesinin hoşuna gitmiyordu. İstanbul Rum Patrikhanesi Rusya'nın politikaları karşısında gücünü yitirmeye başladığını hissetmekteydi. Hatta bağımsız bir Rus patrikliği kurulması ihtimali patrikhaneyi çok tedirgin etmekteydi. Rusya özellikle de Kudüs'teki Rumları kontrol altına almaya çalışmaktaydı. Böylece Rusya, Rum kilisesinden bağımsız bir kilise teşkil etmek arzusundaydı.[141]

Ruslar, Kudüs'te Rumları Katoliklere karşı korumak amacıyla, Rumları Katoliklere ezdirmemek bahanesiyle kendisi ezmeye çalışmaktaydı. Zaten Kudüs'teki Rum ruhbanlar yerli Rumlar, Yunan kökenliler, Rus kökenliler diye üç kola ayrılmışlardı. Rusya, Kamame ve Beytüllahim Kiliselerine Rus rahipler sokarak buraları kendi kontrolüne almak maksadındaydı.[142] Rusya, özellikle Kamame Kilisesi'nde 1808 yangınında hasar gören kubbenin onarılmasında Kudüs Rumlarına maddi yardımda bulunarak, onlar üzerinde etkin olmuştu. Daha sonra da bu etkinliğini büyük kilise ve manastırlar inşa etmek suretiyle sürdürmüştür.[143] Bu şekilde Kudüs patrikhanesi, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar, Ermeni ve Katoliklerle olan mücadeleleri yanında bir de Rusya'nın siyasî emellerine karşı direnmek durumunda kalmıştır.

b) Latinler:

Barbar akınları sonucunda, 4.yy.dan itibaren ikiye ayrılan Roma imparatorluğu, bir anlamda Hıristiyanlığın kaderini de belirlemiştir. 4.yy.dan sonra batıdaki Hıristiyanlar Latin kökenine bağlı kalmış, İstanbul merkezli doğu ise Grek (Yunan) miras ve geleneklerini Hıristiyanlık içinde sürdürmüştür. Bu sebeple Katolik mezhebinin şekillenmesi doğu kiliselerinin kesin olarak Roma'dan ayrılmasıyla meydana gelmiştir.[144]

Roma'ya bağlı Katolik patrikliklerden İstanbul Latin Patrikhanesi, Haçlıların İstanbul'u işgal ettikleri 4. Haçlı Seferi sırasında kuruldu. Sonradan Bizans hanedanları tekrar İstanbul'u kontrol altına aldıkları 1261'de kapatıldı. İstanbul'un Osmanlı Devleti eline

[141] Ahmed Reşit Rey, *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)*, İstanbul, b.t.y., s. 83-84
[142] *BOA,* Y.MTV. 267/44 (19 Şaban 1322)
[143] Buhl, *a.g.m.*, s. 964
[144] Demirci, *a.g.m.*, s. 333 vd.

geçmesinden sonra Osmanlı coğrafyasındaki Latinler de Rum baskısından kurtularak ibadetlerinde serbest oldular.[145]

Mezhep değişiklikleri konusunda Ermeniler ve Rumlarla, Katolikler arasında çatışmalar söz konusu olmuştur. Ermenilerin ve Rumların mezhep değiştirerek Katolik olmaları yasaklanmıştır. Bu konuda İstanbul Ermeni ve Rum patrikhaneleri Babıâli'nin de desteğini almışlardır.[146] Zaten Osmanlı yönetimi de, merkezi kendi kontrolünde olan tebaanın din değiştirerek Roma etkisine girmesini istemiyordu. Bu konuda, Katolik misyonerlerin yoğun çabaları önlenmeye çalışılıyordu.[147] Babıâli, mezhep değiştirmeleri önlemek için 1721, 1722, 1732, 1739, 1741 ve 1746'da çeşitli emirnameler yayınlamıştır.[148] Sultan II. Mahmud döneminde, Fransa elçisinin baskılarıyla 1829 yılında "Ermeni Katolikler" bir millet olarak tanındılar. Öncelikle Katolik Ermenilerin idari işlerinin yürütülmesi için Müslüman bir "nazır" atanmıştır. Dinî işleri ise bir piskoposun yürütmesine karar verilmiştir. Bu piskoposun, *"kaffe-i Memâlik-i Mahruse'de kâ'in bi'l-cümle Katolik mezhebinde olanlara"* piskopos olarak atandığı ifadesi ise, Katolik Ermenilerden başka, Melkit, Keldanî ve Nasturî gibi Katolik cemaatlerinin de idaresini yürüteceği anlamına gelmekteydi. 1835 yılında ise Katolik Ermeni cemaatinin talebiyle nazırlık kaldırılır ve piskoposun patrik unvanı alması kabul edilir. Böylece Katolik Ermeni Patrikliği kurulmuş olur.[149] 1834 yılında ise, öncekilere benzer bir fermanla Hıristiyanların mezhep değiştirmeleri yasaklanmıştır.[150] Ancak 19.yy.ın ortalarına doğru Avrupalı devletlerle olan münasebetlerin ilerlemesi, özellikle de Islahat Fermanı'nın getirdiği din ve mezhep hürriyeti, mezhep değiştirme konusunda Babıâli'nin sert tutumunu değiştirmiştir. Bu durumdan en çok Ermeniler etkilenmiş, çok sayıda Ermeni Katolikliği seçmiştir.[151]

Katolikler, Latinler olarak da isimlendirilirler. Osmanlı belgelerinde Latinler ve Katolikler ayrı olarak ifade edilmektedirler. Bundan maksat Rum Katolikler ile Avrupa kökenli Katolikleri birbirinden ayırmaktır.

Latinler, Kudüs'e Haçlı Seferleri sırasında gelmişler ve nüfusları zamanla artarak 19.yy.da Kudüs'te, Rumlardan sonra en kalabalık ikinci Hıristiyan cemaati durumuna gelmişlerdir.

---

[145] Ercan, *a.g.m.*, s. 398-399
[146] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 119-122
[147] Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 65
[148] Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 73
[149] Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, yayınlayanlar: Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Cambridge 1995, s. 26–36
[150] Bozkurt, *a.g.e.*, s. 42
[151] Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 73

Fransız baskıları sayesinde Vatikan, Latin Patrikliği'ni 1848'de Kudüs'te yeniden kurar.[152] Gerçi bu durum Kudüs Latinleri için gerilim meydana getirmiştir. Kutsal topraklarda uzun süre boyunca tek Romalı Katolikler olan Fransiskenler[153], Latin patriğin otoritesini kabul etmeyi reddetmektedirler.[154] Zaten Kudüs'te kutsal yerlerde Latinlerin haklarını savunma rolünü de bu tarikat ruhanîleri üstlenmişlerdir. Diğer tarikatlar bu işlere karışmazlar. Kudüs'te 1848'den itibaren bir Latin patriği varsa da, kilise meselelerinde Fransiskenlere müstakilen amirlik eden "Custode des Terres Saintes (Küstod)" unvanlı bir rahip bulunur.[155]

Latinler adıyla isimlendirilen Avrupalı Katolikler dışında doğu kökenli Katolikler de küçük cemaatler olarak teşkilatlanmışlardır. Bunlar Latinlerle birlikte olmayı reddetmişlerdir. Aslen Katolik mezhebine mensup olan Süryani, Keldani, Maruni milleri, İstanbul'daki Katolik patriğine bağlı olmakla birlikte ayrıca kendi patriklikleri vardır.[156] Bunlar gibi Katolik Rumlar (Melkit) da dinî bakımdan ayrı bir gurupturlar. Sonuçta bunların hepsi de Rum'dur.[157] Daha önce ifade edildiği gibi Osmanlı belgelerinde Latinler ve Katolikler ayrı ayrı ifade edilirler.[158] Kudüs'te kendilerine ait patriklikleri vardır. Bu patriklik, Patrik Maksimus tarafından 1848'de kurulmuştur. Bunların Kudüs'te kendilerine ait kiliseleri bulunmaktadır.[159]

Katolikler Fransa'nın desteğiyle Kudüs'teki etkinliklerini artırmışlardır. Özellikle 1740 Kapitülasyonları, Fransa'yı Osmanlı Katolikleri ve Kudüs'teki kutsal yerler üzerinde hak sahibi yapmıştır.[160] Böylece Katolikler, Rumlarla kutsal yerler üzerinde sürdürdükleri rekabetlerinde öne geçmişlerdir. Bu siyasal üstünlüklerini de Osmanlı Devleti'nin sona ermesine kadar sürdürmüşlerdir.

c) Ermeniler:

Ermeniler, Hıristiyanlığa, 3.yy.ın ortalarında Gregorios vasıtasıyla girmişlerdir.[161] 451 senesinde, Ermeni piskoposlardan oluşan bir heyet dördüncü genel konsil olan

[152] Nicault, *a.g.m.*, s. 48; Avcı, *a.g.e.*, s. 66
[153] Fransisken Tarikatı, 1209'da Assisili Aziz Franscis tarafından kuruldu. 1221'de kendi içinde itikadî bazı değişimler geçirdi ve 1223'te son şeklini aldı. Yalnızca bireyler için değil, tarikat için de yoksulluğu esas aldı. Sonraki dönemlerde ruhsallar ve daha ılımlı olanlar şeklinde ikiye ayrıldı. (Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, s. 133) Ayrıca Osmanlı ülkesinde de etkin faaliyetleriyle Katolik mezhebini yaymaya çalışmışlardır. Çok sayıda okul ve kilise kurarak misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.
[154] Nicault, *a.g.m.*, s. 48
[155] Tevfik Biren, *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, Haz. Fatma Rezan Hürmen, c. 1, İstanbul 2006, s. 116
[156] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 125-127
[157] Beydilli, *a.g.e.*, s. 27
[158] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 127
[159] Rum Katoliklerin Kudüs'teki kilise ve manastırlarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Arif, *a.g.e.*, s. 243-245
[160] Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 72; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 35
[161] Şefik Casir Ahmet Mahmut, *Tarihü'l-Kuds*, Amman 1984, s. 70

Khalkedon(Kadıköy) Konsili'nin kararını reddetti ve böylece Hırstiyanlık komünyonuyla münasebeti kesilmiş oldu.[162] 506 yılında toplanan Dvin Konsili'nde Ermeni Patrikhanesi tam olarak bağımsızlığını ilan etti ve yine Dvin şehrini patriklik merkezi yaptı. 893 yılında meydana gelen bir depremde burasının yıkılması üzerine patriklik merkezi Ahtamar'a taşındı. Bundan sonra birçok defa yer değiştirdi. Son olarak 1441'de Eçmiyadzin(Erivan)'e taşındı.[163]

Ermeni Kilisesi piskoposlardan oluşur. Başında, Gürcistan'daki Eçmiyadzin'de, ikamet eden "gatoğigos" bulunur. Ayrıca, biri Van Gölü'ndeki Ahtamar'da, diğeri Kılikya'daki Sis'te(sonraki adıyla Kozan) ikamet eden iki ayrı gatoğigos daha mevcuttur, ancak bunlar Eçmiyadzin Gatoğigosunun emrine tabidirler. Gatoğigostan sonra başpiskopos, sonra sırasıyla piskopos, vartabed (rahip ya da vaiz) ve son olarak da papaz ve diyakoz gelir. Kilisedeki mühim unvanlar bunlardır. Ermeni kilisesi müstakildir. Roma'daki papanın ya da İstanbul'daki Rum patriğinin Ermeni Kilisesi üzerinde herhangi bir nüfuzu yoktur.[164]

Ermenilerin papa ya da İstanbul Rum Patriği gibi patriklikleri olmayıp bunlara mukabil Eçmiyadzin, Sis ve Ahtamar gatoğigoslukları bulunur. Piskoposluk rütbesini de ancak onlar verebilir. Bunlara patriklik diye tabir olunmakla beraber aslen gatoğigosluktur.[165]

Osmanlı Devleti topraklarında üç ayrı Gregoryen Ermeni patrikhanesi (gatoğigosluk) vardır. Bunlardan biri Eçmiyadzin Ermeni Patrikhanesi, diğeri İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve üçüncüsü de Kudüs Ermeni Patrikhanesi'dir. Ermenilerin ayrı bir kilise olduklarını ilan etmelerinden sonra Doğu Roma İmparatoru Jüstinyen (527-565) ve Kudüs Rum patriği Ermenilere baskı uygulayınca Ermeni ruhanîler tüm kiliselerle ilişkilerini kestiler. Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin temeli bu şekilde atılmış oldu.[166]

Anlaşıldığı kadarıyla Bizans döneminde Kudüs bölgesinde çok sayıda Ermeni bulunmaktadır. Ermeniler 4.yy.dan itibaren bölgeye hacılar olarak gelmeye başlamışlardır. 7.yy.ın ortalarında Kudüs'ü ziyaret eden tarihçi Anestas Vertabet'in kaydettiğine göre Ermenilerin o dönemde, önemli bir kısmı Kudüs'te olmak üzere, Filistin'de yetmiş kadar kilise ve manastırları bulunmaktaydı.[167]

Yavuz Sultan Selim, Kudüs'e geldiğinde onu karşılayanlar arasında Kudüs Ermeni patriği Serkis de bulunmaktaydı. Sultan Selim, Serkis'e de Rumlara verdiği gibi bir berat vermiştir. Bu beratta özetle şöyle denmekteydi

---

[162] Krikor Hagop Basmacıyan, *Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, İstanbul 2005, s. 55-56
[163] Ercan, *a.g.m.*, s.403
[164] Basmacıyan, *a.g.e.*, s.56-58
[165] *BOA,* Y.MTV 75/144 (19 Şaban 1310)
[166] Ercan, *a.g.m.*, s. 404
[167] Mahmut, *a.g.e.*, s. 70-71

Ermeniler eskiden beri ellerinde olan mabedleri üzerinde serbestçe tasarruf hakkına sahiptirler. Hz. Ömer ve Selahaddin Eyyubi'nin verdiği beratlarda sayılan haklar, yani kiliseleri ve kendi mezheplerinden olan Habeş, Kıpti ve Süryani milletleri üzerindeki tasarruf hakkı, eskiden olduğu gibi Mar Yakup'ta oturan Ermeni patriğine aittir. Bu milletlerin ayinleri ve din adamlarının atanmaları yine Ermeni patriğinin sorumluluğundadır. Patrik, bu milletlerin ruhanîlerinin ve diğer Ermeni halkının miraslarına el koyabilecektir.[168]

Kudüs Ermeni patrikleri Mar Yakup Manastırı'nda oturmaktadırlar. Ölene kadar bu görevi sürdürürler. Osmanlı Devleti yönetiminde Kudüs Ermeni patrikleri İstanbul Patrikhanesi Umum Meclisi tarafından seçilmişlerdir.[169]

Süryanilerin Ermenilere bağlılığı konusu uzun yıllar tartışmalara sebep olmuştur. Süryaniler iki kola ayrılmaktadır. Katolik Süryaniler, Katolik kilisesine bağlı olmakla birlikte Süryani Yakubiler Ermenilere bağlı sayılmışlardır. Ancak bunlar içinden de tüm Süryani Yakubiler değil, Kudüs Ermeni patriğinin yetki alanına giren bölgelerdeki Süryaniler, Ermeni patriğine bağlı sayılmışlardır. Diğer bölgelerdeki Süryaniler Ermenilere tabi olmayıp bunlara patrik tayinleri de bulundukları yerlerdeki kadılar tarafından yapılmaktadır.[170]

Ermenilere yamak olarak fermanda ifade edilen toplulukların hâkimiyeti konusunda Kudüs Rum ve Ermeni patrikleri arasında çekişmeler yaşanmıştır. Bir yandan da bu topluluklar Ermenilerin kendi haklarını gasp ettiğinden şikâyet ederek, çok defa rahatsızlıklarını Kudüs mutasarrıfına ifade etmişlerdir.[171]

Daha önce de bahsi geçtiği üzere Babıâli'nin üzerinde hassasiyetle durduğu meselelerden biri de Hıristiyanların mezhep değişiklikleridir. Özellikle Ermenilerin Katolikliği seçmelerinin önüne geçmeye çalışılmıştır.

1630 yılında Fransız papazları Ermenilere "Eğer Katolik olursanız Fransa'nın her türlü himayesine kavuşursunuz" diyerek onları kandırmışlardı. Oysa Ermeniler Katolik iken Bizans baskıları sonucu Ortodoksluğu seçmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin durumu ve Avrupa devletlerinin Hıristiyanları koruma faaliyetleri neticesinde, İstanbul Ermenileri ümitlenerek Katolik olmak istediklerini açıkladılar. Kendilerine Roma'ya bağlı bir patrik tayini talebinde bulundular. Bu talepleri Osmanlı yönetimince reddedildiyse de Katolik olma eğilimi devam etti.[172] Osmanlı yönetimi, cemaat yapısının değişmesini istemediği gibi kendi tebaasından

[168] Ercan, *a.g.e.*, s. 12-17; Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 113
[169] Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 125
[170] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 111
[171] Bu yöndeki şikâyetlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. *BOA,* Y.MTV. 68/54 (16 Rebiulevvel 1310); *BOA,* Y.MTV. 75/144 (19 Şaban 1310)
[172] Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2000, s.113

birilerinin Roma'ya bağlanmak istemelerinin sakıncalı olduğunu da düşünmektedir. Bu durum doğal olarak, Osmanlı ülkesinde yabancı etkisini doğuracak bir unsur olarak algılanmaktaydı.

İstanbul Ermeni patrikhanesi ve İstanbul hükümeti, Ermenileri Katolik yapmak isteyen misyonerleri daha yakından takibe başladı. Ancak Kapitülasyonları kullanan Fransızlar Osmanlı Ermenilerinde Katolikliğin yayılmasına hız verdiler. Katolik misyonerlerin faaliyetleri neticesi Katolik Ermeni nüfusu hızla arttı ve bu da Osmanlı Devleti üzerindeki Fransız politikasının işlerliğini kolaylaştırdı.[173] Islahat Fermanı ile din değiştirmeler daha serbest hale geldi. Bu durumdan Kudüs'teki Ermeniler de etkilenmişler ve Katolikliğe geçişler olmuştur.

Ermenilerin, 19.yy.da Katolik mezhebi haricinde Protestanlık mezhebine de geçtikleri görülür. İngiliz elçisi Stratford Canning'in müdahaleleri etkisini gösterir ve Protestan Ermeni cemaati Babıâli tarafından tanınır. Kasım 1850'de Müslüman bir "vekil" ve ruhanî işlerin düzenlenmesi için bir rahip atanır. Böylece Protestan Ermeni Cemaati oluşur ve Ermeniler üç parçaya bölünmüş olur.[174]

Ermenilerin Kudüs'te ayakta kalan eski mabedleri, "Mahlas", "Mar Archangel" ve Ermenilerin "Surp Agop" dedikleri "Mar Yakup" manastırlarıdır. Mar Yakup Manastırı'nın, Hz. Yakup'un Herodes tarafından öldürüldüğü yerde kurulduğuna inanılmaktadır.[175]

d) Protestanlar:

Protestanlık, Avrupa'da meydana gelen Reform hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olan bir mezheptir. Bu mezhebin kurucusu, Reform hareketlerinin başlatıcısı olan Martin Luther kabul edilir.[176]

Osmanlı ülkesinde Protestanlık, 19.yy.da kendini göstermeye başlamıştır. 1840'lı yıllarda İngiltere, Kudüs'te bir Protestan kilisesi inşası için izin istemiş, fakat devlet Hıristiyanların mezhep değiştirmesini yasaklayan kanunu gerekçe göstererek bu talebi reddetmişti. 1834'te çıkarılan bu kanun 1844'te kaldırılmıştır.[177]

İngiltere din koruyuculuğu rolü üstlenmenin önemini geç de olsa fark etmiş ve bu işin Kudüs'te etkili olmanın önemli bir yolu olduğunu da anlamıştı. Din üzerinden hem dünya Hıristiyanlarını kucaklama ve nüfuz altına alma yarışına dâhil olmayı hem de sömürgelerine giden yolda kendisine bağlı cemaatlerin olmasını çıkarları açısından gerekli görmüştür. Bu

[173] Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Ankara 2000, s.136-137
[174] Beydilli, *a.g.e.*, s. 36; Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 129; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 178
[175] Mahmut, *a.g.e.*, s. 72
[176] Demirci, *a.g.m.*, s. 335
[177] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 129; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 178

maksadı güden yalnızca İngiltere değildir. Aynı zamanda Almanya ve Amerika da, tıpkı İngilizler gibi, bölgeye nüfuz edebilmek için öncelikle kendilerine bağlı bir cemaat yaratmaya çalışmışlardır.

İngiltere Kudüs'te kilise açmak konusunda ısrarlarını sürdürdü ve 10 Eylül 1845'te çıkarılan bir fermanla, Babıâli, Protestan topluluğuna Kudüs'te kendilerine mahsus bir kilise kurma izni verdi.[178]

Daha önce bahsedildiği üzere Protestanlar için 1850'de Müslüman bir vekil ve ruhanî işlerin yürütülmesi için bir rahip atanmıştır. Bu şekilde Protestan mezhebi mensupları "Protestan Vekaleti" adı altında Zabtiye Nezareti'ne bağlanmıştır. Böylece Protestan cemaati resmen tanınmış oldu.[179] Bundan önce 1841 yılında Kudüs Protestan Piskoposluğu'nun kurulmuş olduğunu görmekteyiz.[180] Bu durum İngiliz misyonerlerinin gözünde Kudüs'ün özel bir yerinin olduğunu göstermektedir.

Başta Ermeniler olmak üzere birçok cemaatten Protestanlığa geçenler olmuştur. Sayılarının giderek artması dolayısıyla 1878'de bir Protestan nizamnamesi hazırlandı. Ancak Protestanlar bunu kabul etmeyince uygulamaya konulamadı.[181]

Protestanların 1902 yılında Kudüs şehrindeki nüfuslarının 232 kişi olmasına rağmen sekiz okulları bulunmaktaydı.[182] Anlaşılacağı üzere Protestanların Kudüs'teki gücü nüfuslarından değil, suni bir cemaat olarak ortaya çıkmalarını sağlayan, onları her konuda kollayıp, nüfuslarının artmasına gayret eden İngiltere, Almanya ve Amerika'nın desteklerinden gelmektedir.

e) Kıptiler:

Arapların Mısır Hıristiyanlarına verdikleri isimdir. Kıptilerin monofizit oldukları kabul edilir. 640 yılında Müslüman Arapların Mısır'ı ele geçirmesiyle Kıptiler de İslam hâkimiyetine girmişlerdir.[183] Kıpti Kilisesi 325 yılında toplanan İznik Konsili'nde, inanç bakımından Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı, yönetim bakımından bağımsız kalmak şartıyla patriklik oldu. 639 yılında hem inanç hem de yönetim bakımından Roma'dan ayrıldı.[184]

---

[178] Bozkurt, *a.g.e.*, s. 178; Cevdet Küçük, bu kilisenin açılış tarihi olarak 1842 yılını vermektedir. (Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Yeni Türkiye*, c. 6, Ankara 2000, sayı: 32, s. 411
[179] Beydilli, *a.g.e.*, s. 36; Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 129; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 178
[180] Tufan Buzpınar, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)" *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı: 10,İstanbul 2003, s. 113
[181] Bozkurt, *a.g.e.*, s. 179
[182] *BOA,* MV. 103/60 (8 Zilkade 1319)
[183] G.W., "Kıptiler" *İA*, c. 6, Ankara 1977, s. 716-717
[184] Ercan, *a.g.m.*, s. 406

Kıptiler, Kudüs'ü kutsal bir görev olarak ziyaret etmişlerdir. 330'lardan sonra, Kamame(Kıyamet) Kilisesi'nin inşasından sonra bu ziyaretler artmıştır.[185] Kıptilerin Kudüs'e yerleşmeye başlamaları da bundan sonra olmuştur. Asıl büyük guruplar, Kudüs, Selahaddin Eyyubi'nin hâkimiyetindeyken gelmişlerdir. Selahaddin Eyyubi, Haçlıların gasp ettikleri mülklerini onlara geri vermiş, Haçlıların koyduğu Kıptilerin Kudüs'e girme yasaklarını kaldırmıştır. Kıptilerin Kudüs'teki dinî işlerini Antakya Süryani Kilisesi yürütmekteydi.[186] Ancak bir süre sonra Kıptiler, Süryanilere karşı nefret beslemeye başladılar. Zira Süryaniler, Kıptilerin mabedlerini korumaktansa gasp etmeye başlamışlardı. 1235 yılında Mısır'daki Kıpti patriği, Kudüs'te Kıptilerin bir başpiskoposunun olmasına karar verdi.[187] Bu piskopos "matran" olarak isimlendirilmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin Kudüs'te hâkim olmasından sonra, Sultan Selim'in Ermenilere verdiği ferman gereğince, Kudüs'teki Kıptiler idari işleri bakımından Ermenilere bağlandılar. Yani Osmanlı Devleti ile ilişkileri Kudüs Ermeni Patriği aracılığıyla sürdürüldü. Ancak dinî olarak yine Mısır'daki Kıpti patriğine bağlıydılar.[188] Osmanlı yönetiminde Kıptiler, Çingenelerle karıştırılmışlardır. Özellikle nüfus kayıtlarında Çingeneler olarak yer almış olmaları ilginçtir.

19.yy.da Kıptilerin zaman zaman İngiliz himayesinden faydalanmaya çalıştıkları görülür. Oysa ki İngilizlerin hukuki olarak Osmanlı ülkesindeki Kıptiler üzerinde bir hakkı yoktu. Kıptiler Kudüs'teki kutsal yerleri konusunda, zaman zaman Habeşlerle ve hukuken bağlı bulundukları Ermenilerle çatışma halinde olmuşlardır. İngilizlerin bu konuda müdahale etmeye hevesli oldukları görülür.[189]

Kıptilerin Kudüs'te Antonyus, Mar Circis ve Deyru's-Sultan manastırları vardır. Bu manastırlar içinde kiliseleri de bulunmaktadır. Ayrıca es-Seyyidi Kilisesi, Kamame Kilisesi yakınında Mar Yuhanna Kilisesi, Zeytin Dağı'nda bir heykelleri ve Sion Dağı'nda mezarlıkları vardır. Bu mezarlığa Süryaniler, Habeşiler ve Ermeniler de defnedilir. Kıptilerin Kamame Kilisesi içinde Hz. İsa kabrine batı yönünden bitişik küçük bir kiliseleri de bulunmaktadır.[190]

---

[185] Mahmut, *a.g.e.*, s. 66
[186] Arif, *a.g.e.*, s. 252
[187] Mahmut, *a.g.e.*, s. 68
[188] Ercan, *a.g.e.*, s. 15-17
[189] *BOA,* Y.PRK.UM. 78/42 (1 Muharrem 1324)
[190] Arif, *a.g.e.*, s. 253

f) Süryaniler:

İlk Ortodoks Süryani Patrikhanesi 543 yılında Antakya'da kuruldu. Fakat sadece adı Antakya Patrikliği idi. Zira patrik Antakya'da kalmıyor, sadece zaman zaman buraya uğruyordu. Patrikhane bağımsızlığını ilan ettikten sonra uzun süre çeşitli yerleri merkez olarak seçti. 1166 yılında son olarak Mardin'deki Deyrü'z-Zarferan Manastırı patriklik merkezi oldu. 1292 yılında Çukurova'da Mardin'den ayrı olarak bir merkez kurulduysa da fazla uzun sürmedi. 1364'te Midyat'ta da yeni bir Süryani patrikliği kuruldu. Ancak 1495'te bu da kapandı.[191]

Süryani kilisesi, 451'deki Kadıköy Konsili'nde, Hz. İsa'nın ilahi tek bir tabiatının olduğuna inandıkları için aforoz edildiler. Süryani lideri Yakup Berdaî'ye nispetle onlara Yakubî denilmektedir.[192]

Süryanilerin Katolik inancını benimseyenleri de vardır. Bunları birbirinden ayırmak için, Ortodoks akidesine yakın olanlara Yakubî denilmiştir. Katolik Ermeni Patrikhanesi'nin tanınmasından sonra Katolik Süryaniler, bu patrikhane yönetimine dâhil edilmişlerdir. 1840'ta Halep'teki Süryani ve Melkitler kendi işlerinin, Latinlerin işleriyle ilgilenen Halep Latin Patrikhanesi temsilciliği tarafından yürütülmesi konusunda izin almışlardır. Böylece Katolik Süryaniler, Katolik Ermeni patriğinin nüfuz alanından çıkmışlardır.[193]

Süryanilerden küçük bir gurup 1. yy.da Kudüs'e gelmiştir. Sayıları çok az olmakla beraber çoğunluğu Haçlılarla birlikte Kudüs'e yerleşmiştir. Selahattin Eyyubi şehri aldığında Haçlılarla beraber gitmişlerdir. Çok azı Kudüs'te kalmıştır.[194]

Kudüs'teki Yakubi Süryaniler, Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü fethinden sonra Kudüs Ermeni Patrikhanesi kontrolüne dâhil edilmişlerdir. Ancak bu tüm Süryanilerin Ermeni Patrikhanesi yönetimine girdiği anlamına gelmez. Sadece Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin sorumluluk alanına giren Süryaniler, Ermeni Patrikhanesi'ne tabi olmuşlardır. Halep, Diyarbakır, Mardin bölgelerinde yaşayan Süryanilerin işleri bölge kadısı tarafından yürütülür. 18.yy.ın sonlarına doğru bu Süryanilerin de İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin kontrolüne sokulduğu anlaşılmaktadır.[195]

Yakubi Süryanilerin Kudüs'te "El-Ades" ve "Martuma" manastırları vardır. Kamame Kilisesi içinde "Yusuf ve Nikodimus" isimli küçük bir mabedleri vardır. Katolik Süryanilerin

[191] Ercan, *a.g.m.*, s. 406
[192] Mahmut, *a.g.e.*, s. 69
[193] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 125-129
[194] Arif, *a.g.e.*, s. 255
[195] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 111-112

ise 1903 yılında inşa edilmiş olan "Mar Mübarek" adlı manastırları olup bu manastırın içinde bir de kiliseleri mevcuttur.[196]

g) Habeşler:

4.yy.da, 320 yılı civarında Hıristiyanlığı kabul ettiler. Kudüs'e Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra guruplar halinde gelmeye başladılar.[197] Haçlıların Kudüs'ü zaptına kadar Kıpti kilisesi ile iyi ilişkiler kurdular. Kudüs'teki Habeş kilisesinin lideri, Mısır'daki Kıpti patriği tarafından atanırdı.[198] Osmanlı Devleti yönetiminde Habeş kilisesi, Kıpti kilisesine bağlanırken, Kıptiler Süryani Yakubi kilisesine, Yakubiler de Gregoryen Ermeni kilisesine bağlandılar. Ancak bu bağlılık sadece devletle olan ilişkiler için geçerliydi.[199]

Zamanla Kudüs'teki önemleri ve nüfusları azalan Habeşlerin, 20.yy.ın başında Kudüs'teki sayıları yetmiş kişi civarındaydı.[200]

19.yy.ın sonu ve 20.yy.ın başında Habeşistan hükümdarları, Kudüs'teki Habeşlerin haklarını korumak için Babıâli ile irtibat kurmuşlar ve taleplerini bildirmişlerdir. Bu ilişkilerin konusu çoğu zaman, Kıptiler ve Habeşler tarafından ortak kutsal mekân olan Deyru's-Sultan Manastırı olmuştur.[201]

Kudüs'te Habeşlere ait "Habeş Manastırı" ve inşası 1890'da tamamlanan "Habeş Kilisesi" vardır. Habeş Manastırı, Kıptilere ait olan Deyru's-Sultan Manastırı'nın bir parçasıdır.[202]

h) Maruniler:

Kudüs'e ne zaman geldiklerini bilmemektedir. Onlar hakkında tek bilinen 4.yy. civarında Lübnan'da yaşayan Aziz Maruna bağlı olduklarıdır. 7. ve 8.yy.larda Kudüs'te, Latinlerden sonra en önemli gurup konumundayken zamanla bu nüfuzlarını kaybetmişlerdir. Kudüs'te yaşayan Hıristiyan guruplar arasında çok az bir nüfusla kaldılar. Kudüs'te onlara ait yaşadıkları manastırdan başka yerleri kalmamıştır.[203]

---

[196] Arif, *a.g.e.*, s. 256
[197] Arif, *a.g.e.*, s. 254; Mahmut, *a.g.e.*, s. 69
[198] Mahmut, *a.g.e.*, s. 69
[199] Ercan, *a.g.m.*, s. 406
[200] Arif, *a.g.e.*, s. 254
[201] İki devlet arasında konuyla ilgili münasebetler için bkz. *BOA,* Y.PRK.A. 4/49 (29 Ramazan 1303); *BOA,* Y.EE. 62/17 (4 Şevval 1314); *BOA,* HR.SYS. 548/2 (15.10.1905); *BOA,* Y.PRK.UM. 78/42 (1 Muharrem 1324); *BOA,* Y.A.HUS. 510/51 (10 Safer 1325); *BOA,* Y.EE. 62/34 (6 Rebiulahir 1327); Rey, *a.g.e.*, s. 96-98
[202] Arif, *a.g.e.*, s. 254
[203] Arif, *a.g.e.*, s. 256; Mahmut, *a.g.e.*, s. 73

II. BÖLÜM

MABEDLER ŞEHRİ KUDÜS

KAMAME VE BEYTÜLLAHİM KİLİSELERİ VE BUNLAR ÜZERİNDE MEYDANA GELEN TARTIŞMALAR

Kudüs'ün kutsal olması Musevilik ve Hıristiyanlığın burada doğmasından, Hz.İsa'nın burada doğup büyümesi ve Hz.Meryem'in burada yaşamış olmasındandır. Buralara mabed, manastır ve kiliseler yapılmıştır. Daha sonra bu topraklar bütün Hıristiyan mezhepleri için kutsal sayılmıştır. Bölgenin bütün Hıristiyan mezheplerince kutsal sayılan ortak mabedleri Kamame Kilisesi, Hz.Meryem'in mezarı, Hz. İsa'nın mezarı kabul edilen yer, Havariler'e ait hücreler, çeşitli manastırlar ve Beytüllahim Kilisesi'dir. Kudüs'te Hıristiyanların ortak kutsal mekânları –özellikle Kamame ve Beytüllahim Kiliseleri-, Makamat-ı Mübareke (Mübarek Yerler) olarak isimlendirilmektedir.[204] Bu yerler üzerinde Hıristiyan cemaatleri arasında sık sık tartışmalar yaşanır. Bu tartışmalar 19.yy.da, Avrupalı devletlerin müdahaleleriyle uluslar arası bir mesele haline gelmiştir. Özellikle Rusya ve Fransa Kudüs'teki Rum ve Latin cemaatlerin haklarını savunma yarışına girmişlerdir. Bu şekilde mukaddes yerler üzerinden Osmanlı ülkesinde siyaset yapmaktaydılar.

1- Kamame Kilisesi

Müslümanlar tarafından "Kıyame"[205], yerli Hıristiyanlarca dahi "Kıyame" ve dünya Hıristiyanları tarafından "Saint Sepulcre" adı verilen kilise, Hz. İsa'nın kabri kabul edilen yerin üzerindedir. Eski Kudüs surları dışında, eskiden idam cezalarının uygulandığı kayalık bir tepe bulunmaktaydı. Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yerin de burası olduğuna inanılır. Hıristiyanlarca kutsal sayılan bu yerin İbranice adı "Golgotha"dır.[206] (bkz. Resim-9)

---

[204] Tufan Buzpınar, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Kırım Harbi", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856):* Bildiriler, İstanbul 2007, s. 182; Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 11, İstanbul 1992, s. 462

[205] "Kıyame" öldükten sonra dirilmek anlamına gelmekle birlikte, "Kamame" süprüntülük anlamına gelmektedir. (Bkz. Rey, *a.g.e.*, s. 86, dipnot)

[206] Biren, *a.g.e.*, c. 1, s. 117

Roma İmparatoru Konstantin'in annesi kraliçe Helena tarafından 335 yılında, bahsedilen tepe üzerinde inşa edilmiştir.[207] Kamame Kilisesi'nin Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği, tepeyi ve mezar yerini tamamen kapsadığı rivayet edilir.[208] (4.yy.daki planı için bkz. Plan-1)

614 yılında İranlılar, Kudüs'teki tüm kilise manastırlarla beraber Kamame Kilisesi'ni de yıkmışlardır. 636 yılında rahip Modestos önderliğinde yeniden inşa edilmiştir.[209]

Hz. Ömer, 636'da Kudüs'ü fethedince Hıristiyanlara ve kiliselerine güvence vermiştir ve hiçbir yere zarar verdirmemiştir. Hatta namazını dahi Kamame Kilisesi içinde kılmayı reddetmiştir.[210]

Hz. Ömer, Kudüs'e girdiğinde Hz. Muhammed'in göğe yükseldiği yere gittikten sonra Hıristiyanların kutsal saydıkları yerleri görmek istedi. Patrik Sophronios eşliğinde Kamame Kilisesi'ne gitti. Namaz vakti girdiğinde namaz kılabileceği bir yer sordu. Patrik, halifeye bulunduğu yerde kılabileceğini söyledi. Ancak halife, kendisinden sonra Müslümanların bu kiliseyi mescide dönüştürmek isteyebileceklerinden endişe ederek, kilisenin dışına çıkıp namazını orada kıldı. Gerçekten de daha sonra halifenin namaz kıldığı yer Müslümanlarca mescide dönüştürülmüştür.[211]

Abbasi halifesi Memun zamanında Patrik I. Toma, 817 yılında kiliseyi restore ettirmiştir. Ancak 965'te İhşidîler hâkimiyetindeyken yakılmış ve kubbesi çökmüştür. Daha sonra kubbenin yeniden inşası için büyük gayretler sarfedilmiş, ama bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Hıristiyanlar daha sonra patrik II. Yusuf zamanında, 980 yılında, yeniden inşa etmişlerdir.[212]

Fatımî hükümdarı Hâkim, 1009 yılında Paskalya Yortusu'nun arife gecesi Kamame Kilisesi'nin tahribine izin vermiş ve mabedin ve Kudüs'ün tarihindeki tahrip serüvenlerine bir tanesi daha eklenmiştir.[213] Fakat halife Emrillah, daha sonra kilisenin tekrar yapımına izin vermiştir. Bunun üzerine, sadece Mukaddes Mezar Kilisesi'ni yapmışlardır. Bu haliyle kiliseyi asli şeklinden farklı şekilde inşa etmişlerdir. Hıristiyanların gücü, kilisenin tamamını yapmaya yetmemiştir. Fatımî halifesi Mustansır Billah 1035 yılında kilisenin yeniden inşasına izin vermiş ve 1048'de kilisenin yapımına başlanmıştır.[214]

---

[207] Arif, *a.g.e.*, s. 265; Runciman, *a.g.e.*, c. 1, s. 31
[208] Biren, *a.g.e.*, c. 1, s. 117
[209] Arif, *a.g.e.*, s. 265
[210] Arif, *a.g.e.*, s. 266
[211] Runciman, *a.g.e.*, c. 1, s. 3; Ahmed Reşit, "Kapitülasyonlar", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sayı: 42, İstanbul 1929, s. 56
[212] Arif, *a.g.e.*, s. 266
[213] Runciman, *a.g.e.*, c. 1, s. 28
[214] F.E.Peters, *Jerusalem*, Princeton 1995, s. 311; Arif, *a.g.e.*, s. 266

Haçlılar 1099 yılında Kudüs'ü ele geçirdikten sonra, Müslümanların aksine, Latinler dışındaki tüm Hıristiyan ruhanîleri aforoz ederek Kamame Kilisesi'ne girmelerini ve ibadet etmelerini yasakladılar.[215] Daha sonra Kamame Kilisesi'ni tamir etmeye başladılar. Kilise içinde bulunan binaları olduğu gibi bıraktılar. Ne var ki mabedlerin hepsini bir tek kilisede topladılar. Anastasis Kilisesi, Şehitler Kilisesi ve diğer mebedleri birleştirdiler. Daha sonraları mezarın doğusunda, Nısfı'd-Dünya (dünyanın yarısı) kilisesini inşa ettiler ve çanlar için bir burç yaptılar.[216] (Kamame Kilisesi'nin planı ve iç yapısı için bkz. Plan-2 ve Resim-10) Böylece Kamame, çeşitli mabedleri içinde toplayan kiliseler gurubu haline geldi. 1106 yılında Kudüs'ü ziyaret eden Rus başrahibi bu kutsal binalar topluluğunu şöyle anlatır:

"Kamame Kilisesi girişinin solunda Kıptilerin Saint James diye isimlendirdiği kilise var. Sağda, kilisenin girişine yakın, Calvary dağına çıkan merdivenler var. Dağın yukarısında çok güzel bir şapel var. Bu şapel de merdivenlerle Kamame Kilisesi'ne inen başka bir kapı var.

Kilisenin solunda, Kamame'nin çan kulesi ve Holy[Kutsal] Trinity diye adlandırılmış bir şapel var...

Kutsal Kabrin olduğu yerdeki kilise oldukça yuvarlak ve üstü açık... Doğuya doğru, rahiplerin ilahi söylediği, Kamame'nin koro yeri var. Koro yerinin en başında, rahiplerin yerlerine geçmeleri için bir kapı var. Sağda, bu kapı ve Calvary dağı arasında merdivenlerle aşağı inen çok derin bir çukur var. St.Helena'nın çarmıhı, çivileri, çekici ve tacı bulduğu yerde, St. Helena diye adlandırılan bir şapel var… Rahipler Kamame kilisesinden çıktıklarında sol tarafta yurtları var; sağda ise Calvary dağına yakın olan yemekhaneleri var. Bu iki binanın arasında kemerli bir yol var. Bu alanın ortasında aşağıdaki Helena'nın meclisinin görülebildiği geniş bir açıklık var.

Kamame Kilisesi dairesel bir yapıda; mermerle kaplanmış on iki tane kocaman sütunu ve altı direği var. On altı sütunlu altı girişi ve galerileri var. Tavanın altında, galerilerin üzerinde, kutsal peygamberler mozaiklerle sanki canlıymış gibi resmedilmiş. Ekmek ve şarabın kutsandığı masanın üzerine mozaiklerle İsa figürü yerleştirilmiş... Kilisenin kubbesi taştan çatıyla kapatılmamış, fakat ağaçtan direklerle çerçevelenmiş. Yani kilisenin yukarısı açık. Kamame Kilisesi bu açık kubbenin altında.

Kilisenin üst katta piskoposların yaşadığı geniş ve ferah daireleri var...

İsa'nın çarmıha gerildiği yer doğuya doğru, yuvarlak bir kayanın üzerinde; bir mızraktan daha yüksek küçük bir tepe gibi. Bu yerin zirvesinin ortasına çukur kazılmış...

[215] Runciman, *a.g.e.*, c. 1, s. 227
[216] Arif, *a.g.e.*, s. 266

Buraya Efendimizin çarmıhı dikilmiş... Kutsal kaya ve İsa'nın çarmıha gerildiği yer bir duvarla çevrilmiş ve mükemmel mozaiklerle süslenmiş bir binayla kaplanmış... Calvary denen Adem'in kafatasının yerini belirten küçük bir şapel var. İsa'nın çarmıha gerildiği yerin üst bölümüne Golgotha denmiş..." [217]

Selahaddin Eyyubi, şehri ele geçirdikten sonra Kamame Kilisesi'ni yıkması yolundaki tekliflere kulak asmayarak, kiliseye zarar verilmesini yasakladı. Tüm Hıristiyanların serbestçe ibadet yapabileceklerini ilan etti. Onun zamanında kilisenin anahtarları, Nesibe ve Cevde adında iki Müslüman aileye teslim edildi. Bu gelenek Osmanlı Devleti hâkimiyetinde de devam etmiştir.[218] Bu şekilde Hıristiyanlar arasında kavga çıkması önlenmeye çalışılmıştır.

Yavuz Sultan Selim, Kudüs'e geldiğinde Ermeni ve Rum patriklere ahidnameler vererek Kamame Kilisesi ve diğer kutsal yerlerde serbestçe ibadet edebileceklerini bildirmiştir.[219]

1672 yılında Kudüs'ü gezen Evliya Çelebi, o dönemde Kamame Kilise'si içinde, cemaatlerin hâkimiyet alanlarını anlatmaktadır. O dönemde, batı yönündeki kubbenin güney kısmı Rumların sorumluluğundadır. Büyük kapı tarafları Latinlerindir. Kilisenin kuzey bölümü Ermenilere mahsustur. Kilisenin bütün bölümleri çeşitli mezhep mensuplarının kontrolündedir. Kilise genel itibariyle Rumlar hâkimiyetindedir. Zira Hz. Ömer Kudüs'e geldiğinde muhatap olarak Rum patriği bulmuş ve kiliseyi de onun kontrolüne vermiştir.[220]

Evliya Çelebi, Kudüs'ü ziyaretinde Kamame Kilisesi'nin mimari yapısını da anlatmıştır. Kilisenin ana kapısı güneye bakıyordu. İrili ufaklı yedi kubbesinin yanında, büyük bir kubbesi vardı. Büyük kubbenin batı tarafında üstü açık başka bir kubbe bulunuyordu. Zira 600 senesindeki bir depremde, Ayasofya'nın kubbesi gibi Kamame Kilisesi'nin de bu kubbesi çökmüştü. Bütün çabalara rağmen tutturulamayan kubbenin altına daha küçük güzel bir kubbe inşa edilmişti.[221]

Kamame Kilisesi tüm Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen, Hıristiyanların en kutsal mabedidir. Bu sebeple Kudüs'teki farklı Hıristiyan mezheplerin ruhanîleri arasında hâkimiyet mücadelesi her zaman olmuştur. Kamame içinde bulunan mabedler ve kutsal bölümler cemaatler arasında paylaşılmıştır. Hatta temizlik ve bakım gibi hizmetleri de cemaatler arasında paylaşılmış görevlerdir.

---

[217] Peters, *a.g.e.*, s. 311-312
[218] Arif, *a.g.e.*, s. 266-267; Biren, *a.g.e.*, c. 1, s. 119
[219] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 112-113; Ercan, *a.g.e.*, s. 15-17
[220] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 9. kitap, s. 246
[221] *Aynı yer*

1740 yılında Kamame Kilisesi'ni ziyaret eden Elzear Horn'un bu konuda anlattıklarına kulak verelim:

"İlk olarak; Avrupalılarla birlikte "Franks" denilen Latinler var. İsa'nın kabrine ek olarak Kutsama Taşı'na, Hayelet Şapeli'ne, aşağıdaki ve yukarıdaki galerilerin büyük bir bölümüyle birlikte, Haçın Bulunduğu yerin gözetim hakkına sahipler. İkinci olarak; kilisenin gövdesine, İsa'nın hapishanesine, Aziz Longinus Şapeli'ne, Calvary[Golgotha] *Dağının dar mahzenlerinin altındaki ve Kamame etrafındaki karanlık mabedlere sahip Rumlar*[Ortodoks] *var. Kilisenin üçüncü sahipleri, Ermeni keşişleri. Dördüncü gurup Kıpti keşişleri. Kamame kilisesi sınırları içerisinde yalnızca adı geçen bu üç grup yaşar. Beşinci grup içeride şapelleri olan Maruniler. Kilise kapandığında ve Maruniler yokken şapeli Ermeniler korur… Altıncısı, kilisenin duvarlarının etrafında karanlık bir şapelleri olan Habeşliler. Fakat ziyaret ücreti Türkler tarafından azaltılınca orayı terk ettiler ve yemek, içmek ve diğer şeyler için, hacıların kabul alanı olduğu için şapellerini Yunan keşişlerine verdiler."*[222]

1740'ta bu şekilde paylaşılmış olan Kamame mabedler gurubu, küçük değişikliklerle bu paylaşım şeklini muhafaza etmiştir. Cemaatler de hâkimiyet alanlarını genişletme çabalarını hep sürdürdüler. Bu konuda özellikle Rum ve Latin ruhanîleri arasında tartışmalar yaşanırdı. Kimi zaman Rumlar kimi zaman Latinler avantajlı imtiyazlar elde ettiler.

Kudüs, Osmanlı Devleti yönetiminde bulunduğu sürece birçok defa onarılmıştır. Mesela 1555'deki Hz. İsa'nın kabrinin üzerindeki küçük yapının yeniden inşası ve 1720 onarımları bunlardandır.[223] Ancak geçirdiği en mühim tamirat 1810 yılında gerçekleşmiştir. 12 Ekim 1808'de çıkan yangında kilise büyük zarar görmüştür. Yangın ilk olarak Ermeni Şapeli'nde, bilinmeyen bir sebeple ortaya çıkmıştı. Kısa sürede ahşap kubbeyi sarıp yıkılmasına sebep olmuştu. Kilisenin onarımı konusunda Rumlar ve Latinler yine yarışa tutuşmuşlardı. Latinler Avrupalı devletlere, Rumlar da başpiskopos aracılığıyla Sultan II. Mahmud'a başvurdular. Ancak bu tarihlerde Fransızların, Avrupa'daki savaş nedeniyle Kudüs'teki etkisi azalmıştı.[224] Sultan II. Mahmud ile araları, Latinlere göre daha iyi olduğundan ve Rusya onları desteklediğinden 1808 yılındaki yangından sonra kilisenin büyük kubbesini tek başlarına yeniden inşa etme iznini almışlardır. Böylece Kamame Kilisesi'nin en merkezi yerlerini kendilerine tahsis etmeyi başarmışlardır. Merkezdeki birçok sunak ve şapeller yanında Hz. İsa'nın mezarını barındıran dikdörtgen oda ve girişinden oluşan ve her

[222] Peters, *a.g.e.*, s. 508
[223] Peters, *a.g.e.*, s. 503
[224] Peters, *a.g.e.*, s. 542

cumartesi görkemli kalabalıklar eşliğinde kutsal ateş ayininin yapıldığı Melek Şapeli'ne sahiptirler.[225] (bkz. Resim-11)

Kudüs, İbrahim Paşa[226] yönetimindeyken, kilise, 1834 yılında gerçekleşen depremde zarar görmüştür.[227] 19.yy.da Kamame Kilisesi'ndeki son tamirat Rusya, Fransa ve Osmanlı devletlerinin ortak katılımıyla 1867 yılında yapılmıştır. Bu tamiratta kubbe demir bir kafesle desteklenmiştir.[228]

Evliya Çelebi'nin anlattığına göre Kamame Kilisesi'nin kapıları yılda bir defa Paskalya Yortusu'nda açılırdı. Üç gün süren ayinlerin her gününde, Kudüs mutasarrıfı, kadı, Şeyhülislam ve silahlı Osmanlı askerleri tarafından kapılar açılmaktaydı. Yılın bugünlerinde beş-on bin kadar Hıristiyan kilisede toplanır, ziyarete gelenlerden on altın alınırdı. Toplanan altınların onda biri mutasarrıf idaresine verilirdi. Bunun dışında kapıları mühürlü tutulurdu. Yalnız içinde Rum, Latin, Ermeni, Kıpti ve diğer mezheplerden iki-üç yüz kadar Hıristiyan ruhanîleri hapsolunmuşlar gibi yaşarlardı.[229] Ayrıca Paskalya kutlamalarında Ortodoksların "Nur Çıkarma Ayini" büyük bir kalabalığın katılımıyla icra ediliryordu.[230] (bkz. Resim-12)

Evliya Çelebi kilisenin kapılarının yılda bir defa açıldığını söylerken genel bir ziyareti kastetmiş olmalıdır. Zira uygun ücret karşılığında bireysel ziyaretler için gelenler, anahtara sahip olanlar tarafından içeri sokulmaktaydı. Ancak akşam beşten sabah on bire kadar içeride hapsolunurlardı. Ziyaretçiler ve içerideki ruhanîlerin yiyecekleri dışarıdan verilirdi.[231]

Bu uygulamanın 19.yy.ın sonunda biraz değiştiği görülür. 1897-1902 (h. 1315-1319) yılları arasında Kudüs mutasarrıfı olan Tevfik Bey'in anlattıklarına göre Kamame Kilisi'nde Ortodoksların bir matranı vardır. Bu matran, hac için gelen ziyaretçilerin, kendilerinin ve yakınlarının isimlerini yazdıkları bir defter bulundururdu. Bu defterde isimleri yazılan kişilerin cennetlik olacağına inanılırdı. Defteri yazan hacı, matranın masasındaki sepetin içine para atardı. Hac mevsimi bu sepet dolup dolup boşalırdı. Mutasarrıf konuyla ilgili hissiyatını şöyle aktarmıştır:

---

[225] Nicault, *a.g.m.*, s. 71

[226] İbrahim Paşa: 1831 yılında Osmanlı yönetimine isyan eden Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğludur. Merkezi Osmanlı ordularını birkaç kez bozguna uğratmayı başarmıştır. 1833'ten 1841'e kadar Suriye Valiliği yaptı. Babasının yaşlılığı sebebiyle 1848'te Mısır valisi olduysa da aynı yıl kendisi de öldü. (bkz. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi (1831–1841)*, Ankara 1988; Ayrıca bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Kavalal%C4%B1_%C4%B0brahim_Pa%C5%9Fa, erişim tarihi: 2007)

[227] Arif, *a.g.e.*, s. 267

[228] *BOA,* İMMS. 33/1367 (10 Şaban 1283); *BOA,* İ.HR. 223/13026 (10 Şaban 1283); Nicault, *a.g.m.*, s. 72; Arif, *a.g.e.*, s. 267

[229] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 231, 245-246

[230] Bu ayin hakkında detaylı bilgi için bkz. Biren, *a.g.e.*, c.1, s. 120-121; Peters, *a.g.e.*, s. 572-574

[231] Peters, *a.g.e.*, s. 509

"Bu hacılar arasında köylüler, zavallı insanlar da vardı… İtikatsız bir Ortodoks matranın, bana hususi görüşmelerimiz arasında hikaye ederken, bu zavallı insanların aşırı saflıklarıyla nasıl alay ettiğini hatırlıyorum."[232]

2- Beytüllahim Kilisesi

Beytüllahim Kilisesi[233] Kudüs şehrine 8 km. uzaklıktaki bir nahiye merkezi olan Beytüllahim kasabasında bulunmaktadır. Hıristiyanlar gözünde Hz. İsa'nın doğduğu yer olarak tanınmış olan, Arapların "Mağaratü'l-Mehd" ve Fransızların "Grotte de la Nativite" dedikleri bir mağarayı ihtiva eder.[234] Hıristiyanlar 3.yy. itibariyle, Hz. İsa'nın doğduğuna inandıkları Beytüllahim'deki bu mağarayı ziyaret etmekteydiler.[235] Bu kilise Kraliçe Helena tarafından inşa edilmeye başlanmış, sonradan İmparator Konstantin tarafından tamamlanmıştır.[236] (bkz. Resim-13, 14, 15, 16 ve Plan-3)

614 yılında İranlılar, kumandanları Şehrbaraz'ın yönetiminde Filistin'i istila ettiler ve önlerine gelen tüm kiliseleri tahrip ettiler. Bu tahribattan sadece Beytüllahim(Doğuş) Kilisesi kurtuldu. Çünkü bunun kapısı üzerindeki bir mozayikte tasvir edilen "doğunun üç evliyası" İranlı kıyafetindeydiler.[237]

Bu kiliseyi önemli kılan özelliği Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan mağarayı ihtiva etmesidir. Bu sebeple dünyanın birçok yerinden gelen Hıristiyan hacılar Beytüllahim Kilisesi'ni ve Mağaratü'l-Mehd'i ziyaret ederler.

Mağaratü'l-Mehd'in üç kapısının kullanımı ve mağaradaki ayinlerin şekli ile burasının temizliği ve onarımı, Hıristiyan ruhanîler arasında sık sık tartışmaların çıkmasına sebep olmuştur. Kudüs mutasarrıflarının uğraşmak zorunda kaldıkları meseleler arasında Hıristiyan ruhanîlerin bu mağaradan geçiş usulü ile ilgili olan tartışmalardır.[238]

---

[232] Biren, *a.g.e.*, c. 1, s. 118
[233] Batılıların "Basilique de Bethlehem" ya da "Nativite Kilisesi" diye adlandırdıkları kilise, Osmanlı metinlerinde Betlehem ya da Beytüllahim Kilisesi olarak geçer. "Kutsal Doğum Kilisesi" adıyla anıldığı kaynaklar da vardır.
[234] Biren, *a.g.e.*, c. 1, s. 116
[235] Runciman, *a.g.e.*, c. 1, s. 30
[236] Biren, *a.g.e.*, c. 1, s. 116
[237] Runciman, *a.g.e.*, c. 1, s. 8
[238] Detaylı bilgi ilerleyen bölümlerde mevcut olmakla birlikte ayrıntılar için bkz. *BOA,* HR.SYS. 412/9 (29.10.1893); *BOA,* HR.SYS. 409/3 (26.5.1891)

3- Kutsal Mekânlardaki Tartışmalar

Kudüs'te Hıristiyan cemaatler arasında nüfuz mücadelesi yaşanmaktaydı. Hıristiyanlığın farklı mezheplerine mensup kiliseler birbirlerinden farklılıklarını ortaya koymaya çalışmaktaydı. Bu farklı olma ve kilisenin mensup olduğu cemaati belirtme mücadelesi, bayrak (bandıra) çekmek şeklinde de kendini göstermekteydi. Böylece Kudüs'teki kiliseler arasındaki nüfuz mücadelesi; kiliselerin, etkisinde ya da himayesinde oldukları ülkelerin bayraklarını çekmek şeklinde su yüzüne çıkıyordu.

Latin kiliselerinden bazı cemiyetlere mensup olanlar Pazar günleri ve yortularda bağlı oldukları devletin bayrağını çekmekteydiler. Bununla beraber başka devletlere mensup bazı cemiyetler ise kendi emlak ve manastırlarında Pazar günleriyle yortularda uyruğunda bulundukları ülkenin bayrağını çekmekteydi. Fransiskenler "Tersenet" bayrağı[239] ve Fransa bayrağı, Alman Katolikleri Alman bayrağı ve Papalık bayrağı[240] çekmekteydiler.[241] Bu durum her ne kadar Osmanlı Devleti'nin egemenliğini zedeliyor idiyse de, Babıâli yabancı devlet tabiiyetindeki bu tür dinî kurumların bayrak çekmelerini engelleme yoluna gitmemekteydi. Osmanlı ülkesinde hiçbir zaman, dini binalara yabancı bayrak çekilmesi konusunda genel bir kaide oluşturulamadı. Babıâli, bayrak çekme konusuna "…Bu gibi işlerde umuma sirayet ve taalluk peyda edecek bir mesele ihdas olunmayıp zaman ve mekâna göre idare-i keyfiyet münasip olacağı…" şeklinde yaklaşmıştır. Yani Osmanlı yönetimi, daha büyük sıkıntılar çıkmaması için bayrak çekilmesine göz yummuştur.[242]

Kudüs mutasarrıfının yazısına göre bu bayraklar 1880'lerden bu yana Kudüs'te kiliselerde kullanılmaktaydı. Rumların ise şimdiye kadar kendilerine has bir bayrak çektikleri görülmemiştir. Özel günlerde Osmanlı bayrağı çekmektedirler. İstisnai olarak 1880'lerin sonlarından beri Yafa sahilindeki Rum manastırı, özel günler dışında, normal zamanlarda beyaz üzerine mavi haçları olan bir bayrak çekmekteydi.[243]

Kudüs'te farklı ülkelerin tabiiyetinde bulunan kilise ve manastırlar arasında bayrak çekme şeklinde ortaya çıkan bu rekabet, Osmanlı tebaasından olan ve Kudüs patrikhanesine bağlı Ortodoksları da etkilemiştir. Kudüs'te ve Kudüs Patrikhanesine bağlı yerlerde bulunan Rumlar, Latinlerle rekabet halindeydi. Bu nedenle kendilerine ait kilise ve manastırlarına

[239] Bu bayrakta, beyaz üzerine dört adet kırmızı haç bulunmaktadır. Latinler bunu Kudüs bayrağı olarak da adlandırırlar.
[240] Bu bayrak yarısı beyaz, yarısı sarı düz iki şeritten oluşan bir bayraktır.
[241] *BOA,* ŞD. 2296/37 (4 Recep 1321)
[242] Reşit, *a.g.m.*, İstanbul 1929, sayı: 49, s. 85
[243] *BOA,* ŞD. 2296/37 (4 Recep 1321)

Latinlerden ayırmak amacıyla bayrak çekmekteydiler. Osmanlı yerel otoritelerinin buna izin vermemesi durumunda ise bunu bir haksızlık olarak gördüklerini ifade etmekte ve kendilerine de izin verilemesini talep etmekteydiler. Örneğin Cebel-i Tabur'daki manastır, Nahira ve Gana Kiliseleri Kudüs Rum patrikliğine bağlı olmakla birlikte Nahira Kazası idarî olarak Beyrut vilayetine bağlıydı. Beyrut yönetimi Rumların farklı bir bayrak çekmesine izin vermemekteydi. Buradaki Rumlar da, Yafa'daki manastırı örmek vererek Kudüs'teki Rum kiliselerinin Kudüs bayrağı[244] çektiğini söylemişlerdi. Kudüs mutasarrıflığına sorulması üzerine, mutasarrıf 15 Ağustos 1903 tarihli yazısıyla, Kudüs'te özel günlerde Rum kilise ve manastırlarının Osmanlı bayrağı astıklarını, normal günlerde sadece Yafa'daki manastırın Kudüs bayrağı astığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Babıâli, Beyrut'taki Rum kiliselerinde Kudüs bayrağı asılmasına müsaade edilmesini emretmiştir. Zaten Kudüs ve tevabi-i Rum Patriği Damyanus, 8 Kasım 1903'te Beyrut vilayetine yazdığı yazıda, Latinlerin kendi mekânlarını kendilerine has bayraklarla donatırlarken Rumların bayrak asmalarının yasaklanmasının haksızlık olacağını söylemekteydi.[245] (Bayraklar için bkz. Resim-16)

Kudüs'teki Hıristiyanların birbirlerinden farklı olmaya çalışmaları ve aralarındaki çatışmalar asıl kutsal mekânlar üzerinde kendini göstermekteydi. Kudüs'teki kutsal mekânlar üzerindeki hâkimiyet hakları, Hıristiyanlar arasında önemli bir nüfuz alanıydı. Hıristiyanların eskiden beri kutsal kabul ettikleri mekânlar üzerinde hak elde etmek cemaatler için büyük önem taşımaktaydı. Bu sebeple mezhep mensupları arasında sık sık tartışmalar yaşanmaktaydı. Bazen bu tartışmaların ölümlere ve savaşlara sebep olduğunu dahi görüyoruz. Osmanlı yönetimi bu tartışmalar arasında hakem rolü üstlenmiştir. Bu sebeple baskılar altında kalmış, sıkıntılı durumlarla karşılaşmıştır. Bu sıkıntılar Abdülhamid döneminde de sürmüştür. Bazen çok küçük sebeplerle ortaya çıkan tartışmalar yerel yöneticilerin müdahaleleriyle büyümeden çözümlenmiştir.

Kutsal mekânların paylaşılmasından ortaya çıkan tartışmalar çok eski tarihlerden itibaren söz konusudur ve Kudüs'ün fethinden itibaren Osmanlı yönetimi için önemli bir mesele olmuştur. İnşası çok eskilere dayanan Kamame Kilisesi ve Beytüllahim'deki Büyük Kilise, bütün Hıristiyan mezhepler için en kutsal mabedler olması nedeniyle tartışmalar bu

[244] Bu bayrakta, beyaz üzerine mavi renkli büyük bir haç bulunmaktadır. 1903 yılında, Kudüs-i Şerif ve Tevabi-i Rum Patriği Damyanus'un Beyrut vilayetine yazdığı yazıda Kudüs bayrağının Hz. Ömer döneminden daha önce bile var olduğunu ve Kudüs'te kullanıldığını ifade etmektedir. Ancak Patriğin belirttiği eski Kudüs bayrağının şekli ile şimdikinin farklı olduğu anlaşılmaktadır. Zira Patriğin çok öncelerden beri kullanıldığını iddia ettiği Kudüs bayrağının şekliyle ilgili olarak, Hz. İsa Kabri adının Aramice baş harfleri olan " ⏀ " şeklinin bayrak üzerinde bulunduğunu ifade eder. 1900'lerde Rum kiliselerinin çekmek istedikleri Kudüs bayrağı patriğin bahsettiği bayraktan çok farklıdır. (Bayraklar için bkz. Resim-16)

[245] *BOA,* ŞD. 2296/37 (4 Recep 1321)

mekânlarda yoğunlaşmıştır. Bu mekânlarda Hıristiyan mezhepleri ruhban ve müminleri zaman zaman ciddi kavgalar girişmekteydiler. Bu kavgaları yatıştırmakla görevli Osmanlı askerleri zor durumlarda kalmaktaydılar. Askerin kavgaları ayırma ve huzuru sağlama çabaları, kasıtlı olarak Avrupa basınında yanlış bir şekilde yansıtılmaktaydı.

Kudüs'te Ortodokslar ile Katolikler arasında çıkan çatışma sebebiyle yabancı basında, Osmanlı askerlerinin Ortodoksları koruyarak Katoliklere saldırdıkları yolunda istihbarat ve şayialar ortaya çıkmıştır. Beşinci Ordu Komutanlığı 2 Ocak 1895 tarihli yazısında, bu suçlamaların aslının olmadığını beyan etmiştir. Komutanlık, Hıristiyanlar ve onlar için kutsal olan Kamame ve Beytüllahim Kiliselerindeki durumu izahla tartışmaların bir özetini de vermiştir.

Kudüs'te bulunan Kamame Kilisesi esasen Ortodoks ve Katolik cemaatlerinin ayin ve ibadetlerine mahsus ve gayet mukaddes bir mekân olarak eskiden beri tartışmaların eksik olmadığı bir ibadethanedir. Farklı cemaatten birinin kendi cemaatlerine en küçük bir müdahalesi kolayca kavgaya dönüşebilmektedir. Bazen bu tartışmaların büyümesiyle ruhanî reislerin de duruma müdahil oldukları görülmüştür. Çıkan olayların, Osmanlı yöneticileri için baş ağrıtıcı boyutlara ulaşması eskiden beri adet halini almış gibidir. Bu sebeplerle sürekli hale gelen kavgaları önlemek için kilisenin anahtarlarıyla kapıcılığı eskiden beri Mescid-i Aksa müezzinlerine verilmiştir. Her akşam her cemaate mensup reisler, rahipler ve kiliseyi ziyarete gelenler kilise dışına çıkarılmakta ve nizamiye askerleri gözetiminde kilise kapıları bu müezzinlerce kapatılmaktadır. Senede bir kere paskalyada dünyanın çeşitli yerlerinden gelen 10-12 bin kadar ziyaretçi "Nur Çıkarma Ayini"ne katılmak için Kamame Kilisesi'ne toplanıp burada büyük bir izdihama sebep olurlardı. Burada farklı cemaat üyeleri arasında çatışma çıkmasın ve kimse birbirini ezmesin diye asayiş ve düzeni sağlamak maksadıyla nizamiye askerleri görev yapardı. Bu askerler Kudüs'te bulunan Nizamiye Taburu, Nablus'tan gelen 100-150 kadar asker, Kamame Kilisesi'nde bulunan Nizamiye askerleri ile bu birliklerin kumandanlarından oluşuyordu. Bunlar ayin sırasında kilise içinde ve kilisenin merkezindeki Kabr-i İsa makamında güvenlik çemberleri oluşturarak hayli güçlüğe ve arbedeye rağmen asayişi sağlarlardı.[246]

Kudüs'ün üç saat ilerisinde ve Halilü'r-Rahman kasabasıyla Kudüs arasında bulunan Beytüllahim Karyesi'nde ise Mehd-i İsa Kilisesi, diğer adıyla Beytüllahim Kilisesi mevcuttur. İşte bu kilise Kamame Kilisesi gibi esasen Rum Ortodoks ve Rum Katolik cemaatlerine mahsustur. Fakat sonradan Latin cemaati, burada eskiden gelen bir hakkı olmadığı halde bu

[246] *BOA,* Y.PRK.ASK. 102/9 (5 Recep 1312)

kilisenin hemen batısına başka bir kilise inşa etmiştir. Buradan eski kilisedeki Mehd-i İsa makamına kadar yeraltından bir tünel açmak suretiyle buraya girip çıkmaları birçok kavgalara sebep olmuştur. Nihayet Latinlerin normal günlerde hiçbir suretle buraya girmemeleri, sadece Milat ve yortu günlerinde bu tünelden geçerek ayin yapmaları karara bağlanmıştır. Bu suretle tünele bir kapı yapılmasına, kilise yakınına bir karakol kurulmasına, gece gündüz nöbetle asayişin sağlanmasına karar verilmiştir.[247]

Bu halde gerek Kamame ve gerek Beytüllahim kiliselerinde mesela bir cam kırılır, çivi sökülür veya bir mahal örümcek bağlarsa camın taktırılması, çivinin tahkimi ve örümceğin kaldırılması gibi basit meseleler büyük kavgalara dönüşebilmekteydi. İşte bu yüzden asayişin ve huzurun sağlanması için yerel yönetimin müdahalesi ve askerin zaman zaman silah kullanması zaruret haline gelmişti.[248]

Yine Selahaddin Eyyubi zamanından beri Müslümanların da Hz. İsa topraklarını ziyaret için Kudüs'e gelmeleri adet haline gelmişti. Bu kalabalık ziyaretçi topluluklarının güvenliği ve düzeni ile Kudüs'teki cemaatlerin çatışmasını önlemek için gece gündüz güvenlik tedbirleri alınması gerekmekteydi. Beşinci Ordu Komutanlığı, yazısında, bütün bu şartlar dolayısıyla askerlerin görevlerini yapmaları karalanmak yerine, ihtimam gösterilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[249]

Komutanlığın yazdığı bu açıklamalar batılı gazetelerin karalama kampanyasına bir cevap niteliğindedir. Avrupa basınının bakışı ile gerçekler arasındaki farklılığın derinliğine işaret etmektedir. Bu sözler, Kamame ve Beytüllahim kiliselerinin Hıristiyanlar arasında büyük tartışmalara sebep olduğunun ve Osmanlı askerlerinin, bu tartışmalarda kimsenin zarar görmemesine çalıştıklarının açık bir ifadesidir.

Lamartine, *Şark Seyahatnamesi* adlı eserinde, Kudüs'te Hıristiyan cemaatler arasında çetin bir mücadelenin olduğundan bahseder. Kabr-i İsa (Kamame) Kilisesi'nde cemaatler arasındaki çatışmanın, Türkler olmasaydı önlenemeyeceğini söyler. Türkler, bu büyük kiliseyi tahrip etmek yerine korumayı tercih etmişlerdir. Hatta Türklerin, bu kilise üzerinde tartışan Hıristiyan cemaatlerini uzlaştırarak, serbestçe ibadet edebilmelerine bekçilik ettiklerine değinir.[250]

Kamame ve Beytüllahim kiliselerinde çıkan bu kavgalar, kiliselerdeki hâkimiyet alanlarıyla ilgili olarak çıkmaktadır. Mesela Kamame Kilisesi'nin anahtarları Müslümanlara verilmişti. Beytüllahim Kilisesi'ndeki pencerelerden iki tanesinin her sene temizlenmesi

[247] *Aynı yer*
[248] *Aynı yer*
[249] *Aynı yer*
[250] Reşit, *a.g.m.*, İstanbul 1929, sayı: 43, s. 66-67

hakkının kime ait olduğu anlaşılamadığından, çözüm olarak her sene temizlenme günü geldiğinde Babıâli ve mutasarrıflık memur ve askerler tayin ederek camları sildirirdi.[251]

Daha önce de anlatıldığı üzere, Kamame ve Beytüllahim Kiliseleri bütün cemaatler için kutsal olmakla beraber "Mar Yakup Kilisesi" Ermenilerin yüksek makamlarından sayılmaktaydı. Yine Kudüs Ermeni Patrikhanesine bağlı olarak kabul edilen ve Kıpti denilen Mısır Hıristiyanları vardır ki büyük kiliseleri de patrikleri de Mısır'dadır. Kudüs'te yalnız "Matranları" ve ona tabi ruhbanları bulunur. Bunlara tabi olarak da Habeşiler gelmekteydi. Habeşiler, esasen Kıptilere bağlı olmakla beraber onların hâkimiyetinden kurtulmaya çalıştıklarından, bunlar arasında gerginlik eksik olmuyordu.[252] Ayrıca Süryaniler de başka bir Hıristiyan cemaati olarak yine Ermenilere bağlı sayılmakla birlikte, aralarındaki bu hukuk sebebiyle Ermeniler ve Süryaniler arasında da gerginlikler yaşanmaktaydı.

1904 yılında mutasarrıf Ahmed Reşid Bey'in saraya yazdığı yazıda, Kudüs'te Rum patrikhanesine Rusların nüfuz etme çalışmalarını anlatırken Kudüs'teki Hıristiyan cemaatler arasındaki çekişmelerin ve bu ilişkilerden yararlanmak isteyen yabancı devletlerin emellerinin özünü de aktarmıştır. Ahmed Reşid Bey, 29 Ekim 1904 tarihli yazısında, Osmanlı yönetiminin Kudüs'te çok hassas bir politika izlenmesi ve özellikle Rum patrikhanesi konusunda dikkatli olunması gerektiğini anlatmaktadır.

Zira Kudüs'te bulunan Hıristiyan cemaatlerinin en eskisi Rumlar ise de Latinler, az bir zaman zarfında, yoğun çalışmaları ve Katolik devletler ve bilhassa Fransa hükümeti tarafından himaye edilmeleri sebebiyle, eskiden beri servet ve kudretçe en yüksek mevkide bulunan Rumlarla rekabete girişecek derece nüfuz elde etmişlerdi. Ermeniler Rumlardan sonra en eski cemaat olmakla beraber Filistin'e yerleşmeye başladıklarında mukaddes yerleri Rumların elinde bulmuşlar, ellerinden geldiğince hâkimiyet elde etmeye çalışmışlardı. Fakat bütün çabalarına rağmen Rumlar yanında ikinci derecede kalmışlardı. Kudüs'teki diğer cemaatlerden Süryaniler, Habeşiler ve Kıptiler Ermenilere tabi idi. Bunlar nüfusça ve hâkimiyet alanları bakımından zayıf kalmış olmakla beraber hem aralarında hem tâbi oldukları Ermenilere karşı nüfuz mücadelesi içinde olduklarından sürekli çatışma halindeydiler ve tek çatı altında toplanmaları da mümkün değildi. Protestanlar, Alman ve Amerikan Protestanları olarak ikiye ayrılmaktaydılar. Almanlar hızla çoğalmakta ve Amerikalılar yeni fikirlere açık olarak tanınmaktaydı. Ancak kilise tartışmalarında, her iki cemaat de, o yıllarda hem nüfusları hem de etkileri bakımından diğer cemaatler yanında oldukça etkisizdiler. Bu durumdan anlaşılacağı üzere kilise tartışmalarına en ziyade tesir

[251] Biren, *a.g.e.*, c. 1, s. 119-120
[252] Rey, *a.g.e.*, s.86

edenler Rumlarla Latinlerdi. Bu iki cemaatin ikincisi kuvvetli devletlerin himaye ve yardımları sayesinde nüfuz kazanarak kısa sürede pek çok şeyler elde etmişlerdi. Hıristiyanlar nezdinde, Hz. İsa'nın mezarı ve doğumunun kutlandığı Kamame ve Beytüllahim kiliselerinde Rumlarla eşit bir konuma gelen Latinler, sonra onları da geçmeyi başarmışlardı. Buna binaen şimdi mesele Katoliklik ve Ortodoksluk arasında girift bir rekabet şeklini almıştı. Latinlere karşı Rumlar da Ortodoks hükümetlerin himayesine müracaatı kârlı gördüler. Kendi mezheplerinden olan Yunan hükümetine yaklaşmanın bir faydasını göremeyeceğini anlayan Ortodokslar, Ruslara yaklaşmışlardır. Ruslar ise Ortodoksluğun Katolikliğe karşı zayıf kalmamasına çalışmakta ise de bütün Ortodoksların yalnız Rusya'ya bağlanması emelini taşımaktaydı. Bu düşünceden hareketle Rumları Katoliklerin ezmesine engel olmak adı altında kendileri ezmeye çalışmaktaydılar. Rum patrikhanesi, Rusya'yı gücendirmemeye çalışmakla beraber bir taraftan Katoliklere karşı Rusya ile iyi geçinerek diğer yandan Rusların hâkimiyetinden kurtulmak için Fransa konsolatosuna gitmek, yani Katoliklere müracaat etmek zorunda kalmıştı. Diğer taraftan Yunanlar, Rum patrikhanesine yardımdan ziyade sadece vaatte bulunmaktaydılar. Kudüs'teki Ortodoks ruhbanları yerli Rumlar, Yunan kökenliler ve Rus kökenliler olarak üç kola ayrılmış gibiydiler. 20. yüzyılın başına kadar patrikhanede mühim mevkiler Osmanlı tebaasından olmakla beraber, Yunan kökenli rahipler de önemli mevkilere gelmişlerdi. Gerçi Kudüs'te Yunan kökenli rahiplerin hâkim olmaları zor bir ihtimal olsa da Kudüs'te en ufak bir mesele dahi çıban gibi büyüyüp kangren olmaya meyyal olduğundan, Osmanlı yönetiminin dikkatli olmasının gerektiği görülmektedir.[253]

Rusya, Kudüs'te bir manastırda kendi rahiplerini etkin kılarak Rum patrikhanesinin kontrolünden çıkarmaya çalışmaktaydı. Ayrıca Rusya, Kudüs'teki mühim kilise ve mahallere bir vesile ile kendi rahiplerini sokma gayretindeydi. Ve Rusya bu politikasını sürdürmekte bulunduğundan patrikhane durumdan rahatsız olarak Osmanlı yönetimine yaklaşmaktaydı. Zaten Ruslar ve Yunanlar arasındaki gizli mücadele de Osmanlı Devleti'nin bu konuda elini kuvvetlendirmekteydi. Buna bağlı olarak Osmanlı yönetimi patrikhaneye karşı nazik bir politika yürüterek yabancı etkisini bertaraf etmeye çalışmıştır.[254]

Zaman zaman Kudüs'te ilişkilerin siyasal çıkarlar üzerine kurulduğu görülür. Din adamlarının dahi içinde bulunduğu ilişkiler ağı, oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Cemaatler birbirleriyle çatışma halinde oldukları gibi kendi içlerinde de rekabet halinde olabilmektedirler. Bir yandan Osmanlı hükümetine karşı Avrupalı bir devletin hamiliğinden

[253] *BOA,* Y.MTV. 267/44 (19 Şaban 1322)
[254] *Aynı yer*

yararlanmaya çalışırken, öte taraftan bu devletin kendileri üzerinde güç kazanmasından çekinerek Osmanlı hükümetine yanaşabilmektedirler.

a) Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmalar

Kudüs Hz. Ömer tarafından fethedildiğinde buradaki Hıristiyan cemaatlere serbestçe ibadet edebilme hakkı verilmiştir. Sonraları Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü Haçlılardan almasıyla bu haklar teyid edilmiştir. Kamame Kilisesi üzerinde cemaatlerin serbestçe ibadet edebileceklerini ilan etmiştir. Bu kilisenin tek bir millete münhasır değil, tüm Hıristiyanlara – Rum, Latin, Ermeni ve Ermeni yamakları sayılan Süryani, Kıpti, Habeş- açık bir ibadethane olduğunu belirtmiştir. Bu durum daha sonra gereği üzere verilen başka emirnamelerle teyit edilmiştir.[255] Bütün bu ahidname ve emirnamelere rağmen Kamame Kilisesi'nde kavgalar ve çekişmeler eksik olmamıştır.

Meydana gelen ihtilafları ortadan kaldırmak için sık sık önceki emirnamelere bakma ihtiyacı hissedilmiştir. Meselelerin çözümü için zaman zaman komisyonlar kurulmuştur. Kimi zaman verilen emirnamelerin yorumlanması ya da tarafsız birinin bu belgeler üzerinden hakemlik yapması yollarına gidilmiştir. Örneğin 1808 yılında Kamame Kilisesi'nin yanması üzerine kilisenin tamiri ve kilise üzerindeki hakları konusunda kavgaya tutuşan cemaatlerin hukuklarını belirlemek üzere tarafsız kişilerin hakemliğine başvurulmuştur.[256]

Bu kavgalar ayin ve yortularda yoğunluk kazanmaktadır. Her sene Paskalya kutlamalarında Kamame Kilisesi'ndeki "Nur Çıkarma Ayini" Kudüs mutasarrıflığı ve Babıâli için önemli bir sınav haline gelmiştir. Nur Çıkarma Ayinleri eskiden beri büyük karışıklıklara sahne olmuştur. Kudüs'ün, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa kontrolünde olduğu yıllarda bir İngiliz seyyahı olan Robert Curzon, 1834 yılı Mayısındaki Nur Çıkarma Ayini'nde çıkan yangında, yüzlerce Hıristiyan hacının izdihamda öldüğünden bahseder. Ayinin tüm detaylarını ve hacıların dehşet verici izdihamını anlatmaktadır.[257]

Nur Çıkarma ayinleri çoğu zaman kavgalara ve izdihamlara sahne olmuştur. 1846'da Paskalya Yortusu'nda Rum ve Latin rahipleri, adet olduğu üzere bir örtünün, mahalline örtülmesi hususunda tartışmışlardır. İki taraf da ayinlerini karşı tarafın engellemeye çalıştığını iddia etmekle beraber örtünün konulması hususunda eskiden olduğu gibi, örtünün Latinler

[255] *BOA,* HH.3/88 (15 REbiulevvel 1152); *BOA,* HH. 772/36206 (29 Zilhicce 1254)
[256] *BOA,* HH.771/36188 (29 Zilhicce 1225)
[257] Peters, *a.g.e.*, s. 572-578

tarafından örtülmesi noktasında uzlaştırılmışlardır.[258] Fakat bu örtü tartışmasının bir süre daha Kudüs mutasarrıflığının başını ağrıttığı anlaşılmaktadır.[259]

Çıkabilecek karışıklık ve izdihamı önlemek Osmanlı inzibatının işiydi. Zira tüm Hıristiyan dünyasının gözü bu ayindeydi. Osmanlı askerlerinin Kudüs'te düzeni sağlama çabaları zaman zaman Avrupa basınında çirkin bir şekilde yer alıyordu.

1894 yılındaki Nur Çıkarma ayininde meydana gelen olaylar İngiliz *Graphic* gazetesi'nde "Türkler ile Hıristiyanlar" adlı bir resim eşliğinde verilmişti. Haberde ayindeki olaylar; "Hıristiyanların mukaddes ateşten yakmak için mumları vardı. Halk gayet sakindi. Ermeni patriği refakatinde papazlar ve önünde iki kavas bulunduğu halde geldi. Asker kendisini görünce halkı geriye itip yakında bulunanları tüfekle darp etti" şeklinde yer almıştı.[260] Bu haber üzerine durum Kudüs'e soruldu. Beşinci Ordu Komutanlığı haberin aslının olmadığını ve Kudüs'teki durumu açıklar bir yazı ile merkezi bilgilendirdi.[261] Yapılan tahkikatlar durumun haberde yansıtıldığı gibi olmadığını ortaya çıkarmaktaydı. Olayın aslında Nur Çıkarma ayininde Rumlar ve Ermeniler arasında çıkan kavganın inzibat askerleri tarafından önlenmeye çalışmalarından ibaretti. Kudüs'teki Almanya, Prusya ve Amerikan sefaretleri de bu bilgiyi doğrulayarak İngiliz gazetesindeki haberi yalanladılar. Babıâli bu habere karşı dava açılması yerine basın yoluyla tekzip edilmesi yoluna gitti.[262]

14 Nisan 1895 tarihindeki başka bir Nur Çıkarma merasiminde Ermenilerin saldırgan tavırları sonucunda Rum ve Ermeni rahipleri arasında bir çatışma meydana gelmiştir. Ermeniler ayindeki haklarının engellendiğini iddia ederek Rumların kutsal ateşi çıkarmalarını engellemeye çalışmışladır. Çıkan arbede Osmanlı askerlerinin müdahalesiyle yatıştırılmıştır. Yaklaşık 20 bin kişinin katıldığı bu ayinde Kudüs Fransa sefiri de bulunmuş ve olayların Ermenilerin saldırgan tutumları sebebiyle çıktığını, Osmanlı askerlerinin müdahalesiyle asayişin sağlandığını teyit etmiştir.[263]

Basın yoluyla mücadele kararı, Avrupa basınına Kudüs'te yaşananların doğru bir şekilde aktarılma çabasının sonucuydu. Zira 14 Nisan'da gerçekleşen Nur Çıkarma merasiminde yaşanan olaylar, Almanya'da yayınlanan *Badische Zaitung* gazetesinde etraflıca anlatılmıştır. Gazetenin haberinde Kudüs'teki kutsal yerlerdeki durum da anlatılmıştır.

Kudüs'teki Kamame Kilisesi Protestanlar dışında birkaç Hıristiyan mezhebine ait olduğunu anlatan haber, yortular sebebiyle bu kilisede Ortodoksların kabulünce güya

[258] *BOA,* HR.SYS. 1520/1 (27.8.1846)
[259] *BOA,* HR.MKT 18/50(5 Ramazan 1263)
[260] *BOA,* A.MKT.MHM. 715/24 (1312)
[261] *BOA,* Y.PRK.ASK. 102/9 (5 Recep 1312)
[262] *BOA,* A.MKT.MHM. 715/24 (1312)
[263] *BOA,* Y.A.HUS. 324/64 (19 Şevval 1312); *BOA,* A.MKT.MHM. 700/23 (1312)

doğrudan doğruya gökten inen mukaddes ateşi ziyaret etmenin Hıristiyanlar gözündeki önemini vurgulamaktadır. 1895'teki ayin için halkın birkaç saat birbirini iterek mukaddes ateşten elindeki mumu tutuşturmaya çalıştığını anlatan haber, bu olayın önemini aktarır. Habere göre kim elindeki mumu diğerlerinden evvel mukaddes ateşten alevlerse cennete gireceğine inanılmaktadır. Bu sırada meydana gelen izdihamda her sene bir takım kazalar meydana geldiği, bir kere yere düşenin artık bir daha kalkamadığı gazetede ifade edilmektedir.[264]

Mukaddes alevin ateşlenmesinden evvel kutsal mezarın açılması bir gelenektir. Mezarın açılması şimdiye kadar iki Ermeni rahibin kontrolünde Rum Ortodoks patriği tarafından icra olunuyordu. 1895 yılında, aralarındaki tartışma nedeniyle Rumlar, Ermenilerin ayine iştirakini istememişlerdir. Mutasarrıf birçok tartışmadan sonra eskisi gibi yapılmasına karar vermiştir. Rumlar iki Ermeni papazını kiliseye sokmamaya çalışmışlar, ancak bu rahipler kiliseye herkesten önce girerek Rum patriğinin arkasında kendilerine mahsus mahalle oturmuşlardır. Rum rahipleri Ermeni rahiplerin üzerine hücumla sakallarından çekerek yere yuvarlamışlar, Ermeni rahipleri arkadaşlarının durumuna karşı durunca da kilisede genel bir kavga yaşanmıştır. Mutasarrıf önlem olarak önceden kapıya asker koymuş ve verilen işaret üzerine süngüler takılmış ise de mutasarrıf süngülerin indirilmesini emretmiştir. Askerler kavgacıların üzerine hücumla harp etmiş ve derhal huzur sağlanmıştır. Birçok kişi yaralanmış ve iki Ermeni rahibi kötü bir halde kurtarılmıştır.[265]

Bütün bu gelişmeleri aktaran gazete "İşte Hıristiyanları sevmeyen Müslümanlar, Hz.İsa'nın kabri önündeki bu kavgayı görünce Hıristiyanlara karşı hürmetlerini kaybetmişlerdir" şeklinde bir yorumla haberi tamamlamıştır.[266]

Nur Çıkarma ayinlerinde yaşanan kavgalar ve çatışmalar bir yere kadar anlaşılabilir. Ancak Hıristiyanların Kamame Kilisesi'ne atfettikleri değer o kadar büyüktür ki, merdivenlerini kimin süpüreceği konusu dahi Osmanlı yöneticilerini uğraştıracak büyük problemler yaratmaktadır.

Müşterek olan kutsal mekânlarda ayin icra etmek, süpürmek, temizlemek gibi işler belli bir sıraya konarak statüko haline gelmiş ise de bazen teferruat üzerinde mühim ihtilaflar olmaktaydı. Örneğin kutsal bir mekâna giden bir merdivenin ilk ya da son basamağının hizmet ve aidiyeti şiddetli kavgalara sebep olabilmekteydi.[267]

---

[264] *BOA,* HR.SYS. 412/8 (29.10.1893); *BOA,* Y.MTV. 120/95 (27 Zilkade 1312)
[265] *Aynı yer*
[266] *Aynı yer*
[267] Rey, *a.g.e.,* s.87

Kamame Kilisesi'nde, kilisenin dış avlusunun bir kenarında Latinlere ait bir odaya giden merdiven eskiden olduğu gibi her sabah Latin papazı tarafından süpürülmektedir. Ancak merdivenin son basamağının merdivenin bir parçası mı yoksa avludan bir bölüm mü olduğu tartışmaya sebep olmuştur.[268] 1901 yılı Kasım ayında Rumlar merdivenin bu basamağının Latinlerce süpürülmesine mani olmak istemelerinden dolayı Fransa konsolos vekili Latinlerin buna hiçbir şekilde izin vermeyeceklerini bildirmiştir. Dönemin Kudüs mutasarrıfı Tevfik Bey, bu işin araştırıldıktan sonra kesin bir şey söylenebileceğini, bu zamana kadar Rumlar merdivenin son basamaklarını süpürürlerse bir şey denilmemesi gerektiğini söylemiştir. Bu konuda bir tartışma çıkması ihtimaline karşılık jandarma kumandanlığı ve polis komiserliği burada önlem alarak uygunsuz bir duruma mani olmaları konusunda uyarılmışlardır. Tahkikat neticelenene kadar hiçbir tarafın burayı süpürmemesine karar verilmiştir. Ancak her iki patriğin de görevlerinde yeni olması sebebiyle papazlarına söz geçirememeleri neticesinde iki taraf arasında çatışma çıkmış ve kilise çatısına çıkmış olan Rum papazlar aşağıya taş atmaya başlamışlardır. Zaptiye kuvvetleri iki tarafı ayırarak durumu yatıştırmışlardır. Bu karışıklıkta sekiz on kadar papaz ve üç zaptiye neferi yaralanmıştır. Hemen kargaşanın tahkikatına başlanmıştır.[269]

Jandarma kumandanının bir gözünün kör olmasına da sebep olan bu olay, Almanya imparatorunun bizzat müdahalesiyle büyük bir siyasî probleme dönüşerek Avrupalı devletlerin de işin içine girmesine sebep olarak Osmanlı yönetimini aylarca meşgul etmiştir.[270]

Olayın araştırılması için başlatılan tahkikat tatil edilmek zorunda kalmıştır. Almanya sefareti, 7 Mart 1902'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıyla, kendi tebaasından olan ve olayda yaralanan iki Fransisken rahibinin haklarını aramak üzere açılan davanın bir an önce tamamlanmasını ve Alman rahiplerini yaralayan Rumların cezalandırılmasını talep etmişlerdir.[271] Olayda Alman rahiplerinin yanı sıra İtalya tebaasından olan Fransisken rahipleri de yaralanmış olduklarından İtalya sefareti de benzer bir yazı ile Rum papazlarının cezalandırılması için Babıâli'ye baskıda bulunmuştur.[272]

Bir süre sonra davanın usulü konusu da bir sorun haline gelmiştir. Almanya sefiri bir an önce davanın başlatılmasını, Alman rahiplerinin ifadeleri alınırken yalnızca Almanya konsolosluğunun görevlilerinin bulunması gerektiğini, başka devlet görevlilerinin

[268] *Aynı yer*
[269] *BOA,* Y.A.HUS. 421/106 (25 Recep 1319)
[270] Rey, *a.g.e.,* s.88
[271] *BOA,* HR.SYS. 412/30 (29.10.1893)
[272] *BOA,* HR.SYS. 412/31 (29.10.1893)

bulunmasını haklarına bir tecavüz sayacaklarını beyan etmiştir. Oysa ki, İtalya ve Fransa sefaretleri, olayın kendilerini de ilgilendirmesi sebebiyle sorgulamada bulunmak istemişlerdir. Almanya sefiri bizzat mutasarrıfla görüşerek davaya Almanya haricindeki devletlerden katılım olursa, bunun, Berlin Anlaşması'nın 62.maddesinin[273] ihlali olarak kabul edileceğini söylemiştir. Bu durumda meselenin ciddi bir hal alacağı ve neticelerinden Osmanlı yönetiminin sorumlu olacağı tehdidini de savurmuştur. Almanya'ya göre, Berlin Anlaşması'nın 62.maddesindeki "yabancı devlet konsoloslarının mübarek yerler konusunda müdahale ve koruma hakları" fıkrası gereği, Almanya sorgulamalarda yer almalı ve başkaca bir devlet müdahil olmamalıdır. Ama yine aynı anlaşma maddesinde "mübarek yerleri koruma hakkının Fransa'da olduğu ve bu konuda Osmanlı Devleti'nin muhatabının Fransa olduğu" hususu yer almaktadır. Nitekim Almanya'nın isteğinin kabul edilmesi halinde Rusya, Avusturya ve İngiltere gibi sair devletlerinde hak iddialarına yol açılmış olacaktır. Diğer devletler konuyla ilgili bilgilendirildikten sonra, mesele Meclis-i Mahsus'ta görüşülmüş ve Fransa'nın çekimser tutumu neticesinde Almanya'nın talebi doğrultusunda hareket edilmesine karar verilmiştir.[274]

Kudüs mutasarrıfı Kazım Bey, Ortodoks ve Latin rahipleri arasındaki olaydan dolayı kanun gereği suçluların cezalandırılması için gereğinin bir an evvel yapılması, böylece kargaşaya engel olunması gerektiğini ifade etmiştir. Bu konudaki emir doğrultusunda yapılacak mahkeme için gerekenlere mahkeme celp müzekkereleri gönderilmiştir. Bu mesele 1901 yılı Kasım ayından beri; Almanya, İtalya ve Fransa hükümetleri tarafından fazlasıyla önemsenmekteydi. Ayrıca diğer Avrupa devletleri tarafından da takip edilmekteydi. Bu olay sebebiyle Kudüs'teki patrikhanelerde de galeyanlar olmakta, cemaat mensupları arasında gergin bir ortam oluşmaktaydı. Bu gergin durum Latin ve Ortodoks halklar arasındaki ilişkilere de sirayet etmekteydi. Bu durumda mahkemenin alacağı karardan memnun olmayan tarafça bir kargaşanın çıkması çok muhtemeldi. Bunun olmaması için cemaat reisleri ve konsoloslarla görüşülmüş, inzibat kuvvetlerinin hazırlıklı olmasına çalışılmıştır. Kazım Bey, yine de bir kargaşa çıkarsa büyümeden önlenmesine çalışılacağını saraya bildirmiştir.[275]

Davanın usulü konusunda uzlaşılmışken mahkemenin Almanları haksız bulan kararı meselenin daha da dallanıp budaklanmasına sebep olmuştur. Almanya konsolosu, kararın

[273] Berlin Anlaşması'nın 62. maddesinde konuyla ilgili olarak tam olarak şöyle denilmektedir: *"Memâlik-i Osmaniye'de mukim konsolosların ve politika memurlarının gerek bâlada zikrolunan eşhası ve gerek Mahal-i Mübareke ve sairede kâin tesisatı diniye ve hayriyeyi resmen himaye etme hakları tasdik kılınmıştır."* (Reşit, *a.g.m.*, İstanbul 1929, sayı: 44, s. 91; Aynı bilgiyi doğrulamak için **bkz.** *BOA,* İ.HR. 377/1320 M-02 (3 Muharrem 1320)

[274] *BOA, İ.HR.* 377/1320 M-02 (3 Muharrem 1320); *BOA,* HR.SYS. 409/1 (29.10.1893); *BOA,* Y.PRK.BŞK. 66/78 (22 Muharrem 1320)

[275] *BOA,* Y.PRK.UM. 59/39 (30 Rebiulevvel 1320)

adilane bir şekilde tekrar görüşülmemesi durumunda vahim sonuçların ortaya çıkacağını söylemiştir. Konsolosa göre Osmanlı yönetimi ve görevliler uluslararası anlaşmalar gereğince davayı tekrar görüşmelidir. Kudüs mutasarrıfı Osman Kazım Bey durumun hassasiyetini Babıâli'ye bildirerek, üç buçuk senedir Kudüs Tahrirat Müdürlüğü'nü yürüten Mahmud Bey'in meselenin çözümünde yardımcı olması maksadıyla mutasarrıf muavinliğine atanmasını talep etmiştir.[276] Neticede baskılar işe yaramış ve Rum papazları suçlu bulunmuşlardır.[277]

Bu olay vesilesiyle, Kudüs'teki ruhbanın haklarının yalnızca Fransa hükümeti tarafından korunması imtiyazı da sona ermiştir. Almanya hükümetinin davanın görüşülme şekli konusundaki ısrarları, her devletin himaye ettiği ruhbanı hakkındaki meselelere doğrudan müdahale edebilme imkânını doğurmuştur.[278]

Kudüs'teki kutsal mekânların merdivenlerinin süpürülmesi gibi hizmetler çoğu zaman sorun olmuştur. Kamame Kilisesi içinde, Doğu Roma'nın meşhur İmparatoriçesi Saint Helen tarafından Hz. İsa'nın mezarının bulunduğu mahal olarak kabul edilen ve Mağaratü'l-Salib denilen mağaranın Latinlere aidiyeti kabul edilmekteydi. Bir de bunun devamı gibi olan, ancak kilise seviyesinde bulunan ve Ermeni şapeline ulaşan zemini topraklı küçük bir alan bulunmaktaydı ki burası da Ermenilere münhasırdı. Arada toprak rengine girmiş bir merdivenin süpürülmesi hakkı, mağaraya dâhil olduğu için Latinlere verilmişti. Günün birinde bir Latin rahibi bu merdivenin üstündeki toprak zeminli mahallin merdiven aksamından olduğunu ve süpürülmesi işinin de Latinlere ait olduğunu iddia etmişti.[279] 1904 yılı sonunda söz konusu olan Mağaratü'l-Salib adlı mağaranın merdiveninin kim tarafından süpürüleceği konusu Latin ve Ermeni rahipleri arasında bir çatışmanın kaynağı olmuştur. Duruma Fransa sefiri de müdahil olmuştur. Meselede hakemlik yapmaları için Rum ruhbanlara danışılması önerisi, Rumlarla Latinler arasındaki rekabet sebebiyle Fransa sefareti tarafından reddedilmiştir. Mutasarrıf Reşid Bey'in çabalarıyla olay tatlıya bağlanmıştır. Hatta Kudüs Fransa konsolosluğu, meselenin tarafsızlıkla dostane şekilde çözülmesinden dolayı bir teşekkür yazısı dahi göndermiştir.[280]

Buradaki durumun belirlenmesi için çok eski uygulamalara bakmak gerekmekteydi. Bunun için de tarafsız şahitlerin bulunması imkânsız gibiydi. Bu durumda Reşid Bey, kesin bir hüküm konulana kadar bütün merdivenin, hükümetin görevlendireceği bir Müslüman

[276] *BOA,*Y.MTV. 231/155 (24 Rebiulevvel 1320); *BOA,* HR.SYS. 409/7 (7.3.1902)
[277] Rey, *a.g.e.*, s.88
[278] Rey, *a.g.e.*, s.86
[279] Rey, *a.g.e.*, s.88
[280] *BOA,* Y.MTV. 269/168 (20 Şevval 1322); *BOA,* KD. 9, s. 160-161

görevli tarafından süpürülmesi emrini vermiş ve uygulamaya koymuştur. Bu kararın statüko haline geleceğinden endişe eden taraflar, iki hafta sonra, aralarında anlaştıklarını söyleyerek Müslüman görevlinin kaldırılmasını müşterek olarak talep ettiler.[281] Latinler merdiveni süpürmekle yetinip toprak alanın Ermeniler tarafından süpürülmesine razı oldular. Her iki taraf arasında iki nüsha zabıtname imzalandı. Sadaretin de onayından sonra bir nüsha Ermeni Patrikliğine, bir nüsha Latin küstoduna, bir nüsha da Fransa sefaretine verildi.[282]

1856 yılında Paris'te toplanan meşhur kongrede verilen karara bağlı olarak ortaya konan statükonun korunması kaidesi, cemaatler arasında suistimal edildiğinden hepsinin ittifakı olmazsa ne kiliselere ne de duvarlardaki tasvirlere dokunulamamaktaydı. Bu ittifak ise mümkün olmadığından bozulan yerler, dökülen sıvalar, çürümüş çerçeveler tamir edilemez olmuştu.[283]

Kamame Kilisesi'nde fiili değişiklikler ya da statükoya aykırı davranışlar yanında farklı cemaatlerin birbirlerinin ayinlerinde rahatsızlık verici davranışlar sergilemeleri de çatışma konusu olmuştur. Nisan 1907'de, Ermeni Patrikhanesine bağlı sayılan Mısır kökenli Kıptiler mutasarrıflığa şikâyet edilmişlerdir. Ermeni, Rum ve Latinler Kabr-i İsa denilen mahalde ayinlerini yaparlarken Kıptiler cemaatleriyle gelerek gürültü yaparak rahatsızlık vermişlerdir. Fransa konsolosu, Rum ve Ermeni patriklerinin şikâyeti üzerine Kıpti matranı çağırılarak, mutasarrıf tarafından uyarılmıştır. Uyarıya rağmen Kıptilerin aynı tavırlarını devam ettirdikleri şikâyet edilmiştir. Rum, Ermeni ve Latin reisleri ile Fransa sefiri birlikte mutasarrıf Ali Ekrem Bey'e gelerek Kıptilerin rahatsızlık verici davranışlarının devam ettiğini söyleyerek, meselenin çözümünü talep etmişlerdir. Matran yine huzura çağırılmakla beraber kendisi gelmeyerek yardımcısını göndermiştir. Yaptıkları tek tek ortaya dökülmüş ve tekrar uyarılmışlardır. Mutasarrıf bu konuda Babıâli'yi etraflıca bilgilendirmiş ve uyarılarda bulunmuştur. İşin iyice anlaşılması için cemaat liderlerinin sözüyle hareket etmeyip tarafsızca araştırmak gerektiğini ifade etmiştir. Kıptilerin, Ermenilerin yamağı olduklarından bir dayanak noktaları olmamakla birlikte İngilizlerden destek bulmayı ümit ediyor olabileceklerini söyleyerek, İngilizlerin işe müdahale edebileceklerini hatırlatmıştır.[284]

Kıptilerin, İngilizlerin desteğini almak için Kamame Kilisesi'nde suni bir kargaşa çıkarmaya çalışabilecekleri de ihtimal dâhilindedir. Kıptiler Mısır ruhbanından olup Kudüs'te nüfuzlarını artırmaya çalışmakta, İngiliz konsolosu da bu işlere karışmaya gönüllü bir tavır sergilemektedir. Doğrudan olmasa da birkaç kez Kıptilerin haklarının korunmasından

[281] Rey, *a.g.e.*, s.88
[282] *BOA,* KD. 9, s. 161
[283] Rey, *a.g.e.*, s.87
[284] *BOA,* Y.MTV. 297/24 (6 Rebiulevvel 1325)

bahsetmişler, ancak resmi olarak böyle bir hakları olmadığından açıktan bir müdahalede bulunamamışlardır. Ancak İngiltere'nin bu konuyu kullanmaya çalışabileceği konusunda mutasarrıf Babıâli'yi uyarmıştır.[285]

Ermenilere bağlı bir cemaat olan Süryaniler ise Ermenilerin, kendi üzerlerindeki hukukî haklarını kötüye kullanarak Kamame Kilisesi'ndeki ayinlerine engel olmaya çalıştıklarını ifade ederek hükümete şikâyette bulunmuşlardır. 1700 yıldır kendi hâkimiyetlerinde bulunan Kamame Kilisesi'ndeki "Cedi" adlı mabedde Süryanilerin ayinlerinden men edildikleri ifade olunmaktadır.[286] 1890 yılında Suriye Süryani-i Kadim cemaatinden Babıâli'ye ulaşan ve gereğinin yapılması şeklinde irade olunan bu şikâyette ifade edilen huzursuzluk tam olarak giderilememiş olsa gerektir. Zira iki yıl sonra Süryanilerin benzer şikâyetleri devam etmiştir. Suriye Süryani-i Kadim cemaati reisi, yerel yönetimin – Kudüs mutasarrıflığı- statükonun bozulmaması ve karışıklık çıkmaması hususundaki hassasiyetini Ermenilerin kötüye kullanarak, Kudüs Süryani cemaati üzerinde baskı kurmaya çalıştıkları ifade etmektedir. Süryaniler, Ermenilerin Kudüs'teki mahalli hükümeti kandırarak Süryani emlak ve mabedlerine, mezarlarına müdahale etmek suretiyle rahatsızlık verdiklerinden şikâyet etmektedirler. Kamame Kilisesi'ndeki mabedlerindeki ve diğer ibadethaneleri ile kabristanlarındaki baskı ve tecavüzün önlenmesini istemektedirler. Süryani reisi, hakikatin ortaya çıkması için de Rumlara veya Kudüs'teki diğer cemaatlere sorularak tahkikat yapılmasını önermektedir. Süryaniler, bu amaçla, Adliye ve Mezahip Nezaretinin, Kudüs'teki farklı cemaat ruhanîlerinden oluşan bir komisyon kurmasını istemektedirler. Bu şekilde gerçeklerin ortaya çıkarılarak Ermenilerin Süryaniler üzerindeki yağma ve tahakkümünün kaldırılmasını temenni etmektedirler.[287]

Kudüs Ermeni patriği ise Süryanilerin iddialarının iftira olduğunu söylemekte ve daha önce Süryanilerin bu konudaki şikâyetlerinin mutasarrıflığın araştırmaları sonucu asılsız çıkmasını örnek göstermektedir. Patrik, Süryanilerin Ermeni patrikliğine yamak olmalarına rağmen bağımsız kalabilmek maksadıyla Ermenilere yönelik bazı iftiralarda bulunduklarını iddia etmektedir. Ermenilerin, Süryanilerin iddia ettikleri gibi ölülerinin defnedilmesi konusunda, herhangi bir güçlük çıkarmadığını söylemektedir. Ayrıca Kamame Kilisesi'nde Ermenilere ait ibadetgâhlarla ilgili olarak Süryanilerin yaptıkları şikâyet dolayısıyla Kudüs Meclisi toplanmış ve yapılan araştırmalar sonucu şikâyetlerin yersiz olduğu ortaya çıkmıştır. Ermeni patriğine göre Kamame Kilisesi'nde Süryaniler, ne Ermenilerle ve ne de tek başlarına

[285] *Aynı yer*
[286] *BOA,* İ.DH. 1209/94689 (3 Cemaziyelevvel 1308)
[287] *BOA,* Y.MTV. 75/144 (19 Şaban 1310)

ayin hakkına sahiptir. Buna rağmen Ermenilerce onlara müsaade olunduğunu ifade eden patrik, kabristan meselesinde yine Kıpti ve Habeşler gibi Süryanilerin de Ermeni patrikliğine müracaat ederek gösterilen yere ölülerini defnedebildiklerini belirtmiştir. Ermeni patriğine göre Süryanilerin bu şikâyetlerinin altında başka maksatlar olsa gerektir. Patrik, bu maksadın Süryanilerin idari bakımdan da Ermenilerden ayrılmak istemeleri olduğunu düşünmektedir.[288]

b) Beytüllahim Kilisesi ile İlgili Tartışmalar

Beytüllahim Kasabası, Kudüs'e oldukça yakın ve Hıristiyanlarca kutsal sayılan mekânlar bulunan bir yerleşim yeriydi. Buradaki Büyük Kilise Hz.İsa'nın doğduğu varsayılan yerde inşa edilmişti. Kilisenin içinde Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan Mağaratü'l-Mehd adlı mağara bulunmaktadır. Ki bu mağara bütün cemaatlerce kutsal sayılır ve Latin, Rum, Ermeni cemaatleri orada ayin hakkına sahiptir. Bu mağarada ayin sırası, mağara hizmetleri ve mağaradan geçiş şekilleri Beytüllahim Kilisesi üzerindeki kavgaların özünü oluşturmaktadır.

Beytüllahim Kilisesi'nde Mağaratü'l-Mehd'e sahip olma meselesi sebebiyle sık sık tartışmalar yaşanmaktaydı. Kilise üzerindeki hak ve hukukları değiştirilmeksizin Rum, Ermeni ve Latinler'e büyük kilise içinde olan Mağaratü'l-Mehd'in kuzey ve güney taraflarındaki kapılarıyla kilisenin ana kapısının birer anahtarı verilmiştir.[289] 1852 yılında verilen bu fermanlar da göstermektedir ki üç cemaat de adı geçen mağara üzerinde hak sahibiydi. Yine de önceden olduğu gibi cemaatler arasında II. Abdülhamid döneminde de tartışmalar meydana gelmiştir.

Beytüllahim Kilisesi'nde Ermenilere ait mahalden, Latinlerin Mağaratü'l-Mehd'e geçiş haklarının Ermeni rahipleri tarafından engellenmesi söz konusu olmuştur. Ermeniler burada serili hasırlarının Latinler tarafından büküldüğünü ve kendi mahallerinin Latinlerce daraltılmaya çalıştığını iddia etmişlerdir. Latin rahipleri kapı geçiş hakkı elde etmek için buradaki hasırları kaldırıp oradan geçerek, mutasarrıfın çizmeyi teklif ettiği orta hattı kabul etmemişlerdir. Bu sebeple buna cesaret eden rahiplerin cezalandırılması gerektiğini düşünen mutasarrıflık, durumun Hariciye Nezareti tarafından Fransa sefaretine bildirilmesini istemiştir. Uzun yazışmalar neticesinde 1887 yılında ortaya çıkan hasırlar meselesi, bir orta yol bulunarak 1889 yılında çözüme kavuşturulmuştur. Ermenilerin hasırlarını Latinlerin geçişine engel olmayacak şekilde yine sermelerine karar verilmiştir. Böylece Latin rahipleri

[288] *BOA,* Y.MTV. 68/54 (16 Rebiulevvel 1310)
[289] *BOA,* Y.EE. 79/11 (2 Zilkade 1308); *BOA,* Y.PRK.AZN. 5/31 (18 Şevval 1308)

Ermenilerin hasırları ile çizilmiş orta hattı ihlal etmeden Mağaratü'l-Mehd'e geçmek hakkına sahip olmuşlardır.[290]

Aslında Mağaratü'l-Mehd'in kuzey kapısından geçme hakkı Latinler ve Ermenilerin, güney kapısından geçme hakkı da Rumlarındı. Ancak Latinlere göre muayyen (yılda beş altı gün) günler ile Rus ziyaretçi guruplarının gezdirilmesi gerektiği zamanlar haricinde Rumların ruhanî elbiselerle kuzey kapısından geçme hakları yoktur. Bunun dışında normal elbiselerle herkes girip çıkma hakkına sahipti. Rumlar ise ellerindeki bir fermanla, kuzey kapısının üç anahtarından birine sahip olduklarını söylemek suretiyle bu kapıdan istedikleri gibi geçebileceklerini iddia etmekteydiler.[291]

İşte Rumların ayin maksadıyla Mağaratü'l-Mehd'in kuzey kapısından geçmeleri Latinlerle Rumlar arasında kavga çıkmasına sebep olmuştur. 23 Mayıs 1891 günü, geçiş meselesinden dolayı Latin rahiplerin saldırısına uğrayan Beytüllahim Rum matranı ve iki rahip yaralanmıştır. Latinlerin ilk saldırısının bu olmadığını, daha önce 20 Şubat 1891'de iki Rum rahibini yaraladıklarını ifade eden Kudüs Rum patriği Yerasimos, bu saldırıların sorumlularının cezalandırılmasını talep etmiştir. Bütün bu saldırı ve yaralama olayları; Latinlerin, Rumların Mağaratü'l-Mehd'in kuzey kapısından belli günler dışında geçemeyecekleri iddiasından kaynaklanmaktadır. Latinlere göre Rumlar ayin maksatlı olarak, yani ruhanî elbiseleriyle yılın belirli beş altı gününde kuzey kapısından geçme hakkına sahiptir. Bundan fazla geçmeye hakları yoktur. Hatta bu olay öncesinde Beytüllahim Latin Manastırı reisi, Fransa konsolosluğuna "Rumlar buradan geçmeye devam ederlerse olayların çıkacağını" söyleyerek uyarmıştır. Mağaratü'l-Mehd'in kuzey kapısındaki çatışmanın bu sözlerden birkaç gün sonra meydana gelmesi provakasyon ve planlı hareket ihtimallerini akla getirmiştir.[292] Ayrıca Latinler, Rum matranın bu kapıdan geçmesini uygun bulmamaktadır. Bununla birlikte 1873 senesine ait bir defterde Rumların yıl içinde buradan 7 defa geçebilecekleri ve şahitlerin sözüyle matranın buradan geçmesinin ayinin bir parçası olduğu tespit edilmiştir.[293]

Oysa Rum Patriği Yerasimos'un farklı bir iddiası vardı. Ona göre, Beytüllahim Kilisesi'ndeki Mağaratü'l-Mehd'in güney kapısından geçme hakkı Rumlara, batı kapısından geçme hakkı Latinlere mahsustur. Ayrıca kuzey kapısı geçişi Rum, Latin ve Ermeniler arasında müşterektir. Kuzey kapısından geçiş herkes için sınırsız ve serbesttir. Buna rağmen Latinler, altı aydır Rumların ayin elbisesi ile buradan geçmelerine engel olmaya çalışmıştır.

[290] *BOA,* HR.SYS. 408/10 (15.9.1887)
[291] *BOA,* Y.EE. 79/11 (2 Zilkade 1308)
[292] *Aynı yer*
[293] *BOA,* HR.SYS. 409/3 (26.5.1891)

Başarılı olamayınca saldırmak suretiyle 20 Şubat 1891'de üç Rum rahibini, 23 Mayıs 1891'de de iki Rum rahibini topuz ve Revolver [tabanca] ile yaralamışlardır. Rum patriği bu bilgileri vererek şikâyette bulunmaktadır.[294]

Rumların iddialarına, kutsal yerler meselesine, hukuken hakkı olmadığı halde her fırsatta müdahil olmaya çalışan Rusya destek vermektedir. Petersburg sefiri Hüsnü Bey, Rusya'nın bu konudaki rahatsızlığını Babıâli'ye iletmiştir.[295]

Saray durumu haber aldıktan sonra Kudüs'e, bu konuda dikkatli olunması hususunda talimat vermiştir. Kudüs'ün hassasiyeti gereği buradaki cemaatler arasındaki tartışmanın bir an önce giderilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Zira bu karışıklığı bahane ederek yabancı devletlerin meseleye karışıp rahatsızlık verebileceği ifade olunarak sorunun çözülmesi[296] emredilmiştir.

Kudüs mutasarrıfı İbrahim Hakkı Paşa, mesele kesin bir hükme bağlanana kadar, geçici olarak, kuzey kapısından Rumların sadece senenin belirli altı gününde ve Rusyalı ziyaretçilerin ziyaretleri gerektiğinde geçmelerine karar vermiştir.[297]

Babıâli meselenin iki taraf arasında uzlaşılarak halledilmesinden yanaydı. Ancak mesele çözülemezse mahkemeye sevk olunması istenmekteydi. Babıâli, sorun çözülene dek kuzey kapısının herkese açık olması gerektiğini düşünmektedir.[298] Yönetim bu meselenin taraflar arasında çözülmesini istiyor ki, böylece mesele yabancı devletlerin müdahalesi olmaksızın çözülebilecek ve bir dış sorun haline dönüşmeyecektir. Ama Babıâli'nin beklediği gibi mesele taraflar arasında çözülmeyince mahkemeye taşınmak durumunda kalınmıştır.

Dava Beyrut İstinaf Mahkemesi'nde görülmüştür. Mahkemenin yaptığı araştırma sonucunda, Latin rahiplerinin, Rum rahiplerinden birini ateşli silahla (elinden), diğerini de kesici aletle yaraladıkları ortaya çıkmıştır. Olaya karışan ve yaralanan iki Latin rahibinden yalnızca birisinin adı bilinmekte olduğundan onun ifadesi alındıktan sonra olayın açıklığa kavuşacağı belirtilmiştir.[299]

Meselenin bu kadar büyümesinde, 1890 yılında, Saint Meryem Kapısı'na yapılan duvar inşasında Rumların avantajlı duruma geçmesinin etkili olduğu anlaşılmıştır. Bu sebeple Latinler kuzey kapısından geçişleri de bir rövanş haline getirmişlerdir.[300]

---

[294] *BOA,* Y.PRK.EŞA. 13/76 (11 Zilkade 1308)
[295] *Aynı yer*
[296] *BOA,* İ.DH. 1229/96219 (17 Şevval 1308)
[297] *BOA,* Y.PRK.AZN. 5/31 (18 Şevval 1308)
[298] *BOA,* HR.SYS. 409/3 (26.5.1891)
[299] *BOA,* Y.EE. 79/11 (2 Zilkade 1308)
[300] *Aynı yer*

Kuzey kapısı ile ilgili mesele Rumların talebiyle 1896 yılında tekrar gündeme gelmiştir. Mahkeme birçok kişiyi dinlemiştir. Bunlar arasında orada daha önceden görev yapmış ve ayinleri izlemiş çeşitli rütbelerden askerler, diğer mezheplere mensup rahipler, kaymakamlar bulunmaktadır. Alınan ifadelerin çoğunluğunun, Rum matranının buradan geçtiği ve bunun eskiden beri adet olduğu şeklinde olduğu görülmektedir.[301] Ancak Fransa Kudüs sefareti, 1891 yılında padişahın onayladığı kararın değiştirilmesinin mümkün olamayacağını, eğer bir değişiklik yapılırsa Fransa hükümetinin bunu şimdiden protesto edeceğini ifade etmiştir. Mevcut durumun korunmasını öngören 1891 tarihli bu padişah iradesine göre Rumlar belirli günler haricinde kuzey kapısından geçemezler. Bu günler "Büyük Perhiz"in birinci ve üçüncü haftalarıyla "Paskalya" haftasından evvelki Pazar günü, "Milad-ı İsa" gecesi ve "Hac Yortusu"dur. [302]

Mağaratü'l-Mehd'de yabancı hacıların ziyaretleri sırasında meydana gelen olaylardan biri de Hıristiyan cemaatler arasındaki çatışmanın boyutlarını göstermesi açısından ilgi çekicidir. Kutsal mekânlarda yaşanan çatışmalara ruhban dışında dinî cemiyetler de dâhil olmaktadırlar.

27 Ekim 1893 akşamı, Rusya tebaasından iki hacı Rusya Filistin Cemiyeti görevlisi iki kişinin refakatinde ziyarette bulunurken iki Latin rahibi ile tartışmışlardır. Tartışma cemiyet görevlilerinden Karadağlı olan birinin, Latin rahiplerinden birini kurşunla öldürmesi ve diğer ikisini de yaralamasıyla sonuçlanmıştır. Olay sonrasında Karadağlı tutuklanmıştır.[303] Mutasarrıf İbrahim Paşa, Mağaratü'l-Mehd'e Rusya Filistin Cemiyeti üyelerinin girmesinin yasaklanmasını ve bu yasağın daha sonra diğer cemiyetlere de genelleştirilmesini talep etmiştir. Ancak bu talebinin sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır.[304]

Süpürme meselesi Beytüllahim Kilisesi'nde önemli bir sorundur. 1903 yılı sonunda Rumlarla Latinler, Mağaratü'l-Mehd'deki yıldız mahallinin süpürülmesi konusunda anlaşmazlığa düşünce aralarında bir kavga meydana gelmiştir. Rusya konsolosluğu duruma müdahale etmek istemişse de pek nazikane bir tavırla bu teşebbüsleri önlenmiştir. Fransa konsolosu ile yapılan temaslarla mesele çözüme kavuşturulmuştur.[305] Rusya, hakkı olmamakla birlikte her fırsatta mukaddes yerler meselesine müdahil olma eğilimindedir.

[301] *BOA,* HR.SYS. 409/3 (26.5.1891)
[302] *BOA,* HR.SYS. 412/9 (26.10.1893); BOA, HR.SYS. 412/11 (29.10.1893); *BOA,* HR.SYS. 412/13 (29.10.1893)
[303] *BOA,* Y.A.HUS. 283/13 (17 Rebiulahir 1311)
[304] *BOA,* HR.SYS. 409/1 (28.10.1893)
[305] *BOA,* Y.PRK.UM. 68/21 (29 Şevval 1321)

III. BÖLÜM

ŞANTİYE ŞEHİR KUDÜS

KUDÜS'TE HIRİSTİYANLARIN DİNİ İMAR FAALİYETLERİ VE II.ABDÜLHAMİD'İN İMAR FAALİYETLERİNE YAKLAŞIMI

1- II. Abdülhamid Öncesi Kudüs'te Gayrimüslimlerin Dinî Yapılarla İlgili İmar Faaliyetleri

Kutsal mekânların onarımı ve yeni mabedlerin inşası meselesi, 19. yy. Kudüs'ünün en önemli vakıasıdır. İmar faaliyetleri, Kudüs'teki farklı mezhep mensupları için önemli bir nüfuz alanıydı. Üstelik bu faaliyetlere Osmanlı Devleti dışındaki güçlerin de yoğun olarak katılmasıyla oyun daha da karmaşıklaşmakta ve renklenmektedir. Meselenin dinî yönünün arkasında, buzdağının görünmeyen yüzü gibi durmakta olan siyasî çıkar ve nüfuz ilişkileri ile bir imparatorluğun parçalanma çabaları şaşırtıcı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Çok eski zamanlardan beri kutsal olması yönüyle tüm dünyanın bakışlarını üzerine çeken şehir, 19.yy.da siyasî bir arenaya dönüşmüştür. Bu arenanın silahları ise oklar, kılıçlar, tüfekler, toplar değil; imtiyazlar, nüfus ve inşa faaliyetleridir.

19.yy.da bu oyunun en aktif oyuncuları, Yahudi ve Müslümanlardan ziyade Hıristiyanlardır. Farklı Hıristiyan mezheplerinin mensupları arasındaki çekişmeler ve onları himaye bahanesiyle oyuna dâhil olan yabancı devletlerin elindeki en mühim silah inşa faaliyetleridir. Bu oyunda etkili olan en eski topluluklar Ermeniler(Gregoryen), Rumlar(Ortodoks) ve Haçlı Seferleri'nden sonra buraya yerleşmiş olan Latinler(Katolik)dir. Ermeniler ve Rumlar Kudüs'teki güçlerini, şehrin İslam hâkimiyetine girmesiyle Müslümanlardan elde ettikleri imtiyazlardan almaktaydı. Kudüs ve kutsal mekânlar üzerinde kendilerine tanınan bu haklar, şehri Yavuz Sultan Selim'in ele geçirmesinden sonra Osmanlı sultanının fermanlarıyla teyit edilmiştir. Değiştirilemeyecek ve görmezden gelinemeyecek kadar kuvvetli olan bu imtiyazlar, hem Rumları hem de Ermenileri dengeler ne kadar değişirse değişsin Osmanlı hâkimiyeti boyunca oyunun içinde tutmaya yetmiştir.

Latinler ise, Osmanlı Devleti'nin batıya karşı zafiyeti arttıkça, değişik anlaşmalarla ve Kapitülasyonlarla oyundaki rollerini kuvvetlendirdiler. Osmanlı Devleti'nin, Kapitülasyonlar

çerçevesinde Fransa ile olan ilişkileri Latinleri, Osmanlı coğrafyasının bütününde, özellikle de Kudüs'te çok etkili bir cemaat durumuna getirmiştir.

Kudüs'teki durumunu yabancı bir devletin desteğiyle kuvvetlendiren tek Hıristiyan cemaati Latinler değildir. Yine 19.yy.da Ruslar, Rum(Ortodoks) cemaatini himaye bahanesiyle Kudüs'teki bu nüfuz mücadelesine dahil olmuştur. Ancak Fransızlar önceki yüzyıllarda kazandıkları haklara dayanarak hareket ederken, iştahı kabaran Ruslar baskı ve kaba kuvvetle Ortodoks tebaa üzerinde hak iddiasında bulundular. Aslında Rusya, Ortodoksların himaye hakkını Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan aldığını iddia etmekteydi. Ancak Rusya'nın himaye hakkını dayandırdığı Küçük Kaynarca Anlaşması'nın 7. ve 14. maddeleri, böyle bir haktan kesinlikle bahsetmemektedir.[306] Oysa Rusya bu maddeleri işine geldiği gibi yorumlamaktadır. Rusya'nın saldırgan tavrının en açık örneği Kırım Savaşı'nın ortaya çıkış sürecinde önemli bir yeri olan "Makamat-ı Mübareke" meselesidir. 19.yy. Kudüs'ünde hararetli ilişkilerin başlangıcı da bu mesele olmuştur.

a) Makamat-ı Mübareke (Kutsal Yerler) Meselesi ve Kırım Savaşı'nın Kudüs'teki Hıristiyan İmarına Etkileri

Kudüs'teki kutsal yerlerin bakımı, onarılması kutsal bir vazife haline gelmişti. Zamanla bu işler, Hıristiyan mezhepleri arasında kutsal yerler üzerinde hâkimiyet mücadelesine dönüştü. Katolikler ve Ortodokslar hem Kudüs'teki nüfuzları hem de imtiyaz sahibi oldukları kutsal yerler bakımından ön safta bulunmaktaydılar. Bu durumları iki cemaat mensuplarını sürüp giden bir çekişmeye sokmuştu.

Kutsal yerler meselesi, eskiden beri Kudüs ve çevresindeki Hıristiyanların kutsal yerlerindeki ayinlerin icrası ve hâkimiyet hakları ile ilgilidir. Ayrıca ara sıra meydana gelen çeşitli ihtilaflarla, bu hususların ortaya çıkardığı güçlükleri ve Avrupalı devletlerin müdahalelerini de ihtiva eder. Bu meseleler daha ziyade Kamame ve Beytüllahim Kiliselerinde ortak ayin yapan Rum, Latin ve Ermeni milletleri arasında zuhur eden meselelerdir.[307]

İki cemaat kutsal yerlerdeki hak iddialarını kendilerine verilmiş olan çeşitli imtiyaznamelere dayandırmaktaydı. Katoliklerin elindeki vesikalar ortaçağa, Abbasi halifesi Harun Reşid (786-809) ve Frank kralı (768-814) ve Roma-Germen imparatoru I. Karl (800-

[306] Roderic H. Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi 1774-1923*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2004, s. 79-85;Bozkurt, *a.g.e.*, s. 36-37
[307] Biren, *a.g.e.*, c. 1, s. 115

814) zamanına kadar gitmektedir. Ortodoksların hak iddiaları ise Halife Hz.Ömer'e dayanmaktaydı.[308] Cemaatler ellerindeki bu vesikalara dayanarak, kutsal yerlerde hak iddia etmekte ve birbirleriyle tartışmaktaydılar. Fakat 1853 yılına gelindiğinde mezhepler arasındaki bu tartışmalar Fransa ve Rusya arasında bir rekabete dönüştü.[309]

Fransa 1740 Kapitülasyonları[310] ile Osmanlı ülkesindeki Latinlerin hamiliğini elde etmiş, Kudüs'teki kutsal yerlerin muhafaza hakkı da Latinlere verilmişti.[311] 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile Rusya, Osmanlı yönetimindeki Ortodoksların mabedleri üzerinde himaye hakkı elde ettiğini düşünmektedir.[312] Küçük Kaynarca Anlaşması'nın 14. maddesinde yer alan "Beyoğlu'ndaki iki kilisenin Rus konsolosluğu tarafından korunabileceği" şeklindeki ifade, Ruslar tarafından tüm Osmanlı ülkesine yayılmaya çalışılmaktadır. Böylece Rusya Kaynarca Anlaşması'nı işine geldiği gibi yorumlayarak hak iddiasında bulunmaktadır.[313] Ayrıca Küçük Kaynarca Anlaşması'nın yedinci maddesindeki "Hıristiyan diyaneti mensuplarının hakları ve kiliselerinin korunmasında Osmanlı hükümetinin kolaylık sağlayacağı"[314] şeklinde geçen ibare, Rusya tarafından Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks tebaa ve ibadethaneleri üzerinde Rusya'nın himaye hakkı olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Küçük Kaynarca Anlaşması'nın Rusya tarafından 1774'ten sonra yayınlanan İngilizce ve Fransızca çevirilerde yapılan küçük değişiklikler, Rusya'nın iddiasını kolaylaştırmıştır. Birçok araştırmacı da yanlış olarak, Osmanlı Devleti'nin, Küçük Kaynarca Anlaşması'nda Ortodoks tebaanın himayesi hakkını Rusya'ya verdiğini düşünür. Oysa bu şekilde düşünülmesine sebep olan 7. ve 14. maddeler son derece açıktır ve Rusya'ya böyle bir hak verildiğinden bahsetmez. Zaten anlaşma öncesi yapılan görüşmelerde Rusya tarafı, Ortodoks tebaanın himayesi hakkına yönelik bir teşebbüste bulunarak, anlaşmaya bu yönde bir madde koymaya çalışmışlardır. Ancak Osmanlı

---

[308] Buzpınar, *a.g.m.*, s. 182

[309] Bekir Sıtkı Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli", *Belleten*, c. 23, Ankara 1959, sayı: 90, s. 241-259

[310] 1740 Kapitülasyonları Fransa'ya verilen en geniş kapsamlı Kapitülasyon olup Kapitülasyon anlaşmaları içinde en meşhur olanıdır. Bu Kapitülasyonlar Fransa'ya Osmanlı Katoliklerini koruma hakkı vermiştir. Bu Kapitülasyon anlaşmasının 81. maddesi Kudüs'teki kutsal mekânlarla ilgili olarak özetle şöyle der: *"Fransız rahiplerinin Kudüs'te sahip oldukları yerler zamanla harap olursa, İstanbul'daki Fransız elçisinin aracılığıyla tamirine izin verilecektir."* (**bkz.** Bozkurt, *a.g.e.*, s. 35)

[311] Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1963, s.3018; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 35

[312] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s.290; Kurşun, *a.g.e.*, s. 18

[313] Davison, *a.g.e.*, s. 71-74; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 37

[314] Mahmud Mesud Paşa, *Muahedat Mecmuası*, c. 3, İstanbul 1297, s. 258. Yedinci maddenin tam metni şöyle: "Devlet-i Aliyyemiz taahhüt eder ki Hıristiyan diyanetinin hakkına ve kiliselerine kuvva-i sıyanet ede ve Rusya devletinin elçilerine ruhsat vere ki her ihtiyaçta gerek 14. maddede zikrolunup Mahrusa-i Konstantiniyye'de beyan olunan kilise-i mezkure ve gerek hademesinin sıyanetine ibraz-ı tefhimat-ı mütenevvia ile ve elçi-i mumaileyhin bu kune aruzu devlet-i aliyyemin dost-ı safı ve hemcivarı olan devlete müteallik adem-i mütemadi tarafından arz ve tebliğ olunmakla devlet-i aliyyemiz tarafından kabul eylemeleri devlet-i aliyyemiz taahhüt eder.

görüşmecileri bu maddedeki ifadelerden rahatsız olarak bu teklifi reddetmişlerdir. Yani anlaşmada Ortodoks halkın himayesi hakkına yönelik bir madde yer almamıştır.[315]

Rusya "hasta adam" dediği Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve aslan payını almak için harekete geçmişti. Bunun için ilk olarak, çeşitli anlaşma maddelerini işine geldiği gibi yorumlamak suretiyle Osmanlı Ortodoksları üzerinde himaye hakkı elde etmek niyetindeydi.[316] Fransa da Osmanlı ülkesinde kaybettiği etkinliği kazanmak amacıyla önce Kudüs'teki kutsal yerler üzerinde önceden kazanmış olduğu hakları tekrar kuvvetlendirmek niyetindeydi. Bu vesileyle Fransa ve Rusya karşılıklı olarak, mübarek yerlerde kendi cemaatlerinin haklarını savunma iddiasına girmişlerdir.

Makamat-ı Mübareke Meselesi, 1847 yılında Beytüllahim Kilisesi içindeki Mağaratü'l-Mehd'de bulunan kutsal yıldızın, Ortodoksların ayini sırasında kaybolmasıyla patlak vermiştir. Bunu bahane eden Fransa önceden Katoliklere ait olup zamanla Ortodokslar eline geçmiş olan bazı kutsal mekânların iadesini talep eder.[317]

Fransa'nın bu çıkışının nedeni, 1851'de kendisini imparator ilan eden III. Napolyon'un hem meşruiyet kazanmak hem de kendisini destekleyen Katoliklerin gönlünü almak istemesinden başka bir şey değildir.[318] 28 Mayıs 1850'de İstanbul'daki Fransa sefiri General Aupick, kutsal yerlerle ilgili olarak 1740 Kapitülasyonlarında Fransa'ya verilen hakların iadesini talep etti. Buna göre önceden Katoliklerin imtiyaz sahibi olduğu Mevlid-i İsa(Kamame) Kilisesi, Beytüllahim Kilisesi ve bu kilisedeki kutsal yıldız, Makam-ı Hazreti Meryem ve Hacer-i Mukaddes'in yine Katoliklerin tasarrufuna verilmesi istenmekteydi. Ayrıca Kamame Kilisesi'nin kubbesinin tamir hakkı, kilise içindeki mukaddes eşyaların 1808

---

[315] Davison, *a.g.e.*, s. 79-85

[316] Rusya'nın birbirine bağlayarak, işine geldiği gibi sonuçlara ulaşmasını sağlayan anlaşmalar şu şekildedir: Küçük Kaynarca Anlaşması'nın 7. maddesi: *"Devlet-i Âliye'miz taahhüt eder ki, Hıristiyan diyanetinin hakkına ve kiniselerine kaviyen sıyanet ede ve Rusya Devleti'nin elçilerine ruhsat vere ki her ihtiyaçta gerek on dördüncü maddede zikrolunup mahruse-i Konstantiniye'de beyan olunan kinise-i mezkure ve gerek hademesinin siyanetine ibraz-ı teshilatı mütenevvia ile ve elçi-i mumaileyhin bu güne uruz u Devlet-i Âliye'min dostu safi ve hemcivarı olan devlete müteallik âdemi mütemedi tarafından arz ve tebliğ olunmakla Devlet-i Âliye'miz tarafından kabul eylemeleriniDevlet-i Âliye'miz taahhüt eder."* Ayrıca Küçük Kaynarca Anlaşması'nın 14. maddesi *"Düvel-i saireye kıyasen, kilise-i mahsusadan mada Galata tarafından Beyoğlu nam mahallenin yolunda tarik-i âmda Rusya Devleti bir keniseyi avâm olup… ilelebet Rusya Devleti'nin elçisinin sıyanetinde olup her türlü taarruz ve müdahaleden emin ve beri ve hıraset oluna…"* Ayrıca 1700 tarihli anlaşmanın 12. maddesi: *"Moskov taifesinin avamı ve rahipleri Kudüs-i Şerif'e varıp ziyaretgâhlarını ziyaret etmeye izin ve ruhsat ola ve bu makule ziyarete gidenlerden Kudüs-i Şerif'te ve gayri yerlerde gümrük ve haraç ve pişkeş talep olunmaya; lazım olan yol kağıtları için akçe alınmaya ve Memalik-i Mahrusamda olan Rus ve Moskov ruhbanlarına hilaf-ı şer'i şerif dahl ve rencide olunmaya."* Ayrıca 1724 tarihli anlaşmanın 10. maddesi: *"Moskova devletine tabi olan ruhban taifesi ve sairleri Kudüs-i Şerif ve sair ziyaretgâhları olan yerlere varmaları caiz ola ve bu makule seyahat edenlerden Devlet-i Âliye-i Osmaniye'den cizye ve bir türlü vergi talep olunmayacağından başka, iktiza eden yol emirleri sair müste'minlere verildiği üzere, verile ve Devlet-i Âliye'mde meks eyledikleri müddetle şer'i şerife mugayir addolmayalar."* (**bkz.** Reşit, *a.g.m.*, İstanbul 1929, sayı: 43, s. 78-79)

[317] Buzpınar, *a.g.m.*, s. 182-183

[318] Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s.151-154

yangınından önceki haline konulması da talep edilmekteydi. Bunun üzerine Babıâli, Kudüs'teki Hıristiyan cemaatlerin haklarının tespiti için Fransa sefareti ve Osmanlı yetkililerinden meydana gelen bir komisyon oluşturdu. Ancak bu komisyon ne Fransa ne de Rusya hükümetlerince kabul edildi. Böylece Osmanlı yönetimi Meclis-i Vala'nın üyelerinden oluşan başka bir komisyon yönetiminde Ortodoks ve Katoliklerin ellerinde bulunan vesikaların incelenerek bir neticeye varılmasını kararlaştırdı. Bu komisyonun aldığı karara göre; Katoliklere Kabr-i Hazreti Meryem'de ibadet hakkı, Beytüllahim Kilisesi'ndeki Mevlid-i İsa ve Mehd-i İsa mahallerine gitmek için iki küçük kapıdan birinin anahtarının verilmesi uygun görüldü. Ayrıca Kubbetü'l-Masad'da, tüm Hıristiyan milletleri ibadet ettiğinden, Katoliklere verilmiş olan izin gibi burada Rumların da senede bir defa ibadetine izin verildi. Rusya sefareti, mukaddes yerlerde Rumların durumlarının değiştirilmesinin Rus imparatorunun arzu etmediği bir şey olduğunu beyan ederek karara itiraz etmesi üzerine Kabr-i Hazreti Meryem'de ibadet hakkı dışındaki kararlar geri alındı.[319]

Beytüllahim Kilisesi içindeki Mevlid-i İsa (Mağaratü'l-Mehd) mahallindeki kutsal yıldız kaybolduğundan, Fransızlar bu yıldızın önceden beri Katoliklere ait olmasına binaen şimdi yenisinin yapılmasının Katoliklerin hakkı olduğunu iddia etmekteydiler. Tabi ki Rumlar bu mahallin kendi tasarruflarında olmasından dolayı bu hakkı kendilerinde görüyorlardı.[320]

Çözülemeyen bir başka sorun tamire muhtaç harap haldeki Kamame Kilisesi kubbesinin Rumlar ve Katoliklerden hangi tarafın tamir edeceği hususuydu. Fransa ve Rusya, bu meselelere de müdahil oldular. Babıâli ise gerek Mevlid-i İsa Kilisesi'ndeki kutsal yıldızın ve gerekse Kamame Kilisesi'nin kubbe onarımının, Osmanlı Devleti tarafından yapılarak sorunun çözülmesi yoluna gitti. Ancak Fransa sefiri Mösyö de Lavalette kendisine verilen belgede Beytüllahim Kilisesi'nin anahtarının Latinlere verileceği ifadesinin olmayışından şikâyet edince, daha sonra çıkarılan fermanda bu da ayrıca belirtilmiştir. Ancak Ruslar bu anahtarın Katoliklere verilmesini istememişlerdir. Bu durumda Meclis-i Mahsus tekrar toplanarak durumu görüşmüştür. Bu meselelerle ilgili verilecek kararın öyle ya da böyle ya Fransa'nın ya da Rusya'nın istediği gibi olması gerektiği anlaşılmıştır. Kararın bir tarafın lehine olup diğer tarafın kırılmasını gerektirecek nitelikte olması zorunluydu. Meclis, Rusya'nın gönlünü almaya çalışılarak Fransa'dan yana karar vermiştir. Kararın ilan ve uygulanması için Babıâli'den Kudüs'e görevlendirilmiş olan Afif Bey'e[321] de talimat

[319] Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 2-7; Reşit, *a.g.m.*, sayı: 43, s. 76
[320] Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 2-7
[321] Afif Bey, o dönem Divan-ı Hümayun kalemi idarecilerinden olup mübarek yerlerle ilgili düzenlemeleri yapmak üzere Kudüs'e gönderilmişti. (Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir 13-20*, yay. Cavid Baysun, Ankara 1986, s. 12)

verilmiştir. Bunun üzerine zaten Fransa imparatoru ile sürtüşme halinde olan Rus Çarı I. Nikola, bu karara kızarak Prens Mençikof'u olağanüstü elçi olarak İstanbul'a göndermiştir. Mençikof'un İstanbul'a gelmeden önce Rus kara ve deniz ordularını teftiş etmesi İstanbul'da infial uyandırmıştır.[322]

28 Şubat 1853'te büyük bir debdebe ile İstanbul'a gelen Mençikof sadrazam Mehmed Ali Paşa ile görüştü. Ancak Rusya tarafından tasvip edilmeyen Hariciye Nazırı Fuad Paşa'yı görmezlikten gelmenin yanında, onun değiştirilmesini de talep etti. Onun isteği üzere Rıfat Paşa Hariciye Nezareti'ne tayin oldu. Mençikof, Beytüllahim Kilisesi'nin anahtarlarından birinin Katoliklere verilmesi kararının geri alınmasını, Kamame Kilisesi'nin kubbesinin tamirinde Rum patriğine müdahale hakkı verilmesini, Beytüllahim Kilisesi'ndeki Mehd-i İsa mahallindeki, daha önce kaybolmuş olan yıldızın yenisinin, Osmanlı Devleti tarafından hediye olunduğunun ilan edilmesini istedi. Yani bu yıldızın herhangi bir cemaate ait olmadığının, tarafsız olduğunun bilinmesini talep ettiler. Ayrıca daha önceki değişiklikler ve tutulmayan sözler nedeniyle bu defa kesin ve değişmez bir anlaşmayla Ortodoksların haklarının garanti altına alınmasını talep etti. Rusların bundan maksadı Ortodoksların himaye hakkını elde edebilmek ve bu suretle Osmanlı'nın içişlerine karışma hakkına sahip olabilmekti. Rıfat Paşa, Kutsal Yerler sorunu ile himaye talebinin birbirinden ayrı meseleler olarak ele alınmasını sağlamış ve Rusya'nın Kudüs'te talep ettiği haklarla ilgili olarak hem Fransa sefareti hem de Mençikof'la görüşerek, bu konuda bir uzlaşmaya varılmasını sağlamıştır. Taraflar arasında mutabakata varılması üzerine hazırlanan fermanın iki sureti Rumlara verilmiş birer sureti de Avrupalı devletlerin sefaretlerine gönderilmiştir. Ortodoksların himayesi konusu ise Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet haklarını ve varlığını zedeleyecek kadar sakıncalı bir noktada idi. Hatta İngiliz sefiri Strattford hükümetine yazığı mektupta, *"artık mesele mahal-i mukaddese meselesi değildir, Latinler ile Rumlar arasındaki mezhep tartışması olmaktan da çıkmıştır. Mesele Türkiye'nin istiklali, belki de mevcudiyetidir"* diyerek bu konunun önemini vurgulamıştır. Kutsal yerler meselesi çözüme kavuşturulmasına karşın Ortodoks tebaanın himayesi hususunda Rusya'nın, Osmanlı Devleti menfaatlerine karşı olumsuz tutumu devam etmekteydi. Mençikof, himaye hakkı konusunda ısrar ederek, taleplerinin kabul edilmemesi durumunda sefareti toplayarak, Babıâli'yi, ilişkileri koparmakla, yani savaşla tehdit etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere, Avusturya ve Prusya sefirleri ile görüşerek, Rusya'nın talepleriyle ilgili fikirlerini

[322] Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 2-7

aldı. Onlara göre de Mençikof'un bu teklifi Osmanlı Devleti'nin ve padişahın hâkimiyet haklarının zedelenmesi anlamına gelmekteydi.[323]

Mençikof'un teklifinin reddedilmesi ile Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Rusya askeri 3 Temmuz 1853'te Prut Nehri'ni geçerek Osmanlı topraklarına girdi. Babıâli'de toplanan Meclis-i Umumi, Osmanlı topraklarını savunmak maksadıyla Rusya'ya karşı savaş kararı aldı.[324] Böylece İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti yanında yer aldığı bu ittifak karşısında, Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanan Kırım Savaşı başlamış oldu.

Rusya bu işgalin sebebi olarak Kudüs'teki haklarının verilmeyişini, bu suretle namuslarının zedelenmiş olduğunu bahane göstermişti. Eğer istekleri yerine getirilir ve Ortodoksların himaye hakkı Rusya'ya verilirse rehin alınan Osmanlı topraklarından Rus askerlerinin çekileceğini Babıâli'ye bildirmişti.[325] Yani aslında Ruslar bir işgalde bulunmuyorlar sadece istekleri gerçekleşene kadar Osmanlı topraklarını rehin alıyorlardı. Güya onlar sözde ezildiğini iddia ettikleri Ortodoksların hakları için bunu yapmaktaydılar. Görüldüğü üzere işgalin ve savaşın dünya kamuoyuna çok masumane bir niyetle tanıtılması o zamanlarda da başvurulan bir yöntemdi. Böylece Rusya niyetinin, Ortodoksların hakkını aramak olduğunu savunarak diğer devletlerin tepkisini çekmemeyi umuyordu.

Bu savaşa istemeyerek giren Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu dönemde Avrupa'nın en kuvvetli ordusuna sahip olduğunun farkındaydı. Osmanlı Devleti'nin savaştan galip taraf olarak çıkması İngiltere ve Fransa'nın Babıâli'nin yanında yer almasından kaynaklanmaktaydı. Alınan galibiyette Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne olan desteği çok mühimdi. Galip ayrılmasına rağmen bu savaş, ardında, Osmanlı Devleti için Kudüs'teki mübarek makamlar ile Hıristiyan tebaanın hakları konularında hassasiyetler bıraktı.

b) Islahat Fermanı ve Hıristiyan Mabedlerinin İnşasında Artış

Gayrimüslimlerin ibadethane onarımı ve inşasında uyulması gereken bazı kurallar ve aşamalar vardır. Onarılması gereken bir kilise, manastır ya da sinegogun tamiratı için izlenen bir seri işlem bulunur. Bunları kısaca şöyle özetleyebiliriz:

1- Tamir talebi
2- Kilisenin bulunduğu yerdeki kadı ve diğer görevlilerce (mimar, bostancıbaşı vs.) yapılacak keşif

[323] Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 7-24; Reşit, *a.g.m.*, sayı: 43, s. 76-77
[324] Türkgeldi, *a.g.e.*, s.7-24
[325] Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 23

3- Kilisenin eni, boyu ve yüksekliğinin ölçülüp yükseltilmeksizin ve genişletilmeden tamiri hususunda şeyhülislamdan fetva alınması
4- Bu fetva üzerine padişahça verilen emir
5- Tamirden sonra tekrar keşif yapılması[326]

Islahat Fermanı'nda cemaatlere kilise, okul, hastane ve mezarlık gibi yerlerin, asli halleri değiştirilmeden tamirinde kolaylık sağlanacak, yeniden inşasında Babıâli'nin izni alınacak denilmiştir.[327]

4 Mart 1856 tarihli bir hatt-ı hümayunla "inşaat hakkında gereken ruhsatın, cemaat metropolitleri ve hahambaşılar aracılığıyla, Babıâli'den alınması" hükmü getirilmişti.[328] Keza 11 Nisan 1879 tarihli bir sadaret tezkeresi, gayrimüslimlere ait kilise, okul, hastane, mezarlık gibi yerlerin asıl durumlarını bozmayacak tamir ve onarımlara engel olunmamasını, fakat bu türden yeni yapı inşaatları için irade alınması gerektiğini bildiriyordu.[329]

Islahat Fermanı ile birlikte yeni kilise inşaatları çoğalmış, büyük boyutlarda kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır. Ancak Islahat Fermanı öncesinde kiliselerde çan çalma yasağı kalkmış olmasına rağmen gelenek halini almış olan tahta tokmak kullanılarak çalma âdeti doğu kiliselerinde devam etmiştir.[330] Kudüs'ün özel durumunun ibadethanelerin inşasını daha da kolaylaştırdığı görülmekle birlikte genel kaidelerin yine uygulandığı anlaşılmaktadır.

İşte dikkat edilen hususlardan ilki, kilise yapılacak arazinin devlet arazisi (miri) değil, mülk arazi olması gerekliliğidir. Devlet arazisi olan bir yere kilise yapılması engellenmeye çalışılmıştır.[331] Kilise ya da manastır yapılması düşünülen arazinin vakıf arazi olduğu durumlarda ise bu arazinin mülk arazi ile değiştirilmesi gerekmektedir. Ancak inşaatın yapılması planlanan bölgede mülk arazinin bulunamadığı durumlarda miri arazinin, yani devlet arazisinin belli bir vergi karşılığı inşaya tahsis edildiği de görülmektedir.[332] Bu gibi vakıf arazilerinin tahsis edildiği durumlarda vakfın ve vakıf çalışanlarının da zarar görmemesi için arazinin bedeli kadar vakfa ödeme yapılması şeklinde çözümler de üretilmiştir.[333] Yine Kudüs'te sur dışında inşa olunan kilise ve sinegoglardan vergi alınmaması kaidesi vardır.

[326] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 293
[327] Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 115
[328] İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri(1840-1880)*, Ankara 2000, s. 197
[329] Avcı, *a.g.e.*, s. 209-210
[330] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s.297; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* İstanbul 1999, s.116
[331] *BOA,* HR.TO.144/105 (12.5.1853)
[332] *BOA,* ŞD.2273/57 (14 Recep 1300)
[333] *BOA,* İ.HR.213/12373 (20 Muharrem 1282)

Bununla birlikte bu ibadethanelere ek olarak yapılan binalardan ve bunların arsalarından vergi alınmaktadır.[334]

İnşa edilecek kiliselerin diğer cemaatler açısından da sakınca doğurmayacağının, daha sonradan bir sorun teşkil etmeyeceğinin de ortaya konulması gerekmektedir. Tamirinin ya da harap haldeki bir kilisenin yeniden inşasının söz konusu olduğu durumlarda eski boyutların korunması dikkat edilen hususlardandır. Eski haline nazaran genişletilmeden ve yükseltilmeden inşa edilmesi şartına "bila terfi ve bi't-tevsi" ya da "heyet-i asliyesi ve vaz-ı kadimi üzere" kavramıyla rastlıyoruz. Belgelerde geçen bu basit kavramlar Osmanlı devletinde kemikleşmiş bir uygulamanın göstergesidir.[335]

Almanya sefaretinin 1877 yılındaki ilginç itirazı da kilise inşası konusundaki kaidelerle ilgili olarak dikkati çekmektedir. Uygulamaya göre yabancıların hükümetten izin almadıkça Kudüs'te hastane, okul ve kilise yapmak amacıyla arazi almalarının yasak olduğu ve bu hallerde yapılan binanın yıkılacağı bildirilmektedir. Oysa bu yasak Müslümanlar için geçerli değildir. Kudüs'teki Almanya sefiri böyle bir yasağın olamayacağını, 1868 tarihinde kabul edilen kanunla yabancıların arazi satın alabileceklerini ifade ederek, bu uygulamanın, bahsedilen kanuna aykırı olduğunu bildirmiştir. Babıâli Kudüs mutasarrıflığına yazdığı yazıda arazi almak isteyen yabancıların, araziyi kilise veya okul yapmak amacıyla kullanmaması durumunda satılmasına müsaade edileceğini bildirmiştir.[336] Babıâli'nin buradaki tavrı da ilginçtir. 1868 yılında yabancıların arazi satın almalarına izin verilmiş olduğu halde, Babıâli elinden geldiğince yabancılara arazi satılmasının ve bu vesileyle yabancıların etkinliğinin artmasının önüne geçmeye çalışmaktadır.

Islahat Fermanı sonrasında Osmanlı coğrafyasında kilise, manastır ve bunlara ek olarak yapılan çeşitli binaların onarımı ve yeniden inşası için aranan şartların kolaylaştığı, hatta önceden yeni kilise yapımına izin verilmezken şimdi buna da izin verildiği görülmektedir.

Mabed yapımı için aranan şartları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1- Yapılacak olan kiliseye ihtiyaç olduğunun anlaşılması
2- Binanın yapılacağı arazinin mülk olması ya da mülk araziye çevrilmesi
3- Başka din ya da mezheplere ait kutsal mekânlara yakın olmaması
4- Binanın yapılmasının daha sonra bir sakınca doğurmayacağının araştırılarak onaylanması

[334] *BOA,* Y.PRK.ML. 22/91 (28 Muharrem 1320)
[335] *BOA,* İ.DH. 830/66847 (4 Recep 1298); *BOA,* İ.DH. 829/66787 (2 Recep 1298); *BOA,* Y.A.RES. 41/22 (15 Cemaziyelevvel 1305)
[336] *BOA,* HR.TO. 144/105 (12.5.1853)

5- Yapılması planlanan binaların bildirilen boyut ve niteliklerin dışına çıkmaması

6- İnşa ya da onarım için halktan zorla para alınmaması[337]

Bu özellikler araştırıldıktan sonra sakınca görülmediği takdirde binanın inşasına izin verilmektedir. Kapitülasyonlar, yapılan çeşitli anlaşmalar ve Islahat Fermanı sonucunda gayrimüslimler için dinî binaların inşası kolaylaştı. Bu doğrultuda Kudüs'te Hıristiyan kilise, manastır ve bunlara ek binalar çoğalmaya, önceden var olan kutsal mekânlar sık sık onarılmaya başlandı.

Dinî imar faaliyetlerinin şer'i hukukun dışında kanun ve kaidelere bağlanarak kolaylaştığı görülür. 19.yy. ortalarından itibaren görülen asıl mühim değişim, daha önce var olmadığı halde yeni kiliselerin inşasına müsaade edilmeye başlanmasıdır. Bunun da dışında teoride koyulan kanun ve kuralların, uygulamada –özellikle batılı devletlerin müdahaleleri söz konusu olduğunda- bir şekilde ihlal edildiği görülmektedir. Böylece kanunlara nazaran sık sık istisnai durumlar ortaya çıkmaktadır.

Örneğin Paris Anlaşması'nın imzalandığı ve Islahat Fermanı'nın ilan edildiği 1856 yılının sonlarında, benzeri olmayan ve dönemin karışık ortamında Babıâli'nin dikkatsizce davrandığını düşündüren bir olay meydana geldi. Önceki yıllarda Fransa'ya Kudüs'te bir kilise inşası için ruhsat verilmiş olmasına rağmen yeri belirlenmemişti. Fransızlar boş ve terkedilmiş bir arsa olarak bildirdikleri Selahaddin Camii'nin bulunduğu arsayı kilise inşası için talep ettiler.[338] Hıristiyanlar, Mescid-i Aksa'nın kuzeyinde bulunan bu yerde Hz. Meryem'in anne ve babasının evleri olduğuna inanmaktaydılar. Burada 530 yılında "Meryem el-Betül" adında bir kilise yapılmış, ancak İranlıların işgali sırasında yıkılmıştır. Haçlılar bu kiliseyi yeniden inşa etmişlerdir. Selahaddin Eyyubi, 1178 yılında, bu kiliseyi bir tekke ve Şafii fakihler için bir medrese olarak kullanmıştır. 1821 ve 1824 yıllarında meydana gelen depremde bina büyük zarar görmüştür.[339]

Babıâli, dönemin Kudüs mutasarrıfı Kamil Paşa'dan, Fransa'nın talep ettiği arazi ile ilgili bilgi istedi. Kamil Paşa ise İstanbul'da bulunduğu yıllarda Fransız elçisi vasıtasıyla Rumeli Beylerbeyliği payesi elde etmiş ve Fransız hayranı olarak Kudüs'e mutasarrıf tayin edilmişti. Bu sebeple binası, minaresi mevcut, mütevellisi belli ve herkesin de durumdan haberdar olmasına rağmen Kamil Paşa, herkesin gözü önünde bu arazinin, Fransızların iddia ettiği gibi eski bir kilise mahalli olduğunu Babıâli'ye bildirdi. Böylece Babıâli eliyle bir camii

[337] *BOA,* İ.DFE. 12/1319 Za-01 (11 Zilkade 1319); *BOA,* İ.DH. 836/67229; *BOA,* İ.MMS. 14/593 (19 Recep 1275)
[338] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir 13-20*, yay. Cavid Baysun, Ankara 1986, s. 9-15
[339] Arif, *a.g.e.*, s. 244

kiliseye döndürülmüş oldu. 1857 yılı başlarında, Kudüs Şafii müftüsü, Harem-i Şerif şeyhi, ulema ve müderrisler itiraz mektubu yazarak durumun düzeltilmesini istediler. Bütün itirazlara rağmen verilen izin geri döndürülemedi. Bundan dolayı herkes Kamil Paşa'ya lanet ederken, Babıâli de aynı kötü sözlerden payına düşeni aldı. Nihayet artan itirazlar neticesinde Kamil Paşa Kudüs mutasarrıflığından azledildi. Bir daha da herhangi bir mevkide istihdam olunmadı.[340]

Böylece Fransızlar, 1857'de Osmanlı sultanı tarafından III. Napolyon'a sunulan Azize Hanna (Saint Anna) alanını duvarlarla çevirerek buradaki kiliseyi yeniden inşa etmek istediler.[341] Katoliklerin hamisi rolünü üstlenerek imar faaliyetlerinde bulunan Fransa, 1859'da "Saint Anna Kilisesi"ni yeniden inşa etmeyi talep etmiştir. Bu tamirat sadece mevcut bina ile sınırlı kalmayıp yakınındaki dört parça arsanın da buna eklenmesi ve bu arsalara da kiliseye ek binalar yapılmasını içermektedir. Bu talep ile ilgili olarak Fransa sefareti tarafından bir harita hazırlanarak eklenecek arsaların diğer kutsal yerlere yakınlığının sakınca doğurmayacağı ifade edilmektedir. (bkz. Plan-4) Buna göre Saint Anna Kilisesi ve yakınındaki arsalar Sitti Meryem Kapısı'na giden cadde üzerinde, Habsü'l-Mesih Manastırı'na yaklaşık 100 metre, içinde kilisesi de olan Avusturya misafirhanesine 95 metre mesafede bulunmaktaydı. Hemen karşısında Nefşizi Dergahı'nın bulunması ve Kubbetü's-Sahra'nın da yaklaşık 85 metre uzağında olmasının sakınca doğurmadığı anlaşılmaktadır. Zira arsaların diğer cemaatlerin ve Müslümanların ibadetgahlarına yakınlığı Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve sakınca görülmemiştir. Arsalar Fransa hükümeti lehine bırakılmış ve kilisenin de tamiratı uygun bulunmuştur.[342]

Burası 1878'den sonra Beyaz Rahiplerin (kıyafetleri sebebiyle bu şekilde anılmışlardır) sorumluluğuna girmiştir. Buraya bir manastır ve bir papaz okulu ilave etmişlerdir.[343] Bu suretle burası Katolik Rumlara ait bir alan haline gelmiştir.[344] (bkz. Resim-18)

Cevdet Paşa, Selahaddin Medrese ve Camii'nin sağlam ve kullanılmakta olduğunu ifade etmekte ve Kamil Paşa'nın tutumunu yermektedir. Arif Paşa ise, *Tarihü'l-Kuds* adlı eserinde, depremler sebebiyle duvarlarının yıkık ve atıl olduğunu belirtmektedir. Nicault ise bunların hiçbirine değinmez. Orada daha önce bir camii ya da medrese olduğundan hiç bahsetmemiştir. Ya bu durumdan haberi yoktur ya da özellikle bu konuyu atlamıştır.

---

[340] Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 9-15
[341] Nicault, *a.g.m.*, s. 68
[342] *BOA,* İ.MMS. 14/593 (19 Recep 1275)
[343] Nicault, *a.g.m.*, s. 68
[344] Arif, *a.g.e.*, s. 244

Osmanlı Devleti idarecileri, Kudüs'te gayrimüslimlerin artan inşa faaliyetlerine karşı İslam eserleri inşa ederek karşılık vermek gerektiğinin altını çizmektedirler. Kudüs'teki dinî mimarinin hem mezhepler hem de dinler arasında nüfuz meselesi haline geldiği görülmektedir.[345] Bu nüfuz yarışına yabancı devletler de katılmaktaydı. Rusya, Islahat Fermanı sonrasında dinî yapıların inşasında ortaya çıkan imkânlardan kendi lehine yararlanmaya çalışan devletlerin başında gelir.

1859 yılında Rusya, tebaasından olan hacıların ikameti için misafirhane, konsoloshane ve kilise yapılması için Osmanlı yönetimi nezdinde sefaret kanalıyla teşebbüste bulunmuşlardır. Rusya'ya, Kudüs'te sur içinde konsoloshane ve sur dışında kilise ve misafirhane yapması konusunda padişah iradesi çıkmıştır. Kudüs mutasarrıfı, Rusya'nın arazi bulmasında kolaylık sağlaması konusunda uyarılmıştır.[346] Kudüs'te yabancılara arazi satılmasının önüne geçmek isteyen Babıâli, burada istisnai bir tavır sergilemiştir. Zaten Kırım Savaşı'nı hazırlayan süreçte yaşananlardan sonra, Rusya'nın Kudüs ile ilgili talepleri hassas bir konu haline gelmişti. Kırım Savaşı'nda Rusya'nın emellerini gerçekleştirmek için Kudüs'ü nasıl kullandığı görülmüştü.

Kudüs ve çevresinde inşa edilen mabedler yalnızca yabancı devletler eliyle yapılmamaktadır. 1859 yılında Rum (Ortodoks) Patrikhanesi, bölge halkının isteği ile Beytü's-Sahur köyünde daha önceden yapılmış fakat zamanla yıkılmış olan bir kilisenin yeniden inşasını talep etmişlerdir. Tamamen yıkılmış olan kilisenin önceki temelleri üzerine ve aslına uygun olarak; 30 metre uzunluk, 20 metre genişlik ve 15 metre yükseklikte yeniden inşası uygun görülmüştür.[347]

Yukarıda bahsedildiği gibi vakıf arazisi olan yerlerin mabed inşası için kullanma talebi olduğu durumlarda arazinin değeri ölçüsünde ödeme yapılması ve varsa vakıf çalışanlarının mağdur edilmemesi için nakdî ödeme yapılması şart koşulmuştur. Bu doğrultuda Ebu Medyen Vakfı arazisinin, arazinin kiralandığı Osmanlı tebaasından Fazlullah tarafından Manastır inşası için Fransa sefaretine bırakılması Kudüs mahkemesince onaylanmıştır. Yetim çocukların yetişmesi ve dil öğrenmeleri için bir manastır inşa edilmesi niyetiyle arazinin sefarete verildiği anlaşılmıştır. Arazinin değerinin ödenmesi, çalışanlarının mağdur edilmemesi şartıyla manastır inşasına izin verilmiştir.[348]

[345] *BOA,* A.AMD.72/61 (1273)
[346] *BOA,* İ.HR. 166/8959 (21 Ramazan 1275)
[347] *BOA,* İ.HR. 164/8822 (19 Recep 1275); *BOA, KD. 9,* s. 145-147
[348] *BOA,* İ.HR. 213/12373 (20 Muharrem 1282)

Yine Latinler, Fransa'nın desteğiyle 1863 yılında "Patrikhane Manastırı"nı inşa ettiler. Bu manastır içinde Katolik öğrenciler için bir okul ve "Besu" adında bir kilise de yaptılar.[349]

Hıristiyanların en kutsal kilisesi olan Kamame Kilisesi'nin ana kubbesinin zamanla yıpranması sebebiyle onarılması gündeme gelmiştir. Kubbenin kim tarafından tamiri edileceği meselesi Rum ve Latin cemaatleri arasında tartışmalara sebep olduğundan, Babıâli, Osmanlı Devleti tarafından onarılmasını teklif etmişse de bu kabul görmemiştir. Bu sebeple kubbe yıkılacak duruma gelmiştir. 1862 (1278)'de Fransa ve Rusya devletleri kubbenin tamirini birlikte yapmayı teklif etmişlerdir. Babıâli, kendi yönetiminde olan ve tüm Hıristiyanlarca büyük önem verilen böyle bir mabedin onarımında yer almanın, Osmanlı Devleti'nin prestiji açısından gerekli olduğunu görmüştür. Bu sebeple Babıâli, Fransa ve Rusya'nın teklifini, Osmanlı Devleti'nin de katkısının olması şartıyla kabul etmiştir.[350]

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti cemaatler arasında onarım konusundaki tartışmaların büyümesini önlemek için işi üstlenmiştir. Ancak bu teklif kabul olmayınca kubbenin daha da harap olması kaçınılmaz hale geldi. Kudüs'te cemaatlerin aralarındaki bu rekabet nedeniyle çoğu zaman birçok eser yıkılacak duruma gelmekteydi. Ancak Hıristiyanlığın en büyük eserinin bu şekilde kaderine terk edilmesi düşünülemezdi. Bu noktada, tüm Hıristiyan aleminde prestij elde etmek söz konusu olduğundan Fransa ve Rusya devletleri onarıma talip olmuşlardır. Ancak her iki devletten birinin bu işi üstlenmesi yeni ve daha büyük tartışmaları beraberinde getireceğinden her iki devlet onarımı birlikte yapmayı teklif etmişlerdir. Babıâli ise bu iki devletin Kamame Kilisesi üzerinde ve Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan tebaası üzerinde hak iddia etmelerini önlemek maksadıyla Osmanlı Devleti'nin de işe dâhil olmasını şart koşmuştur.

1866 yılında Fransa ve Rusya'dan gelen mimarlar keşif işlemlerine başlamışlardır. Kilisenin kubbesinin yıkılarak, yeni kubbenin büyük demir bir kafesle kuvvetlendirilmesi planlanmıştır. Bu demir kafesin Paris'te inşası ve Yafa yoluyla Kudüs'e getirilmesi konusunda devletler anlaşmışlardır. Ancak yeni kubbenin kafesle güçlendirilmesi için kubbenin zemininde bulunan ve Selahaddin Eyyubi döneminde yapılmış olan dört küçük mescidin yıkılması gerektiği mimar raporlarında ifade edilmiştir. Elbette Hıristiyan alemi için büyük önemi olan böyle bir yapının onarılması adına Babıâli, bu dört küçük odanın yıkılmasına razı olmuştur. Bu odaların yıkım masrafları ve kubbenin yeniden inşası masraflarının üçte birlik bölümünün Osmanlı Devleti tarafından ödenmesi Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından uygun görülmüştür. Ayrıca meclis üyeleri "Hıristiyan tebaa için büyük

[349] Arif, *a.g.e.*, s. 246
[350] *BOA,* İ.MMS. 33/1367 (10 Şaban 1283)

öneme sahip bir mabedin tamirinde iki yabancı devlet hükümdarlarının yanında, tebaanın asıl sahibi sultanımızın da hissedar olması politika bakımından faydalı olacaktır" diyerek meselenin önemini özetlemişlerdir.[351]

Böylece 1867'deki bu onarım Rusya, Fransa ve Osmanlı Devleti hükümetlerince ortaklaşa gerçekleştirilmiştir.[352]

1867'de ana kubbesi onarılarak yenilenen Kamame Kilisesi çevresinde, çok sayıda Hıristiyan mabedi yer almaktadır. Bunlardan biri de Kamame'nin hemen bitişiğinde bulunan Avusturya hükümetine bağlı Fransisken rahiplerinin iskan olduğu bir Katolik manastırıdır. Ancak bu manastırın üstünün, kendilerine ait olmayan başka mekânlarla kapanmış durumda olmasından dolayı Avusturya imparatorunun isteği ile bahsedilen manastırın hava alması için havalandırma alanı açılması için bazı mahallerin yıkılması gündeme gelmişti. Manastırın üstüne yapılan bu binaların kime ait oldukları ve ne işe yaradıkları mutasarrıfa sorulmuştur. Araştırma sonucu burasının Selahaddin Hangâhının[353] bölümleri olduğu anlaşılmıştır. Altmış bin kuruş karşılığı hangahın bazı bölümlerini yıkılmasına karar verilmişse de, yıkılacak mahalleri gösterir haritanın yanlış çizilmesi dolayısıyla, yıkılacak bölümlerin havalandırma için yeterli olmayacağı anlaşılmıştır. Bu sebeple Avusturya konsolosunun da bulunduğu yeni bir keşif yapılmıştır. Buradaki mutfak, merdiven ve bazı odaların da yıkılması gerektiği anlaşılmış ve yıkılması gereken yerler yeni haritada gösterilmiştir. Ancak şimdi daha geniş bir alanın yıkılması gerektiğinden hangah mütevellilerine, yıkım karşılığı, daha önce verilmiş altmış bin liranın üstüne otuz bin lira daha verilmesine karar verilmiştir. Bu suretle 1870 yılında bazı odalar, merdiven, mutfak ve sofanın yıkılması onaylanmıştır.[354] (bkz. Plan-5 ve 6)

Ermeni, Katolik ya da Ortodokslar gibi geçmişte Kudüs'te bulunmayan Protestanların da Kudüs'te mabed inşa etme yarışına girmeye başladıkları görülmektedir. Örneğin Alman misyoner cemiyetine bağlı ruhbanlar bir Protestan kilisesi inşası talebinde bulunmuşlardır. İnşası istenilen kilisenin boyutlarının ve bulunduğu yerin, inşa için bir sakınca taşımadığı görülerek 1872 yılında yapımına izin verilmiştir.[355] O sırada Kudüs kazasının tamamında

[351] *BOA,* İ.HR. 223/13026 (10 Şaban 1283); *BOA,* KD. 9, s. 144-145
[352] Nicault, *a.g.m.*, s. 72
[353] Hangah, dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazen inzivaya çekildikleri mekânlardır. Ancak zamana ve coğrafyaya göre yüklendiği anlam değişmiştir. Eyyubiler ve Memlükler döneminde, Suriye-Filistin-Mısır coğrafyasında, tasavvufi eğitimin arka planda tutulduğu, bir tarikata bağlı olma zorunluluğu aranmaksızın dervişlerin kaldıkları yerler olarak kullanılmışlardır. Bununla birlikte Osmanlı devrinde tarikat merkezi olarak kullanılmıştır. (M. Baha Tanman, "Hankah", *DİA*, c. 16, İstanbul 1997, s.42-46; Doğan Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, İstanbul 1994, s. 262)
[354] *BOA,* İ.HR. 242/14384 (22 Zilkade 1286); *BOA*, İ.HR. 245/14571 (19 Cameziyelevvel 1287)
[355] *BOA,* İ.HR. 255/15223 (15 Cemaziyelahir 1289)

bulunan Protestan sayısı kadın-erkek 530 civarında[356] olmasına rağmen imar yarışında Protestanlar da boy göstermeye başlamışlardır.

1870 yılında tartışmalı bir kilise inşası söz konusu olmuştur. Kudüs'ün "Lid" kasabasında Rum, Ermeni ve Latin topluluklarının hepsi de kendilerine ait olduğu iddiasıyla harap durumdaki kiliseyi yeniden inşa etmek istemişlerdir. Özellikle Rumlar ve Katolikler arasında tartışmalara sebep olan bu mesele araştırılmış, neticede bu harabenin Rumlara ait olduğu tespit edilmiştir. Zira bahsedilen harabenin Bizans hükümdarı Jüstinyen (527-565) döneminde yapılan Saint George Kilisesi olduğu ve burada bulunan 111 Hıristiyan hanenin hepsinin Ortodoks olduğu anlaşılmıştır. 1871 yılında kilisenin yeniden inşa hakkı Rumlara verilmiştir. Ama Katoliklerin de gönlünün yapılması ve tartışmanın derinleşmesini önlemek maksadıyla Kudüs içinde bir harap kilisenin yapımı hakkı da Latinlere tanınmıştır.[357]

Kudüs'te bu şekilde dinî yapıların yeniden inşa ve onarımları artmaya başlamışken, II.Abdülhamid'in tahta geçmesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi sonucunda imzalanan Berlin Anlaşması (1878) sonrası Hıristiyanların imar faaliyetlerinin daha düzenli ve kolay hale geldiği görülür. Bu durum dinî mekânların daha fazla yapılmasını, onarım ve inşa faaliyetlerinin öneminin artmasını sağlamıştır. Bu durum, Hıristiyanların dinî binalar yapmasını kolaylaştırırken beraberinde başka bir sorunu ortaya çıkardı. Avrupalı devletler ve Hıristiyan cemaatleri arasında imar ve onarım yarışı yeni tartışma ve çekişmeleri beraberinde getirdi.

2- II.Abdülhamid Döneminde Kudüs'te Gayrimüslimlerin Dinî İmar Faaliyetleri

a) Alman İmarı:

1871 yılında birliğini kurarak Avrupa güçler dengesine katılan Alman İmparatorluğu kısa zamanda Avrupa'nın güçlü bir devleti haline gelmeyi başarmıştı. Alman imparatoru II. Wilhelm (1888-1918)'in 1889 ve 1898'de iki defa Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyareti Almanya'nın doğu politikasına girmeye çalıştığının göstergesi oldu. Özellikle de Berlin Anlaşması'ndaki aktif rolü, Almanya'nın dünya siyasetinde etkin olmaya başladığının da göstergesiydi. Almanya'nın bu girişimleri İngiltere, Fransa ve Rusya'yı tedirgin etmişti. II.

[356] Dhier, *a.g.t.*, s. 67
[357] *BOA,* İ.HR. 334/21499 (11 Zilkade 1289); *BOA,* HR.SYS. 408/6 (3.8.1869)

Wilhelm'in, 1898'deki ziyaretinden önce Sultan II. Abdülhamid'den Protestanlıkla birlikte Katoliklerin de hamiliğini talep etmesi Katolik Avrupa'yı özellikle de Fransa'yı endişelendirmişti.[358]

Sultan Abdülhamid devletlerarası ilişkilerde duygusallığa yer olmadığını biliyordu. Devletin dış politikada acilen yeni bir dosta ihtiyacı vardı. Alman imparatorunun ziyaretleri, Berlin Anlaşması sonrasında Avrupa devletleri karşısında savunma durumunda bulunan Osmanlı Devleti'ne gelişmekte olan Almanya'dan faydalanma imkânı verecekti.[359]

Bu durumda Almanya'nın Osmanlı coğrafyasında imtiyazlı bir devlet haline gelmesi olağan bir haldir. Bu bakımdan Osmanlı coğrafyasında ve Kudüs'te Almanya destekli kiliselerin inşasına izin verilmiştir. Özellikle de Protestanlardan sonra bir de daha önce Fransa'ya ait olan Katolikleri himaye hakkına Almanya'nın da talip olması, Almanların Kudüs'te birçok cemiyet kurmasına yol açmıştır. Bu cemiyetler sefaret yoluyla çok sayıda ibadethane inşa etme imkânı buldular.

Bunlardan en mühimi, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1889'daki İstanbul ziyareti sırasında yapılmasını talep ettiği Protestan kilisesidir.[360] Ön hazırlıkları ve planları çıkarılan kilisenin, 9 Ekim 1893'te planlarda gösterildiği şekilde yapılmasına izin verildi.[361] İnşasına izin verilen kilisenin temelini atmak için, Alman hanedanından Prens Henry'nin 1893'te Kudüs'e geleceği bildirilmişti.[362] 4 Ocak 1894'te kilisenin temel atma töreni, Almanya'dan gelen Mösyö Bargovizen ve Almanya Kudüs sefirinin katılımı ile gerçekleşti. Daha önceden bildirildiği gibi Prens Henry Kudüs'e gelmemiştir.[363]

Kilise yapılması planlanan arazi, Sultan Abdülaziz tarafından, önceki Alman imparatoru Frederik'e hediye edilmişti. Bu arazi, Darü'ş-Şifa olarak adlandırılmakta ve Alman Protestanları tarafından kutsal sayılıp ziyaret edilmekteydi. Burada önceden var olan ve yıkılmış haldeki kilise dolayısıyla Protestanlar burayı ziyaret ediyorlardı.[364]

Alman imparatoru II. Wilhelm'in Kudüs'ü ziyareti dolayısıyla, şehirde bir takım yenileme ve düzenleme çalışmaları yapılmış, sıkı güvenlik önlemleri alınmıştır.[365] (bkz. Harita-3)

---

[358] Ali İhsan Gencer, "Dünya Basınında II. Wilhelm'in Kudüs ve Şam Ziyareti ve Gösterilen Tepkiler", *Sosyoloji ve Coğrafya*, İstanbul 2006, s.282-286

[359] Ali Gözeller, *Osmanlı-Alman Yakınlaşmasının Basına Yansıması:Sabah Gazetesi Örneği(1889-1895)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005, s. 31

[360] *BOA,* Y.PRK.PT. 5/109 (13 REbiulevvel 1307); Gözeller, *a.g.t.,* s.31

[361] *BOA,* KD. 9, s. 151

[362] *BOA,* Y.A.HUS. 281/88 (28 REbiulevvel 1311)

[363] *BOA,* Y.A.HUS. 283/72 (26 Rebiulahir 1311)

[364] *BOA,* KD. 9, s. 151

[365] *BOA,* İ.DH. 1357/1316 R-06 (6 Rebiulahir 1316)

Kilisenin açılışından 29 yıl önce Sultan Abdülaziz'in, o zamanki Alman imparatoruna hediye ettiği arazi üzerine yapımına başlanan kilise 1898 yılında açılabilmiştir. (bkz. Resim-19) Bu kilisesinin açılışı da yine Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Kudüs ziyareti sırasında gerçekleşmiştir. Açılışa imparator, imparatoriçe ve maiyetleri katılmışlardır.[366] Saat 10.30 sularında yapılan açılış töreni sonrasında II. Wilhelm çadırına dönmüştür. Öğleden sonra yanında eşi de olduğu halde maiyetiyle birlikte Alman Katolikleri için tahsis edilmiş olan araziyi görmek üzere buraya gitti. Alman deniz kuvvetleri mızıkası (orkestrası) Osmanlı ve Alman marşlarını icra ettikten sonra II. Wilhelm, Protestan kilisenin yapımında sağlanan kolaylık sebebiyle ve açılışa bizzat katılmasından duyduğu memnuniyeti beyan eden bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında ayrıca Alman Katolik kilisesinin inşası için Kudüs'te yeni bir arazi tahsis edilmesinin kendisine mutluluk verdiğini söylemiştir. Konuşmasının ardından Katolik kilisesi için tahsis edilen araziye bir Alman bayrağının çekilmiş olması ilginçtir. Sonra imparator ve imparatoriçe yakındaki Hz.Davud Aleyhisselam makamını görmüştür. Çadırlarına döndükleri güzergâh üzerinde bulunan Ermeni patrikhanesi önünden geçerlerken Ermeni patriğinin davetiyle içeriye girmiş ve bu vesileyle patrikhaneyi de ziyaret etmiştir.[367]

Alman Katolikleri için hediye edilen arazi aslında II. Wilhelm tarafından, İstanbul'a geldiği sırada Sultan Abdülhamid'den istenmiştir. Dormisyon Mahalli diye bilinen bu küçük arazi Hz.Davud makamına bitişik bir makam olduğundan birçok Hıristiyan cemaat tarafından talep olunmuş; fakat II. Wilhelm'in talebiyle Alman Katoliklerine verilmiştir. Ancak arazinin hediye edilmesi hususunda Kudüs mutasarrıfı Tevfik Bey sıkıntılı anlar yaşamıştır. Dormisyon Mahalli'nin hediye edilişi kendisine bildirilmemiş ve durumu Kudüs Alman sefareti tercümanından öğrenmiştir. Mabeyne çektiği telgraflarda da konu ile ilgili cevap alamamıştır. Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefiri Tevfik Paşa, bu arazinin talep edildiği sırada bizzat iki hükümdarın yanlarında bulunduğunu belirterek, arazinin tapusunun Wilhelm'e sunulması gerektiğini mutasarrıfa söylemiştir. Mutasarrıf Tevfik Bey'e göre arazi ile ilgili iradenin kendisine ulaştırılmaması ve konuyla ilgili çekimser bir tavır sergilenmesi, bu mahallin hediye edilmesinden doğacak sorumluluğun kendi sırtına yüklenmeye çalışıldığına işaret etmektedir. Tevfik Bey, Alman imparatoru Kudüs'e geldiğinde arazinin tapusunu kendisine hediye etmiştir.[368]

Elbette ki diğer Avrupalı devletler bu gelişmelerden oldukça rahatsız olmuşlardır. Avrupa'nın rahatsız olmasına karşılık belli ki Sultan Abdülhamid'in Alman yakınlaşmasından

[366] *BOA,* Y.PRK.EŞA. 31/100 (15 Cemaziyelahir 1316); *BOA, Y*.PRK.MYD. 21/89 (15 Cemaziyelahir 1316)
[367] *BOA,* Y.PRK.MYD. 21/89 (15 Cemaziyelahir 1316)
[368] Biren, *a.g.e.*, c. 1, s. 159-167

beklentileri vardı. Paris Anlaşması ve son olarak Berlin Anlaşması'yla giderek yalnızlaşan Osmanlı Devleti'nin, dış politikada dengelere ihtiyacı vardı. Yeni imtiyazlı dost, güçler dengesine yeni girmekte olan Almanya idi. II. Wilhelm, sömürge faaliyetlerinde etkin olmanın yolunun doğuda özellikle de Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmaktan geçtiğini biliyordu. Diğer Avrupalı devletlerin aksine ılımlı ve dostane bir yaklaşım sergileyerek "hasta adam" denilen Osmanlı Devleti'nin dostluğunu kazanma yoluna gitti. Şüphesiz yalnızlıktan kurtulmak isteyen ve büyük güçlere karşı tekrar dengeyi sağlamak isteyen Abdülhamid, Almanya'nın ilgisinden faydalanılabileceğini düşünüyordu.

Osmanlı bürokrasisi içinde Abdülhamid gibi düşünmeyenler de vardı. Osmanlı Devleti'nin Washington sefiri Mustafa Şekib Bey, Ekim 1900 yılında Babıâli'ye gönderdiği yazısında, II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ne olan yakınlığının çıkarları doğrultusunda, ikiyüzlü, güvenilmez ve sömürmek maksadından kaynaklandığını söylemektedir.

Şekip Bey, Almanya'nın Osmanlı, İran, Türkistan, Hindistan, Marakeş, Zengibar gibi Müslüman memleketlerde siyasî ve ekonomik olarak iyi bir duruma gelmesinin halife ile kurduğu iyi ilişkilerin bir sonucu olduğunu düşünmektedir. Sultan Abdülhamid'in, Almanya'ya yakın durmakla onlara büyük menfaat sağladığını söyleyen Washington sefiri, bu suretle Alman ordusunun kullanmadığı adi malların İslam memleketlerine satıldığını ifade eder. Şekip Bey, bu konudaki düşüncelerini Alman ve Rus gazetelerinin haberleri ile destekler. Şekip Bey, Alman "Kölnische Zaitung" gazetesinin Alman hükümetinin yayın organı gibi çalışmakta olduğunu ve bu meyanda, gazetenin, Türkiye ile kurulan işbirliğinin Alman çıkarları doğrultusunda olduğunu açık açık yazdığını söylemektedir. Sonra Rus "Noveo Vremya" gazetesi Almanya'nın Türkleri desteklediğini yazdığında, "Kölnische Zaitung" bunu yalanladığını ve "Dostumuz Rusya ile aramızı bozmaya çalışanlar var. Oysa Türkler için bunu yapmayız" diye de eklediğini hatırlatmıştır. Alman imparatorunun Kudüs'te kilise, Şam'da türbe, Çin'de aciz ve fakir evi yapma maksadının, Alman çıkarları için Müslümanları ve Osmanlı Devleti'ni kullanmak olduğunu düşünmektedir.[369] Bütün bunları hatırlatan Mustafa Şekib Bey, Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya yakınlaşmasını sakıncalı bulmaktadır.

Şekib Bey düşüncelerinde haksız değildir. Ancak Abdülhamid İngiltere, Fransa ve Rusya gibi ülkelerin Osmanlı Devleti'ne karşı olumsuz planlarını geçiştirmekte Almanya gibi bir müttefikin varlığının faydalı olacağını düşünmektedir. Bu sebeple Almanya'nın maksatlarının farkında olmakla birlikte, isteklerinin mümkün mertebe yerine getirilmesi

[369] *BOA,* Y.PRK.EŞA. 36/78 (24 Cemaziyelahir 1318)

gerektiğini düşünmektedir. Bu düşünceden hareketle Almanya'nın Kudüs'teki imar faaliyetlerinde istekleri yerine getirilmeye çalışılmıştır.

Alman Katolik cemaati için tahsis edilen Dormisyon Mahalli üzerine 66 metre uzunluğunda, 60 metre genişliğinde ve 38 metre yüksekliğinde bir Katolik kilisesi; 47 metre yüksekliğinde bir saat kulesi ve 100 metre uzunluğunda, 93 metre genişliğinde, 12 metre yüksekliğinde bir misafirhane yapılması planlanmaktaydı.[370] (Harita-4 ve 5)

II. Wilhelm'in bu ziyareti sırasında Alman Katolikleri için tahsis edilen araziye yapılacak kilisenin, düzgün bir mimarisinin olabilmesi için Amerikan Protestan cemaatinin küçük kabristanlarının bir kısmının da kilise arazisine dâhil edilmesine karar verilmiştir.[371] Ancak bu arazi daha başka tartışmalara sebep olmuştur. Arazinin Hz. Davud makamının yakınında olması hem Müslüman hem de diğer Hıristiyan cemaatleri rahatsız etmiştir. Bu sebeple yapılacak olan kilisenin bahçesini Hz.Davud makamından ayırmak amacıyla 3 metre genişliğinde ve 55 metre uzunluğunda bir yol yapılmasına karar verilmiştir. Bu yol sayesinde, bahsedilen iki yerin -Hz.Davud makamı ve yapılması planlanan Katolik Alman Kilisesi- arasından geçmek suretiyle, birbirinden ayrılması sağlanarak şikâyetler önlenmeye çalışılacaktır. Ayrıca bu arazinin doğu tarafında kapıya benzer bölümün daha sonradan kapı olarak kullanılma ihtimaline karşı da itirazlar yükselmekteydi. Rahatsızlığın sebebi, bu kapıya benzer boşluğun Hz. Davud makamına açılıyor olmasıdır.[372] (bkz. Harita-6)

Bir başka tartışma konusu ise bazı Hıristiyan mezheplerince kutsal kabul edilen taşların akıbetidir. Dormisyon Mahalli'nin kenarındaki yıkık duvarlar arasında her nasılsa sağlam kalmış bulunan taşlardan bazılarında eskiden kazılmış haç işaretleri bulunmaktaydı. Bu taşlar Ortodoks Rumlar tarafından ziyaret edilmekteydi. Rumlar bu sebeple arazinin Alman Katoliklerine verilmesine bozulmuşlardı. Rumlar, Alman Katolik kilisesi inşa edildiğinde bu taşların yerinden kaldırılmadan ziyaret edilebilecek şekilde bırakılmasını talep ediyorlardı.[373] Arazinin batısında bulunan duvara kapı açılmaması ve kutsal taşların akıbeti konusunda sefaretle anlaşılmadığı sürece problemlerin giderilemeyeceği görülmekteydi. Bu sorunlar çözülmezse ileride ciddi meselelerin ortaya çıkmasından endişe edilmekteydi. Bu sebeple problemlerin acilen çözülmesi gerektiği Şura-yı Devlet tarafından ifade edilmiştir. Kudüs mutasarrıfı Tevfik Bey tarafından yapılan araştırma ile kutsal sayılan taşların çevre duvarının dışında bırakıldığı anlaşılmıştır.[374] (bkz. Harita-6) Kilise, saat kulesi ve misafirhane

[370] *BOA,* Y.A.RES. 111/30 (26 Zilkade 1318)
[371] *BOA,* Y.PRK.EŞA. 32/86 (29 Zilhicce 1316)
[372] *BOA,* Y.A.RES. 111/30 (26 Zilkade 1318)
[373] Biren, *a.g.e.*, c. 1, s. 165
[374] *BOA,* Y.A.RES. 111/30 (26 Zilkade 1318)

yapılması planlanan bu arazinin bir yolla Hz. Davud makamından ayrılması, çevre duvarının doğu cephesinden kapı açılmaması ve batı tarafında Hıristiyanlarca kutsal sayılan taşların ziyaret edilebilecek şekilde dışarıda bırakılması Meclis-i Mahsus tarafından Tevfik Bey'e ve Almanya sefaretine bildirmiştir. Buraya yapılması planlanan kilise, saat kulesi ve misafirhanenin hediye edilen araziye, arazinin küçüklüğünden dolayı sığmayacağı görüldüğünden Almanya sefareti hemen bitişikte bulunan ve Babu'l-Amud karşısındaki üç parça arazinin de buraya eklenmesini talep etmiştir. Arazilerin mülk mü miri mi olduğu, Hz. Davud makamına yakınlığı, kime ait olduğu ve sakınca olup olmadığının Kudüs mutasarrıflığınca araştırılması istenmiştir. Yapılan araştırma sonucu bir harita hazırlanmış, arsaların Alman imparatoruna bağışlanan araziye eklenmesinde bir sakınca görülmemiştir. 1902 yılında arsalar "Arz-i Filistin Almanya Katolik Cemiyet-i Ruhanîsi" adına kaydedilmiştir. Böylece sorunlar ortadan kalktığı gibi Alman Katolik kilisesi, saat kulesi ve misafirhanenin yapımının yolu açılmıştır.[375] (Resim-20 ve Harita-7)

Bahsedilen Protestan kilisesinin açılışı ve Alman Katolik kilisesi için yeni bir arazinin tahsis edilmesi, II. Wilhelm'in Kudüs'ü ziyareti kadar mühim bir hadise olmuştur. Dış basında ve Avrupalı devletler nezdinde büyük ses getirmiştir. Alman Katolik kilisesi yapılmak üzere yeni bir arazinin verilmesi de aynı şekilde tepkiyle karşılanmıştır. Zira bu gelişmeler Almanya'nın hem Protestanların hem de Katoliklerin hamiliğini üstlenmeye çalıştığının bir göstergesiydi.[376] Üstelik bu kilise imtiyazları adeta dünyanın güçlü devletlerine meydan okuma niteliğindedir. Zaten Avrupa basını da bu bakımdan tedirgin olmakta, hem Katoliklerin hem de Protestanların hamiliğini üstlenen Almanya'nın siyasal yükselişini ürkütücü bulmaktadır. Çünkü Almanya'nın, özellikle kutsal topraklardaki imar faaliyetleri Hıristiyan alemindeki prestijini yükseltmek yanında dünya siyasetindeki etkinliğini de artırmaktadır.

Almanya'nın Kudüs'teki imar faaliyetleriyle prestij elde etme çalışmaları artarak devam etmiştir. Bunlardan biri de "Almanya Cemiyet-i Hayriyesi"nin Kudüs'te Cebel-i Zeytun'da yaptırmak istediği misafirhane ve misafirhane dâhilindeki kilisedir. Bu misafirhane ve kilisenin Alman imparatoriçesi adına inşası talep olunmuştur. Misafirhanenin yapılması planlanan arazi Selman-ı Farisi Türbesi, Şeyhülislam Esad Efendi Vakfı Camii, Mesih İsa Makamı mahallerine yakınlığı da sakınca doğurmayacak mesafede bulunduğundan inşası için bir mahzur görülmemiştir. Böylece 28 Mart 1907'de binaların planlanan arazide yapılmasına

[375] *BOA,* İ.DFE. 12/1319 Za-01 (11 Zilkade 1319)
[376] Gencer, *a.g.m.*, s. 283-286

müsaade olunmuştur. Alman İmparatoriçesi misafirhane ve kilisenin "Cebel-i Zeytun İmparatoriçe Avgusta Viktorya" adını almasını istemiştir.[377]

I. Dünya Savaşı'na kadar Almanya'nın Kudüs'teki imar faaliyetleri artarak devam etmiştir. Almanya'dan çok daha önce Kudüs'te imar faaliyetlerinde bulunan, bu sayede hem Osmanlı coğrafyasında hem de dünyada nüfuz kazanan Katoliklerin kadim hamisi Fransa'nın imar faaliyetleri külliyetli yer tutmaktadır.

b) Fransa İmarı:

Fransa, imar faaliyetleri konusunda Kudüs'te en etkili devlet konumundaydı. Katoliklerin himaye hakkını elde etmiş olması Fransa'nın hukukî olarak da hareket alanını genişletiyordu. Fransa'nın Kudüs'te desteklediği Latinler, çoğu zaman manastır ya da okul gibi kurumlar içinde kilise inşasında bulunmaktaydılar.

Latinlerin başka binalar dâhilinde inşa etmek istedikleri kiliselerden biri, Tebre Santa adlı Latin rahiplerinin sahip oldukları Sansovr Manastırı içinde önceden var olan ve yıkılmış durumdaki kiliseleridir. Bu kilisenin önceki haline göre daha da genişletilerek yapımına başlanmış olup geriye sadece çatısının kaldığı öğrenilmiştir. Konumu bakımından da inşasında sakınca görülmediğinden 15 Kasım 1882'de inşasına ruhsat verilmiştir.[378]

Fransa, Osmanlı coğrafyasında bulunan Katoliklerin himaye hakkını büyük oranda Kapitülasyonlarla elde etmişti. Değişik zamanlarda yapılan anlaşmalarla bu haklarını genişletmiş durumdaydı. Kapitülasyonların sağladığı hakların, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla daha da arttığını görmekteyiz. Kırım Savaşı öncesinde Fransa ve Rusya arasında bu haklar tartışma konusu olmuştu. Ortodoksların ve Katoliklerin Kudüs'teki kutsal mekânlardaki hakları, iki büyük devletin Osmanlı üzerinden yaptıkları siyasî mücadelede yeni bir statükonun ortaya çıkmasını sağlamıştı.

Bu yeni durum en son Berlin Anlaşması ile yeniden şekillenmiştir. Kiliselerin tamir ve imarı ile ilgili konularda yabancı elçiliklerin müdahale hakkı söz konusu olmuştur. Berlin Anlaşması'nın 62. maddesinin yorumlanması Osmanlı Devleti ile anlaşma devletleri arasında yeni problemlere gebe gözükmektedir.[379]

1883 yılında Fransa sefareti Beytüllahim'de Latinler için bir kilise inşa talebinde bulundu. Bu isteklerini Berlin Anlaşması'nın 62. maddesindeki "Osmanlı topraklarındaki

[377] *BOA,* İ.HR. 405/1325 S-18(14 Safer 1325)
[378] *BOA, KD.* 2, s. 160; *BOA,* KD. 9, s. 148
[379] *BOA,* ŞD. 2273/57 (14 Recep 1300)

elçiliklerin ve politika memurlarının mahal-i mübarekede ve diğer yerlerdeki dinî kurumları resmen himaye hakkı" ibaresini vurgulayarak güçlendirmişlerdi. Oysa arazi Haseki Sultan Vakfı arazisi olduğundan hukuken vakıf hizmeti dışında kullanılması mümkün değildi. Bu sebeple arazinin başka bir mülk arazi ile değiştirilmesi ya da mukataa haline getirilmesi Kudüs mutasarrıflığına bildirildi. Beytüllahim'in tamamının vakıf arazisi olması sebebiyle yıllık 25 kuruş vergiyle mukataaya çevrilmiştir. Kilise talebinin görüşülmek üzere gönderildiği Şura-yı Devlet ise bu tür inşa faaliyetlerinin çoğalmasından duyduğu rahatsızlığı vurgulamak suretiyle 62. maddenin tam olarak ne anlama geldiği açıklanmadan doğru karar verilemeyeceğini ifade etmiştir. Maddenin açıklanması ve patrikhane ile irtibat kurulması için mesele Hariciye Nezareti'ne havale edilmiştir.[380]

Babıâli'nin, meseleyi Kudüs mutasarrıflığına sorması üzerine Kudüs İl Meclisi, Beytüllahim'de 265 hanede 1333 Latin nüfus ve buradaki Latin yetimhanesinde 200'ü aşkın yetimin bulunduğunu ifade etmiştir. Burada Hz. İsa kabri bitişiğinde bulunan Latin manastırı içinde bulunan kilisenin rahiplere mahsus olmasından dolayı buradaki Latin halk ve yetimler için yeni bir kiliseye ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Bu bilgi sonrasında, planı da çıkarılan inşa talebi Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela tarafından uygun bulunmuştur. Bu suretle 16 Şubat 1886 tarihinde, burada 24 metre uzunluğunda, 18 metre genişliğinde ve 15 metre yüksekliğinde yapılması planlanan kilisenin inşasına irade çıkmıştır.[381] (bkz. Plan-7)

Fransa'nın Beytüllahim'deki bu yeni Katolik kilisesi inşa etme girişiminin daha önceki kilise yapımı uygulamalarındaki statükoyu iki yönden değiştirdiğini söylemek mümkündür. Birinci olarak vakıf arazilerinin mülk ya da mukataaya dönüştürülerek kilise yapımı için kullanılabilmesi, ikinci olarak da eski kiliselerin yenilenmesi ya da yeniden inşası yerine hiç yoktan yeni kilise yapımının yolunu açarak daha önceki benzer istisnai durumları yaygınlaştırması hususlarıdır.

Fransızların, yeni kilise inşa talepleri bazen başka bir müessese dahilinde de olabilmektedir. Örneğin 1891 yılında Beytüllahim kasabası dışında inşa edilecek bir okulun aynı zamanda bir kilise barındırması da planlanmaktaydı. Kudüs'te Frère Mektebi[382] reisi Fransa tebaasından Leonidis Yusuf bin Halil tarafından yapılması talep olunan okul, Frère Cemiyeti azalarının tatil günlerinde ikametleri ve talebelerinin yetiştirilmesi amacıyla, inşasına müsaade istenmiştir. Arazi Haseki Sultan Vakfı tasarrufunda olduğu için yıllık 450

[380] *Aynı belge*; *BOA,* KD. 9, s. 149
[381] *BOA,* ŞD. 2273/57 (14 Recep 1300); *BOA,* KD. 2, s. 210; *BOA,* KD. 9, s. 149
[382] Cemiyet 1860 yılında Fransa'nın Reims şehrinde Jean-Baptiste de La Salle tarafından kurulmuştur. Frere'ler Türkiye'ye ilk olarak 1841'de gelmişler ve İzmir ve İstanbul'da birer okul açmışlardır. Cemiyetin 84 ülkede 1800 okulu, 60.000 eğitimcisi ve 785.127 öğrencisi bulunmaktadır.(bkz. *http://www.sj.k12.tr/html/konu/javascript/tr/program/scroll-dikey.html*, erişim tarihi: 2007)

kuruş bedelle mukataaya çevrilmesi önerilmiştir. Üstelik hiçbir Müslüman çocuğun okula alınmaması ve yapım masraflarının Frere Cemiyeti reisliğince karşılanacağı konusunda garanti verilmiştir. Şura-yı Devlet, bölge Katoliklerinin okul ihtiyaçlarının olmadığını vurgulayarak talebi reddetti. Ancak Fransa sefareti bu mekteplerin Kudüs, Mısır ve Remle'de eskiden beri var olan Darü'l-Muallimler yerine geçeceğini, bölgenin okul ihtiyacı ile ilgili olmadığını, muallim yetiştirmeye yönelik olduğunu belirterek taleplerini yenilemişlerdir. Hariciye Nezareti ile sefaret arasında iki yıl boyunca konuyla ilgili yazışmalar yapılmıştır. Bu durumda Meclis-i Mahsus kararıyla, bölgede başka cemaatlerin benzer okulları da olduğundan okulun ve dâhilinde bulunacak kilisenin yapımına müsaade edilmiştir.[383]

Kudüs'te Fransızların desteğiyle Rum Katolikler de kendi cemaatleri için mabed inşasına girişmişlerdir. 1894 yılında, Kudüslü bir Müslüman'dan 3000 Franka aldıkları arazi üzerine "Azize Fronika" adında bir manastır ve kilise inşa etmişlerdir. Bu manastır, Hz. İsa'nın çarmıhını sırtında taşırken, Fronika'nın yüzünü sildiğine inanılan yerde inşa edilmiştir. İsmini de Hz. İsa'nın terini silen kişiden almıştır.[384]

Osmanlı Devleti'nde hangi milletten olursa olsun inşa olunacak mabedlerin vergiden muaf tutulduğu görülmektedir. Ancak mabede bitişik bahçe, ikametgâh ve sair yapılar vergilendirilmektedir.

Bu durumun örneğini 1896 yılındaki bir kilise inşa talebinde görmekteyiz. Kudüs surları batısında bulunan ve önceden kilise binası olan araziye Dominiken[385] rahipleri yeniden kilise ve ikametgâh inşa etmek istemişlerdir. Bu araziye kilise yapılırsa, kilise vergiden muaf olup arazisi vergiye tabi olacağından, vergisi olan 7317 kuruştan kiliseye isabet eden kısmı vergiden muaf olacaktı. Hangi milletten olursa olsun inşa olunan mabedlerin vergiden muafiyeti kanunu gereği kiliseden vergi alınmamakla birlikte, mabede bitişik bahçeler ve ikametgâhlar bu hüküm dışında kalmaktadır. 1898 yılında bu kilisenin inşasını onaylayan irade çıkmıştır.[386] (bkz. Harita-8)

---

[383] *BOA,* İ.HR. 339/1310 R-17 (20 Rebiulahir 1310)
[384] Arif, *a.g.e.*, s. 244-245
[385] Dominikenler aynı zamanda "Frer Vaizler" ya da İngiltere'de olduğu gibi "Siyah Frerler" olarak da bilinen bir Hıristiyan tarikattır. 1216 yılında Aziz Dominik tarafından kurulmuştur. Vaizler tarikatı olarak da adlandırılırlar. Dilenciliği ve yoksulluğu, yalnızca bireysel bir uygulama olarak değil, bir cemaat yaşantısı halinde yaşamayı temel prensip olarak kabul eden bu tarikat Avrupa'da hızla yayılmıştır. Dominiken tarikatı mensupları kendilerini vaaza ve dinsel çalışmaya adarlardı. Ortaçağda papalar bunları haçlı ordularına vaaz etme işinde ve engizisyon mahkemelerinde çalıştırdı. İspanyol ve Portekizli sömürgecilerle misyoner olarak Avrupa dışına doğuya ve batıya gittiler. Karşı reform hareketinde yeni bazı ekollerin ortaya çıkmasıyla Dominikenlerin etkileri de azaldı. (bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, s.100)
[386] *BOA,* İ.HR. 352/1314 M-16 (18 Muharrem 1314)

Katolikler müsaade alarak kiliseler inşa ettikleri gibi müsaade talebinden önce inşasına başladıkları kiliselere de rastlanmaktadır.[387]

Kudüs'e bağlı Ramallah köyünde yeni bir Latin kilisesi inşası talebi yapıldıktan sonra cevap beklenmeksizin inşasına başlandığı anlaşılmaktadır. Bu durumda inşa faaliyetinin durdurulması ve sefaret aracılığıyla yeniden müsaade istenmesi mi gerektiği yoksa inşanın devamına izin mi verilmesi gerektiği mutasarrıflıktan sorulmuştur. Babıâli sefaretin işe karıştırılmaksızın işin patrikhane ile çözülmesini bildirmiştir. Babıâli, buradaki Latinlerin Osmanlı tebaası olmalarına binaen muhataplarının da Osmanlı makamları olması gerektiğini düşünmektedir. Ancak Latin halk Osmanlı tebaası olmakla birlikte patrikhane ve dinî makamlarda bulunan ruhbanın Fransalı olmaları dolayısıyla, buradaki Latin ibadethaneleri Fransa sefareti himayesinde bulunmaktaydı. Bu nedenle Latin patriği, önce mutasarrıflığa müracaat etmiş olmasına rağmen sonradan Fransız sefaretine de müracaat etmiştir. Bu durumda mutasarrıflığın yapacağı pek bir şey kalmamıştır. Dâhiliye Nezareti ise iş hangi yolla görüşülürse görüşülsün neticede kilisenin inşasının devamına engel olunmaması gerektiğine kanaat getirmiştir. Böylece Şubat 1903 itibariyle kilisenin inşasına devam edilmiştir.[388]

Fransızların Kudüs'teki dinî binalar hususunda üzerinde en çok çalıştıkları mesele, bu binaların vergiden muaf tutulmasıdır. Kilise gibi ibadethaneler zaten vergiden muaf tutulmaktadır. Fransızlar bir de manastırları, ek binaları ve bahçeleri de verginin dışında tutmaya çalışmaktadırlar.

19.yy.ın sonunda Fransa sefaretine mensup "Marie-Reparatris" adlı Latin rahiplerinin iskân edilecekleri bir manastır inşası ve manastırın vergiden muafiyeti ile manastırın yanındaki arsa üzerine bir kilise inşası Fransa sefaretince talep olunmuştur. Kudüs'te bu tarihte Osmanlı tebaası olan Latinlerin erkek ve kadın 2370 kişi olduğu tespit edilmiştir. Yabancı uyruklu Latinlerle bu sayı daha da artmaktadır. Bu rakamları veren mutasarrıflık kilisenin Latin halkın değil, manastır rahiplerinin ihtiyacına yönelik olduğunu da vurgulamaktadır. Kudüs Meclisi bu inşanın İslam mahallesinin uzağında kasaba dışında planlandığını da ifade ederek, yapımında bir mahzur görmemiş ve durumu açıklayıcı bir harita da göndermiştir. Şura-yı Devlet ise Fransa sefaretinin kilise alanını da vergiden muaf tutmak istemesine binaen yapının boyutları hakkında da bilgi istemiştir. Kudüs belediyesi kilisenin 23

[387] Bu durum, 19. yy.da gayrimüslimlerin sıkça başvurdukları bir yöntemdi. Ruhsat istenmeden ya da izin çıkmadan inşaya başlayıp fiili bir durum yaratıyorlar, sonrasında Osmanlı Devleti'ni siyasi açıdan ya sıkıştırarak ya da güç durumda bırakarak emr-i vaki yapmaktaydılar. Konuyla ilgili başka örnekleri görmek için bkz. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul 2005

[388] *BOA,* ŞD. 2296/11 (11 Safer 1320)

metre uzunluk, 12 metre genişlik, 17 metre yükseklik ve 272 metrekare alanda inşa edileceğini belirlemiştir.[389] Böylece Marie-Reparatrice Manastır ve Kilisesi 1888 yılında inşa edilmiştir. Dev manastır 410 hücre, sekizgen iki çanın süslediği büyük bir kilise ve geniş bir yemekhaneyi içermekteydi. Kapılarını 1888 yılında açmakla birlikte, 1906 yılında kilisenin tepesine dev bir Meryem Ana heykelinin dikilmesiyle tamamlanmış oldu.[390]

Bunun gibi manastırın bir parçası olarak inşa edilmesi planlanan bir başka kilise Kudüs'e bağlı "Ebu Avn" denilen yerde yapılması talep olunan bir kilisedir. Manastırın, Fransa sefaretine bağlı "Benediktin Fransa Pirimitif Rubseruvans" adlı Fransa rahipleri üzerine kayıtlı ve duvarla çevrili arazi üzerine 25 metre genişliğinde, 21 metre uzunluğunda ve 17 metre yüksekliğinde olacağı bildirilmiştir. Bu manastır ve kilisenin inşa talebi, Kudüs meclisinden bir zat, Defter-i Hakani memuru, belediye mühendislerinden bir kişiden oluşan bir heyetle incelenmiştir. İnceleme sonucu haritaya göre de burada bir kilise ve manastırın yapılmasında sakınca görülmemiştir. Zira verilen boyutlar ve Müslüman köyü ve camiine mesafesi uygun bulunmuştur. Nitekim burada eskiden de bir manastır ve kilisenin var olduğu anlaşılmıştır. Kilisenin uzunluğu 27, yüksekliği 17, genişliği 20 metre olarak manastırın batısında yapılması planlanmaktadır. Bu iki yapının daha önceden var olup yenilenecek olmaları inşalarına müsaade edilmesini kolaylaştırmıştır.[391]

c) Rusya İmarı:

Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra kutsal topraklarda etkinliği artan Rusya, Berlin Anlaşması'ndan sonra Kudüs'teki imar faaliyetleri konunda daha geniş bir hareket alanı bulabilmiştir. Ortodoksların hamisi rolüne soyunarak, özellikle Kudüs'te kilise inşa ve onarım faaliyetleri ile etkin olmaya çalışmıştır. Ortodoksların himaye hakkını kendinde gördüğü halde, Rum patrikhanesi ile zaman zaman çıkar çatışmasına girdiği de olmuştur. Özellikle Kudüs Rum patriği kutsal mekânlarda etkin olabilmek için Osmanlı yönetimine karşı Rusya'yı kullanmış, Rusya'nın kontrolü tamamen ele geçirmesine karşı da Osmanlı yönetimi ile birlikte hareket etmiştir. Usta siyasetçi manevraları yapan din adamları görmek pek sık rastlanan bir durum değildir. Ancak Kudüs'te din adamları, dinî işlerden ziyade siyasetle daha ilgili görünmektedir. Bu bakımdan Kudüs'teki Rum mabedlerinin inşa ve onarımında Rusya'nın ve patrikhanenin faaliyetlerinin birbirinden ayrılması gereken durumlar vardır.

[389] *BOA,* ŞD. 2294/2 (19 Cemaziyelevvel 1319)
[390] Nicault, *a.g.m.*, s. 60
[391] *BOA,* ŞD. 2298/16 (8 Nisan 1322)

Burada Almanya ya da Fransa örneğinde olduğundan farklı bir durum söz konusudur. Rum patrikhanesinin inşa ve imar talepleri yanında, Rusya'nın faaliyetleri de vardır. Yani bu bölümde sadece Rusya devletinin imar faaliyetleri değil, Rum patrikhanesinin imar çalışmaları da söz konusu olacak.

Rusya, Kudüs Rum patriğinin hiç de istemeyeceği şekilde, Rum kilisesi haricinde Yunanistan'a özgü müstakil milli bir kilise oluşturmak emelindedir.[392]

Rusya'nın kilise inşa talepleri 1878 Berlin Anlaşması sonrasında artış göstermiştir. Bu inşa talepleri, yıkılmış kiliselerin yeniden inşası şeklini de aşarak hiç yoktan kilise inşa taleplerine dönüşmüştür.

Yeniden mabed inşaları yanında harap haldeki mabedler de tekrar inşa edilmekteydi. Kudüs Rum Patrikliği, "Azeriye" ve "Bire" köylerindeki harap durumdaki iki kilisenin eski ölçülerine uygun şekilde, temelleri üzerinde yıkılmış duvarlarının tamiriyle ibadete açılmasını talep etmiştir. Tamirat için halktan zorla para toplanmaması ve eski ölçülerinin dışına çıkılmaması kaydıyla 6 Haziran 1881'de inşa edilmelerine müsaade edilmiştir.[393] Zaten yıkılmış olan kiliselerin yeniden yapılması konusunda Osmanlı uygulamaları kolaylık tanımaktaydı. Eskiden beri bu konuda gayrimüslimler için serbestiyet söz konusuydu.

Kudüs Rum Patrikliği, eskiden yapıldığı halde yıkılmış kiliselerin yeniden inşası yanında yeni kiliseler inşa etme talebinde de bulunuyordu.

Kudüs'ün Ayn-ı Karim köyünde Kudüs Rum Patrikhanesi'nin talebiyle bir kilise inşa edilmek istenmiştir. Uzunluğu 19, genişliği 10 ve yüksekliği 7 metre olarak yapılması planlanan kilisenin diğer cemaatlere rahatsızlık vermeyecek bir mahalde bulunması sebebiyle inşasında bir sakınca görülmemiştir. Bu şekilde halktan zorla para toplanmaması kaydıyla Ağustos 1881'de yapımına izin verilmiştir.[394]

Aynı tarihte Kudüs Rum Patrikliği Şeria Nehri kıyısındaki Eriha köyünde yeni bir kilise yapmak için müracaat etti. Rum tebaanın ibadet etmeleri için yapılması planlanan kilise, Ayn-ı Karim'de planlanan kilise ile aynı boyutlarda olacaktı. Kilisenin yapılmasında herhangi bir sakınca görülmediğinden ve bölge halkının ihtiyacı göz önünde bulundurularak yapımına izin verilmiştir.[395] Bu iki kilisenin inşasına aşağı yukarı aynı tarihlerde başlandığı muhtemel gözükmektedir. Bu suretle aynı tarihlerde farklı yerlerde yükselen iki Rum kilisesi inşasının olduğunu görüyoruz.

---

[392] Rey, *a.g.e.*, s.83
[393] *BOA,* İ.DH. 829/66787 (2 Recep 1298); *BOA,* KD. 2, s. 144-145
[394] *BOA,* İ.DH. 836/67229 (16 Şevval 1298); *BOA,* KD. 2, s. 148-149
[395] *BOA,* İ.DH. 830/66847 (4 Recep 1298); *BOA,* KD. 2, s. 145

Bir yıl sonra bu defa Rusya sefareti, Rusya tebaasından olanlar için Kudüs'e bağlı Ayn-ı Karim ve Tur-i Sina köylerinde kilise inşa talebinde bulundular. Bu iki kilisenin inşa talebi Meclis-i Vükela'da görüşülmüş, 23 Haziran 1882 tarihinde kiliselerin inşası için irade çıkmıştır.[396] Ayn-ı Karim köyünde Rum patrikhanesinin hemen ardından Rusya'nın bir kilise inşa etme çabası ilginçtir. Rusya, patrikhanenin imar hamlesine misilleme yapmış görünmektedir. Patrikhane ve Rusya devleti arasında imar rekabeti bu örnekte açıkça görülmektedir.

1880 yılında Kudüs'teki Fransa sefareti kutsal kabul ettikleri bir kaya bulunması sebebiyle Kudüs'te Cebel-i Zeytun adlı yerdeki bir arsayı satın alıp ziyaretgâha dönüştürmek istemişti. Fakat sefaretin istediği bu arazi, vakıf arazisi olduğu gerekçesiyle reddedilmişti. Daha sonra Cebel-i Zeytun'daki bu araziye Rusya sefareti bir gurabahane[397] yapma talebinde bulundu. Üstelik bu gurabahane içinde bir de kilisenin olması planlanmaktaydı.[398] Bu müracaat, Fransa sefaretinin muhalefetine rağmen 1883 yılında kabul edildi. Gurabahanenin temelini atmak üzere Rusya devleti tarafından bir görevlinin Kudüs'e gideceği Rusya sefaretinden bildirildi. Bu bilgi ile birlikte sefaret, gurabahane içine bir de kilise inşasını talep ettiklerini Kudüs mutasarrıfına hatırlattı. Kilise 30 metre uzunlukta, 15 metre genişlikte ve gurabahane içinde olmakla birlikte dışarıdan gelenlerin de ibadetlerine açık olacaktı. Bu tür yapıların içlerinde ibadethane de bulundurduğu birçok örnekle ortaya konularak kilisenin inşa talebi kuvvetlendirilmiştir.[399] Rusya'nın İstanbul maslahatgüzarı Mösyö Onno tarafından hatırlatılan kilise inşa talebi, 22 Ocak 1885 günü padişah tarafından onaylanmıştır.[400]

1881 yılında Ortodoksların Kudüs'te kilise inşa taleplerine hız verdiği görülmektedir. Bu yıl içinde Rumlar için bir başka kilisenin Kudüs-i Şerif yakınında inşası talep olunmuştur. Ancak bu defa patrikhane değil, vefat etmiş olan önceki Rus imparatorunun çocukları Prens Serj ve Pool tarafından inşası talep edilmiştir. Rus prensleri Kudüs'ü ziyaretleri sırasında, vefat etmiş olan annelerinin anısına bir kilise yaptırmak için Kudüs'ten arazi alınmasını istediler. Arazi sahibinin ikna edilmesi için de Kudüs Rum patriğini görevlendirdiler. Arazinin alınmasından sonra anne ve babaları adına kilise inşası talebinde bulunmuşlardır. Ancak o zamana kadar böyle bir örneğin bulunmaması dolayısıyla talep Osmanlı hükümetince olumsuz karşılanmıştır. Daha önce hiçbir yabancı devlet hükümdarı adına bir kilise inşası söz

[396] *BOA,* KD. 2, s. 152; *BOA,* KD. 9, s. 148
[397] Kimsesizlerin ve fakirlerin ikametgahı için yapılmış hayır kurumlarıdır. Gariplerin yurdu anlamına da gelebilir. Kudüs'te yabancı devletler ve cemiyetler bu tür hayır kurumları üzerinden de nüfuzlarını artırmaya çalışmışlardır.
[398] *BOA,* HR.TO.206/59 (28.6.1882)
[399] *BOA,* Y.A.RES. 27/26 (27 Rebiulevvel 1302)
[400] *BOA,* İ.HR. 296/18719 (5 Rebiulahir 1302)

konusu olmamıştır. Osmanlı yönetimi bu talebin kabulü durumunda yeni taleplerin ortaya çıkabileceği endişesini taşımaktaydı. Bunun bir teamüle (geleneğe) dönüşmesinden kaygılanan Babıâli, bir şekilde talebin reddedilmesi görüşündeydi. Ancak arsanın sahibinden alınması ve arazinin bir kısmının da vakıf araziden mülk araziye çevrilmesi Rusya'nın bu konudaki kararlılığını göstermektedir.[401] Rusya ile ilişkilerin bozulmaması ve uygulamada inşa için bir engelin olmaması sebebiyle kilisenin inşasına izin verilmiştir. Hatta 1888 yılında Prens Serj, "Maria Magdalene" adı verilen bu kilisenin açılış ayininde bulunmak üzere Kudüs'e gitmiştir.[402] (bkz. Resim-21) Bu uygulama, endişe edildiği kadar yaygın bir durum meydana getirmemiştir. Ancak benzer uygulamaların önü de açılmıştır. Zira daha sonra Almanya imparatoru II. Wilhelm adına Kudüs'te bir Protestan Kilisesi yapıldığı ve açılışına II. Wilhelm'ın da katıldığı yukarıda anlatılmıştı.

Kudüs'te Rum rahiplerin gizli olarak arazi satın alıp papazhane ve ibadetgah yapma çabaları da söz konusuydu. Rum rahiplerin bu tür faaliyetleri ortaya çıktıkça patrikhane konu ile ilgili bilgisinin olmadığını iddia etmiştir. Meclis-i Vükela, rahiplerin bu tür faaliyetler için patrikhaneden izin almaları gerektiğini, durumun patrikhane kurallarına da aykırı olduğunu ifade etmiştir. Bu tür ibadetgâh ve papazhanelerin inşası için, patrikhane izni ile Adliye ve Mezahip Nezareti, mutasarrıflık ve Dâhiliye Nezareti bilgilendirilerek izin verilebilecektir. Bu konuda mutasarrıflık ve patrikhane uyarılmıştır.[403]

Rusya, yasal yollarla mabedler inşa etmeye çalışırken, kanun ve kurallara aykırı faaliyetlerde de bulunmaktadır. 1894 yılında, Kudüs Rum patriği, Kamame Kilisesi yakınındaki bir binayı gizlice Rus kilisesine dönüştürme teşebbüslerini Osmanlı makamlarına şikâyet etmiştir. Rusya'nın bu tür faaliyetlerinin önüne geçilmesinin gerekliliği vurgulamaktadır. Aksi halde Kudüs gibi hassas bir yerde bunun örneklerinin önünün alınamayacağını öngörmektedir.[404] Çok açıktır ki Rum patriği, Rusya'nın Kudüs'te etkinliğini artırmasından da çekinmektedir. Binanın Ortodoks kilisesine dönüştürülmesine rağmen Ortodoks patriğin şikâyeti Rus kiliselerinin artmasından duyduğu rahatsızlığı açıkça göstermektedir.

[401] *BOA,* Y.PRK.A. 3/30 (25 Muharrem 1299)
[402] *BOA,* Y.EE. 63/24 (11 Safer 1306)
[403] *BOA,* MV. 5/4 (29 Zilkade 1302)
[404] *BOA,* Y.PRK.BŞK. 41/38 (23 Safer 1312)

d) İngiltere İmarı:

İngiltere, Osmanlı Devleti ve doğu ile ilgili politikalarda en etkin devlet olmasına rağmen Kudüs'te en az etkinliğe sahip olması bakımından dikkat çekicidir. Avrupalı sömürgeci devletlerin hepsi Kudüs'ün manevi gücünden faydalanmak için burada etkin olmaya çalışırlarken, İngiltere bu yarışın uzağında kalmıştır. Hıristiyan dünyasının desteğini almak, Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahil olmak gibi politikaların önde gelen yolu Kudüs'te, kutsal topraklarda söz sahibi olmaktır. Oysa sömürgecilerin başında gelen İngiltere Protestan ve Anglikan mezhebine mensubiyeti ve Kudüs'te Protestan mezhebi mensuplarının sayısının yok denecek kadar az olması sebebiyle, Kudüs'teki etkinlik mücadelesinin, büyük oranda dışında kalmıştır. Yine de bir kaç Protestan kilisesinin yapılmasını sağlayarak yarışa dâhil olmaya çalışmıştır. Ancak bu işe girişmeden önce inşa edeceği kiliselere gidecek cemaati yaratmak durumundaydı. İngilizler için Kudüs'e nüfuz edebilmenin yolu Protestan nüfusunun artmasından geçmekteydi. Bu doğrultuda çeşitli misyonerlik faaliyetlerinde bulundular. Çok sayıda cemiyet bu maksatla kuruldu. Bu çalışmalar en çok da Ermeni cemaati içinde yankı buldu. Çok sayıda Ermeni Protestanlık mezhebine geçiş yaptı. Protestanlık çalışmalarında İngiltere yalnız değildi. Aynı politikayı Amerika ve Almanya da gütmekteydiler.

İngiliz Protestan misyonerlerinin Suriye ve Filistin, özellikle de Kudüs'teki faaliyetleri Protestanlıkla birlikte İngilizliği de ön plana çıkarır nitelikte olmuştur. İngiliz nüfuz ve emperyal dünya görüşünü yayarken dini de kullanmış oldular. Bu sebeple bölgedeki dengelerin değişmesinde, Hıristiyan cemaatler arasındaki gerginliğin artmasında, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesinin zayıflamasında İngiliz misyonerlerin önemli rolü vardır.[405] Burada Protestan misyonerleri siyasî ve dinî emellerini gerçekleştirebilmek için kiliseler inşa etmeye öncelik vermişlerdir. Zira İngiltere'ye bağlı Protestan cemaatinin oluşması için öncelikle bu cemaatin bir araya getirileceği bir merkezin inşa edilmesi gerekliydi.

Babıâli, 10 Eylül 1845'te İngiltere baskısıyla Kudüs'te yapılan ilk kilisenin inşasına müsaade etmiştir. Böylece ilk defa Protestan topluluğuna Kudüs'te kendilerine mahsus bir kilise kurma izni verilmişti.[406]

Kudüs'e bağlı Beyt-i Cala Köyünde bulunan Protestan cemaati, ayinlerini yapmak ve papazlarının ikameti ve öğrencilerinin eğitimi sağlamak amacıyla binalar yapma talebinde

---

[405] Tufan Buzpınar, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)" *İslam Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2003, sayı: 10, s. 120

[406] Bozkurt, *a.g.e.*, s. 178; Cevdet Küçük, bu kilisenin açılış tarihi olarak 1842 yılını vermektedir. (Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Yeni Türkiye*, c. 6, sayı: 32, Ankara 2000, s. 411)

bulunmuştur. Köy ahalisinin hepsi gayrimüslim ve Protestanlar erkek ve kadın 116 kişidir. Binalar içinde inşa olunacak kilisenin uzunluğu 12 metre, genişliği 5 metre ve yüksekliği 6 metre olması planlanmaktadır. Kilise çevresinde papazların ikamet edecekleri ve öğrencilerin okuyacakları binalar yapılacaktır. Senede 50 kuruş mukataa alınacak bir arsa üzerine yapılacak olan binaların inşa masrafları Protestan misyonerler tarafından karşılanacaktır. 1886 yılında, Protestan cemaatinin ihtiyacını karşılamak üzere kilise ve binaların yapımına izin verildi.[407] Kilisenin yapımında hangi devletin teşvik ve finansmanının etkili olduğu bilinmemekle birlikte Kudüs'te, Abdülhamid döneminde inşa edilen ilk kilise bu olmalıdır.

1898'de Kudüs'te yeni bir Anglikan kilisesinin açıldığı, Kudüs'ten, İstanbul İngiltere sefaretine bildirilmektedir.[408] Böylece Kudüs'te bir Anglikan kilisesinin yükseldiğini görüyoruz. Bu kilisenin iki elin parmaklarını geçmeyecek sayıda cemaati olsa gerektir. Zira bu tarihte Kudüs'teki Anglikan sayısının, Osmanlı nüfus istatistiği üzerine yazılmış eserlerde yer verilmeye değer görülmeyecek kadar az olduğu anlaşılmaktadır. Anlaşılacağı üzere bu kilisenin açılmasının maksadı insanların ihtiyacının karşılanması değil, prestij meselesidir.

Protestanların etkinlikleri oldukça azdı. Bunlar da Alman, Amerikan ya da İngiliz Protestanları olarak ayrılmaktaydı. 1902 yılında Kudüs şehrindeki Protestan nüfus kadınlı erkekli 232 kişiden ibaretti. Toplam 338 öğrencisi olan 6 adet okulları olduğu halde yeni iki okulun açılmasını talep etmişlerdir. Bu okulların içinde okullara ait kiliselerin de bulunması planlanmaktaydı. Ancak Osmanlı yönetimi zaten altı okula sahip olan Protestanlar için iki okulun daha açılmasını gereksiz bulmuştur. Yapılan araştırmalar talep edilen okullardan birinin zaten 1888 yılından beri ders verdiğini ve diğerinin de iki yıl önce açıldığını ortaya koymuştur. Bu okulların kendilerine ait ibadethaneleri de mevcuttu. Bu okullar vesilesiyle kiliselerin de inşa edilmiş olduğu görülür. Osmanlı yönetiminden istenen zaten açılmış olan okul ve ibadethanelerin tanınmasıdır. Yani ruhsat verilmesidir. Böylece İngiliz Protestanları işi oldu bittiye getirmeye çalışmışlardır.[409]

e) Habeşistan İmarı:

Habeşistan Doğu Afrika'da, Mısır'ın güneyinde, Kızıldeniz kıyısında bir ülkedir. İsa'nın dinini benimseyen Habeş halkı Hıristiyanlığın farklı bir mezhebini teşkil etmiş sayılır. Osmanlı ülkesindeki, aynı zamanda Kudüs'teki Habeşler Ermenilere bağlı bir cemaat olarak

[407] *BOA,* KD. 2, s. 211
[408] *BOA,* Y.PRK.EŞA. 31/90 (3 Cemaziyelahir 1316)
[409] *BOA,* MV. 103/6*0* (8 Zilkade 1319)

görülürler. Devlet ile ilişkileri, Ermeni patrikhanesi aracılığı ile düzenlenir. Ancak uygulamada Kudüs'te yaşayan Habeşlerin ihtiyaçları ve sorunlarına Habeşistan devletinin sık sık müdahalelerde bulunduğunu görmekteyiz. Teoride Ermenilere bağlı olan Habeşlerin, bu durumları ve nüfuslarının azlığı sebebiyle kendilerine ait çok az mabedleri vardır. Ancak Abdülhamid döneminde tüm cemaatlerin birer Osmanlı tebaası olarak daha serbest hareket ettiğini gördüğümüz üzere, Habeşler de daha özgür hareket etmişlerdir. Habeşistan devletinin temaslarının da bu durumda etkili olduğunu söylemeliyiz. Avrupalı büyük devletler kadar büyük bir baskısı olmasa da Habeş kralının talepleri ve Kudüs'e yakın ilgisi, Habeşlerin Kudüs'te nüfuz ilişkilerine girmesine imkân tanımıştır. Habeşistan'ın güç unsurları, batılı devletler gibi Osmanlı Devleti için tehdit boyutlarında değildi. Buna rağmen Osmanlı yönetiminin Habeşlerin kaygılarını, Habeşistan kralının taleplerini dikkatle dinlediğini ve adilane değerlendirdiğini görüyoruz. Bu durum, Osmanlı yönetiminin, Kudüs'teki halkın ve farklı din ve cemaat mensuplarının hakkaniyetle, huzurla bir arada yaşamaları için gayret gösterdiğinin açık kanıtıdır. Bu doğrultuda Ermenilere bağlı kabul edilmesine rağmen Habeşlerin müstakil ibadethane talepleri olumlu karşılanmıştır.

Kudüs'te bir Habeş kilisesinin inşası için Habeş ruhbanları reisinin dilekçesi üzerine, Adliye ve Mezahip Nezareti'nin yazısıyla talep Şura-yı Devlet'e havale olunmuştur. Kilisenin Kudüs şehri dışında, konumu itibariyle sakınca bulunmayan, senelik 27 kuruş mukataası belirlenen bir arazi üzerine yapılmasına izin verilmiştir. İnşa talebini içeren dilekçede, kilisenin inşası için gerekçe olarak, altmış kadar Habeş rahip ve rahibesinin istihdamının güçlüğü ve Habeş cemaatinin sayısındaki artış gösterilmiştir. Kilisenin masraflarının Habeş imparatoru tarafından karşılanacağı ifade edilmiştir. Kilisenin inşası için halktan zorla para toplanılmaması ve kilisenin boyutlarının 22 metreyi aşmaması şartı Babıâli tarafından ifade olunmuştur. Bu suretle 1885 yılında Habeş kilisesinin inşasına müsaade edilmiştir.[410]

Böylece Kudüs'teki Habeş rahip ve rahibelerine mahsus bir kilisenin sur dışında inşasına müsaade olunmuştur. 19 Haziran 1886 günü kilisenin temeli atılmış ve inşasına başlanmıştır. Bu gelişme dolayısıyla Habeş kralı, Kudüs Habeş reis-i ruhanîsi aracılığıyla Sultan Abdülhamid'e teşekkür ve minnetlerini sunmuştur.[411] Bu suretle Kudüs'teki Habeşlerin ibadetgâh mahalli olarak da, teoride bağlı oldukları Ermenilerden ayrılmış oldukları görülür.

[410] *BOA,* KD. 2, s. 195
[411] *BOA,* Y.PRK.A. 4/49 (29 Ramazan 1303)

f) Ermeni İmarı:

Ermeniler Kudüs'te yeni mabedlerden ziyade eskilerinin tamiriyle meşgul olmuşlardır. Kudüs'te Sion Dağı'nda Habse'l-Mesih adlı kullanılamaz durumda bir kilisenin tamiri talep olunmuştur. Eskiden var olan bir kilisenin onarılıp hizmete sokulmasında herhangi bir sakınca olmadığından 1888 yılında Ermenilerin kiliselerini tamir etmelerine tek bir şartla izin verilmiştir. O da, her zaman ki gibi, yapının eski boyutlarının dışına çıkılmaması olmuştur.[412]

Ermeniler, içinde doğu öğretilerini barındıran yönleriyle Hıristiyanlığın diğer mezheplerinden ayrılan Gregoryen mezhebine mensupturlar. Ancak Katoliklerin ve Protestanların misyonerlik faaliyetleri Kudüs'te çoğunlukla Ermenileri hedef almış, az da olsa bu mezheplere giren Ermeniler olmuştur. Sayıları çok az olmakla beraber kendilerine has bir kiliseye sahip olmayı talep etmişlerdir.

Kudüs'te Ermeni Katolik mezhebine mensup ancak üç beş kişi bulunmasına rağmen Beytüllahim yakınlarındaki Artas isimli köyde Ermeni Katolik rahibi Ovakim'e ait arazi üzerine, Katolik Ermenilere mahsus bir kilisenin yapılması için müracaat etmişlerdir. Adı geçen köyde hiç gayrimüslim bulunmaması sebebiyle manastır ve kilise yapılması uygun görülmemiştir. Kudüs'te zaten devam etmekte olan kilise ve manastır inşasının yanında ayrıca bir kilise ve manastır yapılmasının gereksizliği vurgulanmıştır. Sakinlerinin tamamı Müslüman olan bir yerde kilise ve manastır olması yönetimce uygun bulunmamıştır. Katolik patrikliği ise bu kilise ve manastırın İstanbul'dan buraya gelecek olan rahibelere mahsus olacağını bildirmiştir. Kudüs mutasarrıflığı da inşanın yapılmasında hem teknik hem de mevki olarak bir sakınca olmadığını bildirmiştir. Zira burası sonradan yerleşen Müslümanların oluşturduğu 17-18 hanelik bir ovaydı. Ayrıca Hz. Meryem'in ziyaret ettiği bir mevki olması bakımından da Hıristiyanlarca kutsal sayılan bir mahaldi. Katolik patrikliği, Müslüman köylerinde diğer cemaatlerce kiliseler inşa edildiğini belirterek taleplerini yineleyince Şura-yı Devlet, kilise ve manastırın yapılabileceğini bildirmiştir. Böylece sakinleri Müslüman olan Artas Köyü'nde 1896'da Ermeni Katolik rahibeleri için kilise ve manastırın yapımına izin verildi.[413]

Diğer cemaatlerin sahip oldukları gibi bir dış desteğe, önemli bir dayanağa sahip olmadıkları halde ve nüfusça da az olmalarına rağmen Ermenilerin ibadethane yapma talepleri kabul edilmiştir. Bu durum, tüm cemaatler gibi Ermenilerin de Osmanlı tebaası olarak

[412] *BOA,* Y.A.RES. 41/22 (15 Cemaziyelevvel 1305)
[413] *BOA,* ŞD. 2286/11 (14 Safer 1314)

memnun edilmeye çalışıldığını göstermektedir. Anlaşılan o ki; herkesin talepleri gücüne, desteğine, inancına, milliyetine bakılmadan eşit bir şekilde değerlendirilmektedir.

g) Ortak Kutsal Mekânlarda Tartışmaya Sebep Olan İmar Faaliyetleri:

Kudüs'teki farklı mezheplere mensup Hıristiyan cemaatleri arasında ortak olarak kutsal kabul edilen mekânların sayısı oldukça fazladır. Bu mekânların kullanımında, bakım ve onarımında cemaatler arasında sık sık tartışmalar çıkmaktaydı. Hatta bu tartışmaların ölümle sonuçlanan büyük kavgalara dönüştüğü de görülmüştür. Kudüs'te Osmanlı yönetimini en çok sıkıntıya sokan meselelerden biri de bu kavgalardır. Bu ortak mekânların temizlenmesi, eskiyen yerlerin onarılması gerekmekteydi. Bu ihtiyaçların hangi cemaat tarafından ne şekilde karşılanacağı büyük tartışmaların çıkmasına sebep olabilmekteydi.

1883 yılında Gregoryen Ermenileri ile Rumlar birlikte Hz. Meryem'in kabrinin taraçasında bir tamiratta bulunmuşlardır. Latinler bunun statükoya aykırı olduğunu iddia ederek misillemede bulunmuş üç cemaat –Katolikler, Ortodokslar, Gregoryenler- için de kutsal olan bir bahçeye duvar inşa etmişlerdir. Bu hamle cemaatler arasında feci olaylara sebep olmuştur. Rumlar bir Ortodoks polis eşliğinde gece vakti burayı basıp duvarı yıkmışlar, tüfek ve revolverlerle ateş edip Latin rahiplerini tehdit etmişlerdir. Fransa sefareti bu saldırının cezasız kalmamasını talep etmiştir. Fransız sefaretine göre öncelikle polis, sonra da işe karışan Rumlar cezalandırılmalıydı. Fransız sefareti, sözü geçen duvarın da üç cemaat haricinde Kudüs belediyesince yapılmasının uygun olacağını ifade etmiştir.[414] Meselenin nasıl çözüldüğü bilinmemekle beraber, bu mesele kutsal mekânlardaki ne ilk ne de son tartışma olmuştur.

Kamame Kilisesi, tüm dünya Hıristiyanlarınca kutsal kabul edilen bir mabed olmasından dolayı tartışmaların en çok yaşandığı yer olmuştur. 1886 yılında Kamame Kilisesi'nde Rumlar ile Latinler arasında bir tartışma meydana gelmiş ve Osmanlı yönetimi meselenin halli için uğraşmak durumunda kalmıştır.

Kamame Kilisesi'ndeki yedi kemerlerdeki dikili(delikli) taşın, 1885 yılında Rumlar tarafından tamir olunması üzerine Fransa sefareti, taşın tamiri ile statükonun bozulduğunu iddia ederek, taşın eski haline döndürülmesini talep etmiştir. Mesele, karara bağlanması için Meclis-i Vala'ya havale edilmiştir. Meclis neticede, kemerlerin hicri 1170 (1756-1757)

[414] *BOA,* HR.SYS. 412/14 (29.10.1893)

yılında Rumlara ait olduğunu ilan eden bir fermanın mevcut olduğuna binaen taşın tamirinde Rumların haklı olduğuna karar vermiştir.[415]

Kudüs'te Kamame Kilisesi haricinde yine bütün Hıristiyanlarca kutsal sayılan Beytüllahim Kilisesi, tıpkı Kamame Kilisesi'nde olduğu gibi sık sık tartışmaların yaşandığı bir mabeddir. 1885 yılı sonlarında Beytüllahim Kilisesi'nin Ermenilere mahsus kuzey pencerelerinin tamirine Rumların muhalefeti üzerine, Ermeni patrikliğinin tamir talebini, mutasarrıflık Adliye ve Mezahip Nezaretine bildirmiştir. Kilise hem Latin hem Rum hem de Ermeniler için kutsal olduğundan mühim bir tartışmanın ortaya çıkması söz konusu olmuştur. 1886 yılı başlarında Meclis-i Vükela konuyu görüşerek, pencerelerin tartışmaya sebep olmasından dolayı Osmanlı Devleti'nce tamirine karar vermiştir.[416]

Bir başka ortak mekân Habeşler ve Kıptilerce kutsal sayılan Deyru's-Sultan Manastırı'dır. Manastır, Kıptilerin kontrolünde bulunmakla birlikte Habeşler de kutsal saydıkları bu mekâna girip çıkmaktaydı.[417]

Habeşlerin bazıları Kamame Kilisesi'ne yakın olabilmek için bu manastırın bahçesine küçük kulübeler kurarak burada ikamete başlamışlardı. Bu zamanla bir teamül haline gelince, manastırın bahçe kapısının anahtarı ellerinde olan Kıptiler zaman zaman Habeşleri içeri almayarak, onların müşkül durumlara düşmelerine sebep olmuşlardır. Kıptilerin manastırın kapısını açmayarak Habeşleri sokakta bırakmaları sık sık tekrarlanarak bir kaide halini alınca, Habeşler manastırın bir anahtarının da kendilerine verilmesini istediler. Bu istekleri Kıptilerce şiddetle reddedilince Habeş imparatoru Menelek, Maşaşa isminde bir elçiyi 1904 yılında İstanbul'a göndererek taleplerini sultan Abdülhamid'e bildirdi.[418]

İtalyanlar, Habeşistan üzerinde bir çeşit "velayet hakkı" tesisi emelinde olduklarından, İstanbul'da İtalya sefareti Habeşileri himayeye teşebbüs ettiği gibi esasen Mısırlı olan Kıptiler de bilmukabele İngiltere hükümetine müracaat etmişlerdi. Bunun üzerine İngiltere sefareti de Kıptiler lehinde işe müdahale etmişti. Bu iki sefaretin işin içine karışmasıyla Babıâli arada kalmıştır. Habeş imparatorunun elçisi General Maşaşa, İstanbul'da kaldığı altı ay boyunca sultanı talepleri konusunda sıkıştırınca Sultan Abdülhamid, işin kesin olarak çözülmesi emrini vermiştir. Babıâli sorunu halledemeyince durumun Kudüs'te çözüme kavuşabileceğini düşünmüştür.[419] Böylece Babıâli çözemediği bu işi Kudüs mutasarrıfının sırtına yıkmıştır.

---

[415] *BOA,* MV. 4/3 (17 Rebiulahır 1303)
[416] *BOA,* MV. 7/15 (17 Rebiulevvel 1303); *BOA, A.MKT.MHM. 488-1* (1303)
[417] *BOA,* Y.PRK.UM. 78/42 (1 Muharrem 1324)
[418] Rey, *a.g.e.*, s. 96; *BOA,* KD. 9, s. 157
[419] Rey, *a.g.e.*, s. 96

Habeşler Deyrü's-Sultan manastırının anahtarlarından kendilerine verilmesini istemekteydi. Bu ise manastırın kontrolünün Habeşlere verilmesi anlamına geliyordu. Kudüs mutasarrıflığı yaptığı araştırma sonucu Deyrü's-Sultan Manastırı'nın eskiden beri Kıptiler elinde olduğunu tespit etmiştir. Zaten Kudüs mahkemesi; 1687, 1821 ve 1863 yıllarındaki onarımların Kıptilerce gerçekleştirilmesine hükmetmişti. Buradan da anlaşılacağı üzere Kıptiler hâkimiyetinde olan manastırın Habeşlere verilmesi söz konusu olamazdı.[420]

Kudüs mutasarrıfı Reşid Bey, kapının bir anahtarını Habeşlere vermek yerine, onlar için yeni bir kapının yapılmasının daha uygun olacağını düşündü. Meclis-i Vükela'da görüşülen bu öneri, Babıâli tarafından da onaylandı. Manastırın çevre duvarının doğu cihetinde önceden kapı olduğu anlaşılan bir bölüm hemen kapıya dönüştürülerek Habeşlerin kullanımına tahsis edildi. Kıptilerin bu konuda ikna olmaları sağlandı. Onların manastır üzerindeki haklarının süreceği bildirildi. Böylece bu mesele de tatlıya bağlandı ve Habeş elçisi Maşaşa da oldukça memnun bir şekilde ülkesine döndü.[421]

1906 yılında yapılan bu kapının zamanla eskimesi üzerine Habeşler kapının onarımını talep etmişlerdir. Yapımından üç yıl sonra kapının onarılması söz konusu olmuş ve onarım talebi kabul edilmiştir. Kapının tamir edilmesinin kabulü Habeş imparatorunu oldukça memnun etmiş, hatta bu sebeple sultan Abdülhamid'e teşekkür mektubu göndermiştir.[422]

Yine bu tarihlerde Beytüllahim Kilisesi yanındaki bir Rum mezarlığı ve mezarlığın ortasındaki ahşap bina dolayısıyla Latinlerle Rumlar arasında eskiden beri süregelen sürtüşme alevlenmişti. 1856'da tesis edilen kutsal yerlerdeki statükonun bozulmaması için o tarihten beri "Bede's-Selatin" adı verilen binanın kapısına nöbetçi olarak bir asker yerleştirilmişti. Burada kimin hakim olacağı konusunda bir sürtüşme çıkmaması için sürekli nöbet tutulmaktaydı. Bu arazi yanında bulunan Latin manastırının Beytüllahim Kilisesi bahçesine bakan duvarı da diğer cemaatlerin muhalefeti nedeniyle uzun süredir harap durumdaydı. Kudüs mutasarrıfı nihayet Rum ve Latin patriklerini bir araya getirerek uzlaştırmayı başardı. Mezarlık ortasındaki binanın yıkılması ve mezarlığın Rumlarca duvarla çevrilip ağaçlandırılması, ancak Rumların buraya artık ölü defnetmemeleri, Latinlerin de mezarlıktan geçme haklarından feragat etmeleri konusunda anlaşmaya varıldı. Latin Manastırı'nın Beytüllahim Kilisesi'ne bakan cephesinin tamiri ve bir kat ilave edilmesi konusunda da

[420] *BOA,* KD. 9, s. 157
[421] *BOA,* Y.PRK.UM. 78/42 (1 Muharrem 1324); *BOA,* HR.SYS. 548/2 (15.10.1905); Rey, *a.g.e.*, s.97
[422] *BOA,* Y.EE 62/34 (6 Rebiulahir 1327)

taraflar arasında mutabakat sağlandı. Böylece uzun yıllardır Babıâli'nin başını ağrıtan bir mesele, küçük bir imar hamlesiyle çözümlenmiş oldu.[423]

Yerel memurlar çoğu zaman konsoloslarla ilişkilerinde korkak ve çekingen bir tavır sergilemişti. Oysa mesele çıkmasın şeklindeki yaklaşımlar, yabancıları daha da saldırgan olamaya teşvik etmişti.[424]

Abdülhamid büyük oranda meselelerin bulundukları bölgede çözümlenmesi yoluna gitmiştir. Özellikle Kudüs'teki imar faaliyetlerinde, Hıristiyan cemaatler arasında yaşanan çatışmalarda, sorunların Osmanlı yerel yöneticileri tarafından çözümlenmesine önem vermiştir. Belki de Sultan Hamid Kudüs'teki bu olaylara doğrudan müdahale etmekten çekinmiştir. Geçmişte yaşananlardan hareketle Kudüs'teki meseleleri geçiştirmeye çalışan bir yol izlediği düşünülebilir. Tartışmalı bütün meselelerin çözümünü yerel yönetimin inisiyatifine bıraktığı ya da çözümsüzlüğe ve zamana terk ettiği görülür. Babıâli, küçük sorunların daha büyük sorunlara dönüşmesini istemediğinden, yabancı devletlerle siyasi buhranlara sebep olmamak için bu tür konularla ilgili kararı mahalli yöneticilere bırakmıştı. Babıâli, yerel yöneticilere kesin bir emir vermemiş; zamanın ve mekânın göz önünde bulundurularak davranılmasını istemişti. Böylece kimseyi üzmeden Kudüs'te tepişen fillerin arasında denge kurmaya çalışmıştır.

3- II. Abdülhamid'in İmar ve İnşa Faaliyetlerine Yaklaşımı

Sultan Abdülhamid'in 33 yıllık hükümdarlık dönemi (1876-1909), tarihin büyük gelişmelere sahne olduğu, önemli dönüşümlerin yaşandığı bir döneme tekabül eder. Onun hükümdarlığı, Avrupa emperyalizminin dünyanın her yanını sardığı, büyük güçler arasındaki rekabetin yükseldiği, Osmanlı Devleti için sorun haline gelen milliyetçiliğin arttığı, ekonomide hızlı gelişmelerin ve buna bağlı olarak toplumsal problemlerin tırmandığı bir dönem olarak karşımıza çıkar. İçerde türlü krizler ve gerilimler yaşanmaktadır.[425] Bütün bunlara bakılarak, imparatorluğu bir arada tutmayı başaran II. Abdülhamid'in güçlü bir iktidara sahip olduğu söylenebilir. II. Abdülhamid'in bu güçlü iktidarı tesis edebilmesinde öncelikli faktörün, devlet işlerini sarayda toplayarak, Babıâli'yi ikinci plana itmesi olduğu söylenebilir.

---

[423] *BOA,* Y.MTV. 280/95 (18 Ramazan 1323); Rey, *a.g.e.*, s.94-95
[424] Durumla ilgili bilgi için bkz. Biren, *a.g.e.*, c. 1, s. 130-131
[425] François Georgeon, "II. Abdülhamid", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, c. 2, Ankara 1999, s. 266

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı yönetiminde görülen nüfuz ve yetki mücadelesi, II. Mahmud'dan sonra Babıâli lehine sonuçlanmıştı. Ancak II. Abdülhamid'in 1890'dan sonra iktidarı ele almasıyla Babıâli açık bir şekilde ikinci planda kalarak sultanın hâkimiyetine girmiştir.[426] Daha önce Babıâli'de görüşülen ve çözümlenen devlet meseleleri, II. Abdülhamid döneminde sarayda görüşülmeye başlamıştır.[427] Sultanın tüm devlet işlerini kendisinde toplaması, 19. yüzyıl başlangıcından itibaren süren saray ile Babıâli arasındaki rekabetin bir sonucudur.

Bu güçlü iktidara rağmen Avrupalı devletlerin Kudüs'te kilise imarını artırdıkları, hatta eskisinden farklı olarak yeni ve büyük kiliselerin inşa edilmeye başladığı görülür. Daha önce de ifade edildiği gibi 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde kilise, manastır ve sinagog gibi binaların imar edilmesinde belli şartlar ve kurallar uygulanmaktaydı. Ancak bu kuralların zamanla değişmeye başladığı görülür. En büyük değişim de yeni dinî binaların inşasına izin verilmeye başlanmasıdır. 19. yüzyıla, özellikle de Islahat Fermanı'na kadar yeni bir dinî yapının inşasına müsaade edilmezken, sonraları yeni kilise ve manastırların inşa edilmesine izin verildiği görülmektedir. Eskiden var olduğu halde sonradan tamamen ya da kısmen yıkılmış olan kiliselerin eski boyutlarının dışına çıkılmadan ve belli şartlar dâhilinde yeniden inşa edilebilirken, 19. yüzyıl ortalarından itibaren, daha önce hiç bulunmayan, yeni kiliselerin yapılmaya başlandığını görmekteyiz. Özellikle II. Abdülhamid döneminde Kudüs'te büyük boyutlarda kiliselerin yükselmeye başlaması dikkat çekicidir. Ancak bu durum sultan Abdülhamid'in yaklaşımıyla ilgili değildir. Avrupalı devletlerin artan baskıları ve dönemin koşulları karşısında siyaseten buna mecbur kalındığı anlaşılmaktadır.

Dış siyasette denge politikasını uygulayan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti üzerinde emeli olan çeşitli devletlerin çatışan menfaatlerini birbirlerine karşı kullanarak zaman kazanmaya çalışmıştır. Bu süre zarfında hem eğitim yoluyla, hem de iktisadî yatırımlarla devleti kalkındırmanın yollarını aramıştır. Otuz üç yıllık saltanatında dış politikada izlediği temel ilke bu olmuştur.[428] II. Abdülhamid'in kendine özgü olarak geliştirdiği bu politikanın şekillenmesinde, hükümranlığının ilk yıllarında meydana gelen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın büyük kayıplarla sonuçlanmasının da tesiri vardır.[429]

---

[426] Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Babıâli'yle (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, c. 2, Ankara 1999, s. 286-288; Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, İstanbul 2005, s. 23-24

[427] Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası" *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 1992, s. 20

[428] Küçük, *a.g.m.*, s. 21

[429] Engin, *a.g.e.*, s. 24-25

Büyük devletlere yönelik politikasını uygularken çoğu zaman onlar arasındaki rekabetten faydalanmayı bir yöntem olarak kullanan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin varlığı ve bütünlüğünü korumayı amaçlamıştır. Bunun için de meselelerin çözümünde barışçı ve diplomatik bir yaklaşım sergilemiştir. Zira devletin gücünün ve imkânlarının bundan ötesine yetmeyeceğinin farkındaydı. Bu sebeple yerine göre tavizkâr fakat gerektiğinde tehditkâr bir dış politika izlemiştir.[430]

Denge politikasının Kudüs'te açık bir şekilde görülmektedir. Burada Hıristiyan cemaatler arasındaki rekabetin varlığı bu politikanın tatbik edilmesini kolaylaştırmıştır. Hem dış hem de iç siyasetin iç içe geçtiği Kudüs'ü, II. Abdülhamid'in politikalarının etüt edilebileceği bir alan olarak görmek mümkündür. Filistin'deki "Hıristiyan tebaanın himayesi hakkı" konusundaki sözleri Fransızlara karşı Almanya'yı bir denge olarak kullandığının açık bir göstergesidir:

"...Kayser'e Filistin'de bulunan Alman Katoliklerini himaye hakkı verildiğinden dolayı Fransa'nın bağırıp çağırması büyük kabalıktır. İmparatorluğumuzun hükümdarı olan ben, bize ait her şeyi istediğim gibi kullanmak hakkına da sahip değil miyim? Fransızlar I. Fransuva zamanından beri Hıristiyanların ve Hıristiyan teşkilatlarının hamisi olduklarını ileri sürüyorlarsa da, Almanlar gibi kuvvetli bir milletin Alman Katoliklerini himaye hakkının doğrudan doğruya Alman İmparatorluğu'na ait olacağı aşikardır."[431]

Kudüs'te uygulanan bu denge politikasının bir parçası olarak, Avrupalı devletlere yeni kiliseler inşa etme imkânları verilmiş, bu durum kilise inşalarının çoğalmasında etkili olmuştur. Kudüs'teki inşa faaliyetlerinde yabancı ülkelere eşit bir şekilde yaklaşılarak bölgede Avrupalı devletler arasında denge yine korunmaya çalışılmıştır.

Kudüs'te Hıristiyanların kilise imar ve inşalarına, Osmanlı yönetiminin yaklaşım şekli yalnızca denge politikasıyla açıklanamaz. Ayrıca şehirdeki mevcut huzur ve düzenin devamı da amaçlanmıştır. Bu bağlamda cemaatler arasındaki kavgalarda ve imar faaliyetlerinde Osmanlı yerel yöneticileri ve Babıâli'nin arabulucu rolü üstlendiği açıkça görülmektedir. Osmanlı Devleti barışı ve huzuru sağlamak yolunda adımlar atmış, zaman zaman bu politikanın sonucu olarak büyük devletlerin kavgaları arasında kalmıştır.

Osmanlı idaresinin, Kudüs'teki imar faaliyetlerine karşı genel yaklaşımı özgürlükten yana olmuştur. Talebi haklı bulunan ve sakınca görülmeyen inşa faaliyetlerine izin verilmiştir. Bu konuda taraflar arasında denge sağlanmaya çalışılarak, kimsenin hakkının yenmemesine gayret edilmiştir. II. Abdülhamid'in ve Osmanlı yerel yöneticilerinin, Kudüs'teki

[430] Engin, *a.g.e.*, s. 28-30
[431] Engin, *a.g.e.*, s. 40

Hıristiyanlarla ilgili barışçı ve adilane bir tavır sergilemeye çalıştığının bir delili de, güçlü destekçileri ve etkinlikleri olmayan Habeş, Süryani ve Kıpti cemaatlerinin isteklerini göz önünde bulundurmalarıdır. Güçlü devletlerin baskıları karşısında siyasî gücü bulunmayan bu cemaatler ezdirilmemiştir. İhtiyaç ve istekleri karşısında onların da imar faaliyetlerine müsaade edilmiştir.

Daha önce bahsedildiği gibi Abdülhamid, Babıâli'nin elindeki yönetim gücünü kendisinde toplayarak bütün devlet işlerini saraydan kontrol etmekteydi. Her konuda son karar mercii kendisiydi. Ancak II. Abdülhamid'in Kudüs konusunda, iç politikada uyguladığı siyasetle tezat oluşturacak bir yaklaşım sergilediği görülür. Sultan Abdülhamid, Kudüs'ün konumunun hassasiyetini çok iyi bilmektedir. Bu sebeple daha büyük sorunların ortaya çıkmasını istemeyen sultan, sorunların üzerine gitmek yerine zamana ve şartlara göre hareket etmeyi tercih etmiştir. Bu tür meseleleri çözümsüzlüğe terk etme imkânı varsa zamana bırakma yoluna başvurmuştur.

Abdülhamid, Kudüs'te kilise imar ve inşası ya da cemaatler arasındaki çatışmalarda kendisini arka plana çekmiş, karar mercii olmaktan kaçınmıştır. Bu konuların çözümünü çoğunlukla Kudüs mutasarrıflarına bırakmayı tercih etmiştir. Özellikle Almanya'nın Katolik kilisesi yapmak için talep ettiği Dormisyon Mahalli'nin Almanya'ya bırakılması ve Deyrü's-Sultan Manastırı üzerinde Kıptilerle Habeşler arasındaki tartışmanın çözümü konularında çekimser bir tavır sergilemesinde bu yaklaşım tarzı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Meselenin önemine binaen Abdülhamid'in Kudüs'teki imar faaliyetlerinde kendisini ikinci plana çektiği görülür. İşi mutasarrıfların sorumluluğuna bırakarak, mesele büyürse, esnek davranabilmek için alan yaratmaya çalışmıştır.

SONUÇ

Tarihin en eski şehirlerinden olan Kudüs, üç semavi dinin müminleri tarafından kutsal kabul edilmesi yönüyle, dünya nüfusunun önemli bir kısmı için büyük önem taşır. Şehri önemli kılan, ticari potansiyeli, yapısı ya da coğrafi konumu değil; ona atfedilen kutsiyet ile kutsal binalar ve yerlerdir. Bu önem Kudüs'ün tarihi boyunca hep sürmüş; uğruna savaşlar ve şarkılar yapılmış, ölümler yaşanmıştır. Türkçe adını, Arapça kökenli kutsal anlamındaki "Kuds" kelimesinden alan şehir, İbranice'de barış anlamına gelen "Salem" kelimesiyle adlandırılmıştır. Ama adının aksine hiçbir zaman barışın ve huzurun şehri olamamıştır. Barışı ve huzuru sağlamak amacıyla savaşan toplumların mücadele alanı olmuş, insanların elinde oyuncağa dönmüştür. Kudüs için, Osmanlı hâkimiyetinin başladığı 16. yy.ın başları ile 19. yy. arasındaki dönemi -istisnaî olarak- huzur ve barış dönemi olarak adlandırmak yanlış olmaz. Zira şehir için bu zaman dilimi, gerçek anlamda sorunların çözüldüğü, huzur ve istikrarın temin edildiği bir dönem olmuştur.

Kudüs'ün Osmanlı Devleti'nin yönetiminde bulunduğu 19.yy.ı, huzur ve barış dönemine dâhil edemeyiz. Zira bu yüzyıl boyunca Kudüs; hem şehir içinde Hıristiyan cemaatler arasındaki çatışmaların kuvvetlendiği, hem de dışarıda Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını artırdıkları bir çatışma alanı haline gelmiştir. Bu çatışmaların odak noktasında ise kutsal binaların paylaşımı, onarımı ve yeni dinî binaların inşası yer almaktadır. Kısacası şehir, özellikle 19.yy.ın ikinci yarısından itibaren, Hıristiyan cemaatlerin ve Avrupalı devletlerin din üzerinden rant elde etme mücadelelerinin merkezinde yer almıştır. Bu sebeple 19.yy.da Kudüs'te; kapitalist sömürgeciliğin izlerini, dinî istismarı, siyasal manevraları, nüfuz mücadelelerini, Osmanlı imparatorluğunun çöküşünü, kavgaları ve savaşları imar faaliyetleri üzerinden izlemek mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin 19.yy.a kadarki süreçteki sarsılmaz otoritesi, ne yabancı devletlerin Kudüs'e müdahalelerine izin veriyordu ne de Kudüs'teki Hıristiyanların kutsal yerlerin onarımı ya da inşa faaliyetleri konusunda kavgalarına müsaade ediyordu. Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla ortaya çıkan otorite boşluğunu, dış müdahaleler ve Hıristiyan cemaatlerin kavgaları doldurmaya başladı. Doğruyu ve haklıyı, gücü elinde bulunduranlar belirlemekteydi. Ve Kudüs'te adaleti, huzuru ve barışı sağlayan güç, artık Osmanlı Devleti'nin elinde değildi. 19. yy. itibariyle batılı devletlerin elinde iyice belirginleşen güç, Kudüs'ü kaos alanına dönüştürmekteydi. Eski gücünü belirgin bir şekilde kaybeden Osmanlı

Devleti; Kudüs ile ilgili olarak, kanun koyma gücünü sürdürmekle birlikte, bu kanunları sağlıklı bir şekilde uygulama dirayetini kaybetmeye başlamıştı. Kapitülasyonlar, anlaşma maddeleri Avrupalı devletler lehine yorumlanıyor, gerektiğinde kanunlar delinebiliyordu. Kimi zaman da, Kırım Savaşı örneğinde olduğu gibi, tehditler kullanılıyordu. Daha büyük sorunların çıkmaması için istisnalara başvurmak, alttan almak ve dengeyi sağlamak yönündeki politika 19.yy.ın ortalarından itibaren iyice belirginleşmişti. Kudüs'te bu yaklaşım, Hıristiyan cemaatler arasındaki kavgalar ve Hıristiyanların dinî imar faaliyetleri konularında belirginleşmekteydi. Zaten Avrupalı devletler de Kapitülasyonlarda ya da anlaşmalarda dinî binaların inşalarına –özellikle Kudüs'te- önem vermişlerdi.

Avrupalı devletlerin Kudüs'e olan ilgileri ve artan müdahalelerinin bir sonucu olarak 1871 yılından itibaren Kudüs Sancağı, müstakil bir idarî birim (vilayet-i gayri mülhaka) olarak doğrudan İstanbul'a bağlı hale getirilmiştir. Tanzimat sonrası ortaya çıkan yerelleşme sürecinin aksine, Kudüs daha da sıkı bir şekilde merkeze bağlanmaya çalışılmıştır. Böylece bir nebze müdahaleler ve Kudüs'teki karışıklıklar önlenmeye çalışılmışsa da, bu konuda çok da başarılı olunamamıştır.

Hıristiyan Avrupalı devletlerin Kudüs'e olan ilgisi, hem dinî bir prestij kazanma çabasının hem de Ortadoğu'daki etkinlik mücadelesinin bir sonucu olarak algılanmalıdır. Bu amaçlarına ulaşmak için kullanılan en önemli unsur olarak da, dinî imar faaliyetlerinin kullanıldığı görülmektedir. Avrupalı Hıristiyan devletlerin hükümdar ve yöneticileri, Kudüs'teki imar faaliyetlerini, dinî inançlarının bir gereği olarak sürdürmenin yanı sıra Hıristiyanlar gözünde prestij sağlamak amacıyla da kullanmışlardı. Bu şekilde dünya Hıristiyanlarının takdirini ve kendi ülkelerinde yaşayan Hıristiyan tebaanın gözündeki meşruiyetlerini kazanmaya çalışıyorlardı. Kudüs'te kilise ya da manastır gibi dinî binalar yaptırmak hükümdarın meşruiyetini sağlayan bir argümandı. Ayrıca Avrupalı devletlerin birbirleriyle mücadelelerinin de bir parçasıydı. Avrupalı iktidarların bir başka hedefi de Osmanlı Hıristiyanları gözünde prestij sağlamak ve bu yolla Osmanlı coğrafyasında etkin olabilmekti. Bu amacın dinî yönünden ziyade siyasal yönü ön plana çıkmaktadır. Buradaki dinî etkinlik, siyasî ve ekonomik nüfuzu da beraberinde getirmiştir. Bütün bu amaç ve hesaplamalar birbiriyle o kadar iç içe geçmiştir ki, Avrupalı bir devletin Kudüs'te gerçekleştirdiği herhangi bir etkinliğin hedefini sınıflandırmak mümkün değildir. Bu etkinliklerin başında ise imar faaliyetleri gelmektedir.

Avrupalı devletlerin nüfuz ve prestij mücadelelerinde, özellikle misyonerlik faaliyetlerini ve bölgede kurdukları çok sayıdaki cemiyeti kullandıklarını görmekteyiz. Bu

cemiyetlerin Kudüs'teki faaliyet alanlarının da okul açmak ve dinî binalar inşa etmek şekilde olduğu anlaşılmaktadır.

Yabancı devletler için Kudüs'te etkin olabilmenin en etkili yolu kendilerine bağlı bir cemaat yaratmak ve bu cemaati nüfus bakımından beslemekti. Bunu gerçekleştirmek için, kutsal yerlerde etkin olmak ve özellikle yeni dinî binalar yapmak gerekiyordu. Zira cemaatlerin kilise ve manastırlar etrafında şekillendiğinin farkındaydılar. Yani nüfus, dini değil; din, nüfusu yönlendirmekteydi. İngiltere'nin, Kudüs'te etkin olabilmek için, orada Protestan cemaati yaratmak maksadıyla öncelikle kiliseler inşa etme teşebbüsünde bulunması, bu durumun açık bir göstergesidir. Kiliseler etrafında örgütlenen cemaat mensupları, aynı zamanda, duygusal olarak kendilerini yakın hissettikleri Hıristiyan devletlerin menfaatlerine hizmet edecek bir güç olarak şekillenmekteydiler. Bu sebeple özellikle Fransa, Katoliklerin himayesi hakkını, Rusya da, Ortodoksların himayesi hakkını –aslen Rusya'nın böyle bir hakkı olmamasına rağmen- önemsemekteydiler. Avrupalı devletlerin konsoloslarının desteğini arkasına alan Hıristiyan cemaat ruhanileri de daha cüretkâr davranmaya başlamışlardır. Aralarındaki kavgaların artmasındaki önemli faktörlerden biri de hissettikleri bu destektir.

Avrupalı devletlerin ve Kapitülasyonların da etkisiyle kilise ve manastır gibi dinî yapıların inşasının kolaylaştığını görmekteyiz. Özellikle Islahat Fermanı, gayrimüslimlerin imar faaliyetleri konusunda, şer'i hukuku yıkarak örfi bir hukuk ortaya çıkarmıştır. Zaman içinde gayrimüslimlerin ibadethane inşaları hızla artmıştır.

Kudüs'te artan Hıristiyan imarı Osmanlı yöneticilerinde rahatsızlık uyandırmakla birlikte, yapılan anlaşmalar bunun önüne geçmeyi imkânsız hale getirmekteydi. Özellikle II. Abdülhamid döneminde Hıristiyan kiliselerinin sayısı giderek artmış, Kudüs adeta bir şantiye şehir haline gelmiştir.

Sultan Abdülhamid, Kudüs'ün konumunun hassasiyetini çok iyi bilmektedir. Bu sebeple daha büyük sorunların ortaya çıkmasını istemeyen Abdülhamid, sorunların üzerine gitmek yerine zamana ve şartlara göre hareket etmeyi tercih etmiştir. Bu tür meseleleri çözümsüzlüğe terk etme imkânı varsa zamana bırakma yoluna başvurmuştur. Çoğu zaman da meseleyle doğrudan muhatap olmak yerine, işin çözümünü mutasarrıfların sırtına yıkmıştır. Böylece işi mutasarrıfların sorumluluğuna bırakarak, mesele büyürse, esnek davranabilmek için alan yaratmaya çalışmıştır. Yani meseleleri, kesin hükümler içeren sultan iradesinin yerine, değiştirilebilir ve yeniden ele alınabilecek mutasarrıf kararına bırakmayı tercih etmiştir.

Avrupa'nın aydınlanma çağıyla beraber ortaya çıkan modern dönem, uluslar arası ilişkilerde, kamuoyu önünde haklı olmayı önemli bir unsur haline getirmiştir. Bu yaklaşım, beraberinde imaj sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple Avrupalı devletler Kudüs'e müdahale edebilmek için öncelikle haklı bir sebep yaratma ve bu yolla gerçek maksatlarını saklama yoluna gitmişlerdir. Türklerin Kudüs'teki hareketlerini, Hıristiyanları kışkırtacak şekilde yansıtmışlardır. Bunun için çoğu zaman basını kullanmışlardır. Kendi aralarındaki mücadelelerde de aynı yöntemi kullanarak haklılıklarını ispatlamaya çalışmışlardır. Avrupalı devletlerin, Kudüs üzerinden Hıristiyan dünyada prestij elde etme çabaları, imaj yaratma gayretlerinin bir sonucudur. Osmanlı Devleti Avrupa basınında çıkan bu tür haberlere yine basın yoluyla karşılık vermeye çalışmıştır.

Kudüs'teki imar faaliyetlerine karşı Osmanlı idaresinin genel yaklaşımı özgürlükten yana olmuştur. Talebi haklı bulunan ve sakınca görülmeyen inşa faaliyetlerine izin verilmiştir. Bu yaklaşım cemaat ruhanîleri ve yabancı devletler tarafından kullanılmıştır. Bu vesileyle Hıristiyan cemaatler arasındaki mücadeleler imar yarışı şeklinde tezahür etmiştir. Avrupalı devletler de, bu çatışmaları çoğu zaman Osmanlı Devleti aleyhine beslemişlerdir. Osmanlı hükümeti; huzuru ve düzeni sağlamaya çalışırken arada kalan, iyi niyetleri suistimal edilen taraf konumunda kalmıştır.

EKLER

I. RESİMLER

Kaynak: *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyası*, haz. Mehmet Bahadır Dördüncü, İstanbul 2006, s. 137

Resim-1: 19. yy. sonlarında Kudüs'ün genel görünüşü

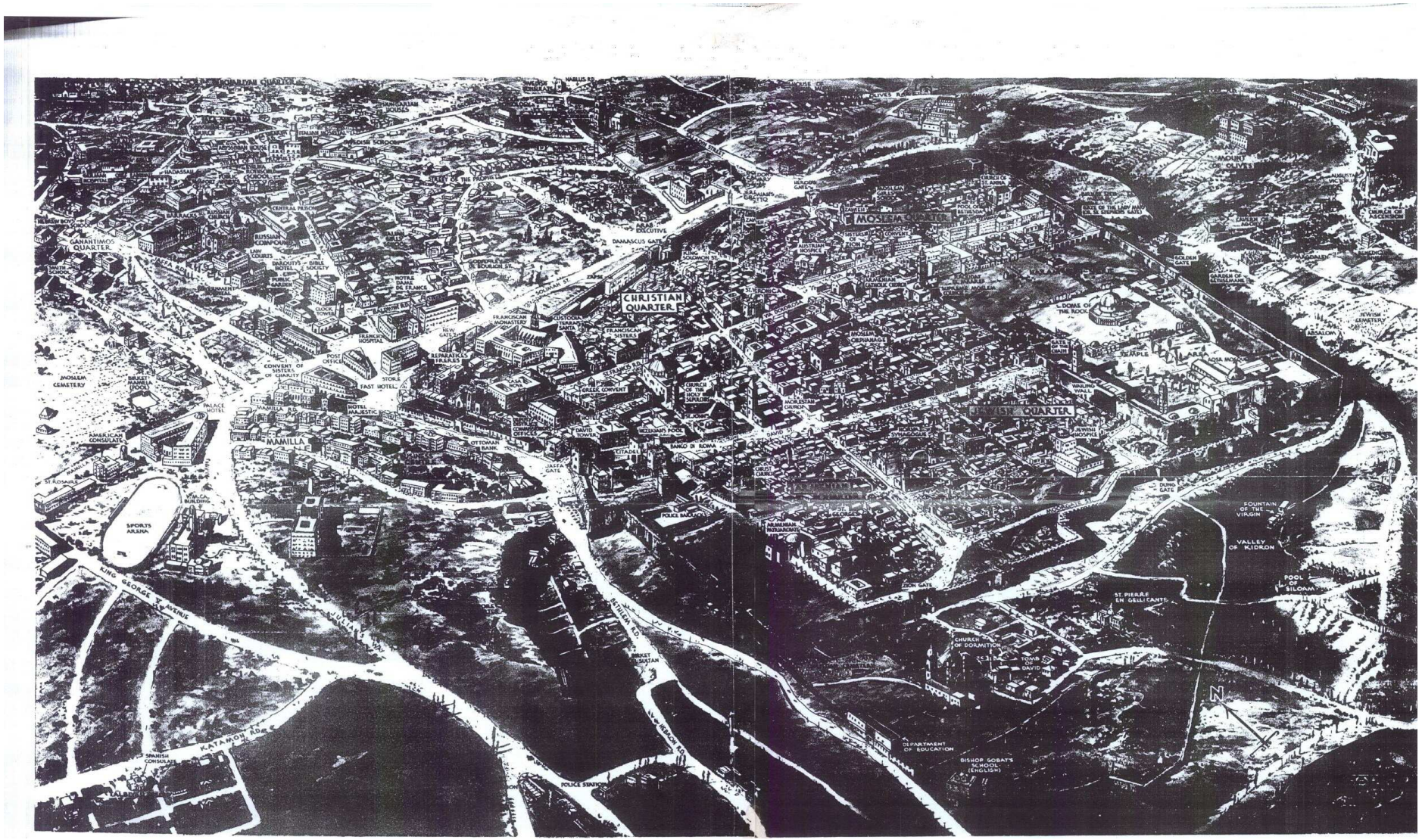

Kaynak: *Yedi İklim*, c. 11, sayı:77, (sayının sonunda ek)

Resim-2: 1938 tarihinde G.H.Dawis'in çizdiği Kudüs İllüstrasyonu

Kaynak: Kaynak: *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyası*, haz. Mehmet Bahadır Dördüncü, İstanbul 2006, s. 130

Resim-3: 19.yy. sonlarında Kudüs'te kış

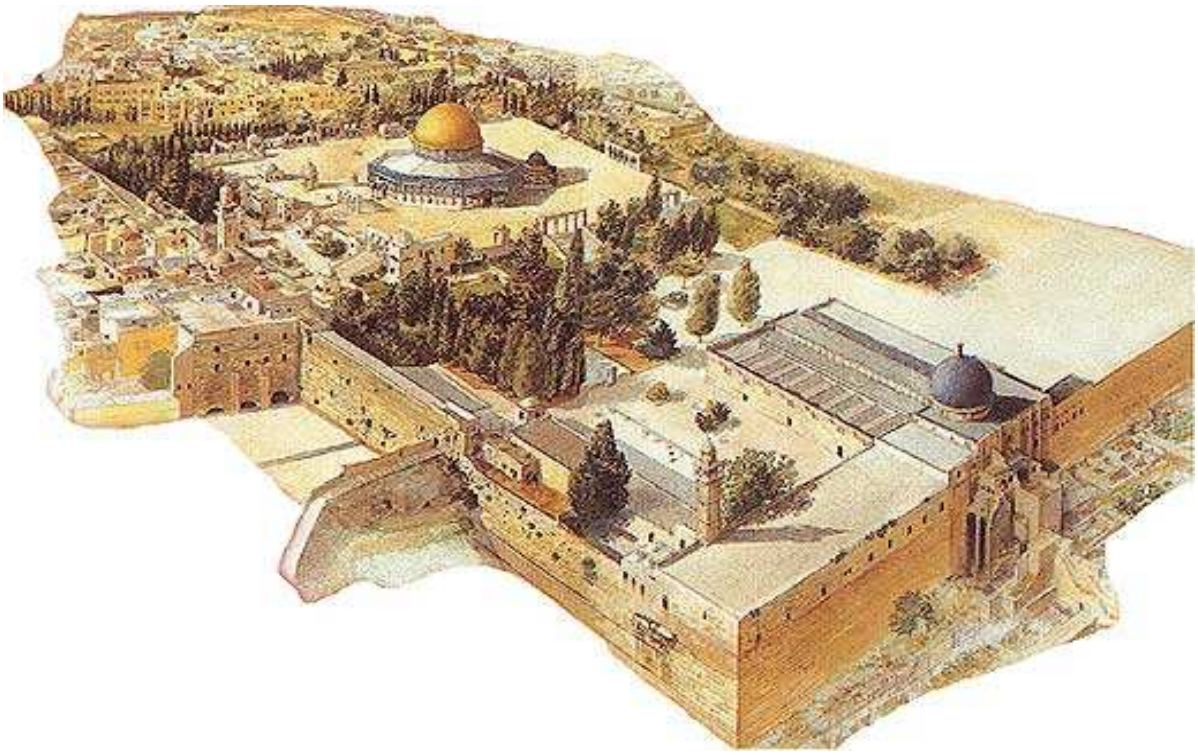

Kaynak: http://shots.ikbis.com/image/1915/big_screen/al_aqsa_mosque.jpg (erişim tarihi:2007)

Resim-4: Harem-i Şerif modeli üzerinde Mescid-i Aksa ve Kubbetu's-Sahra

Kaynak: http://photo.net/photo/pcd1589/jerusalem-sunrise-64.4.jpg (erişim tarihi: 2007)

Resim-5: Kudüs ve Kubbetu's-Sahra

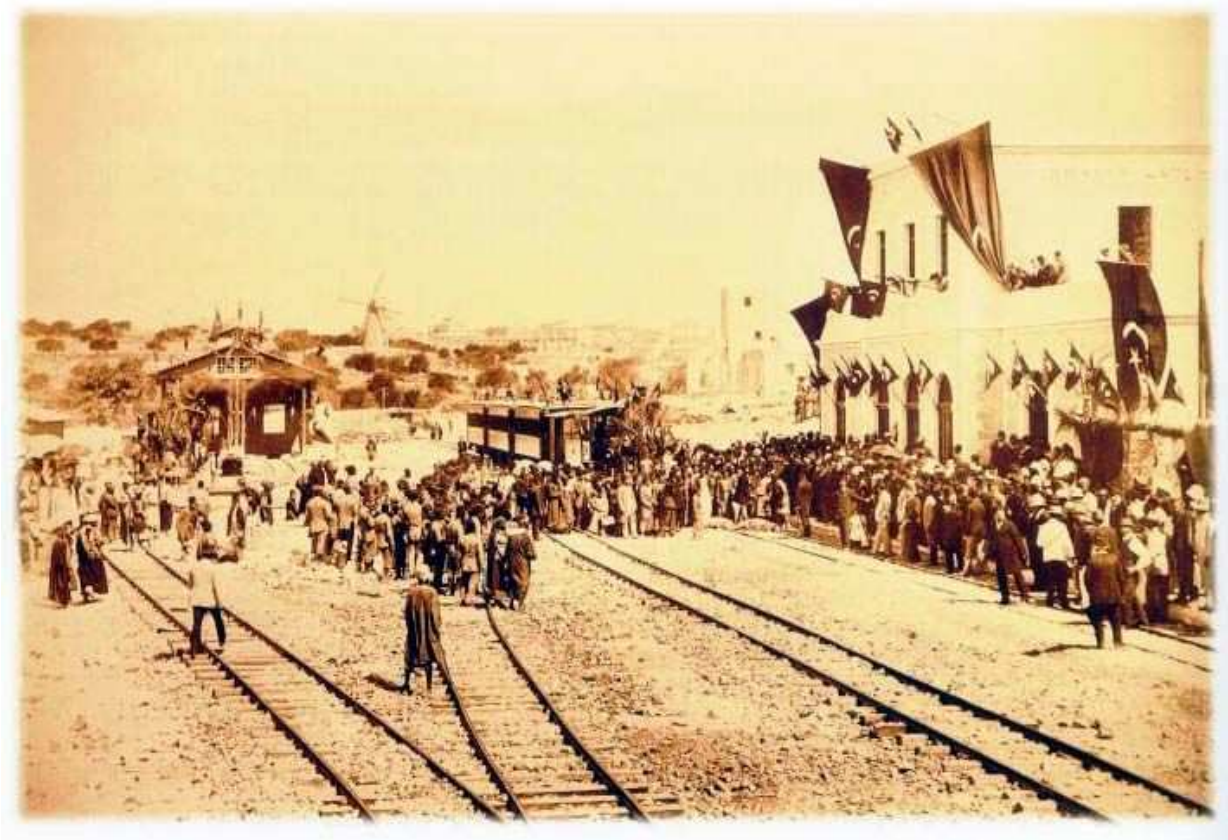

Kaynak:http://images.google.com.tr/imgres?imgurl=http://www.sonuyari.org/kudusalbum/tn_08KudusCesmeAcilis.jpg&imgrefurl=http://www.sonuyari.org/kudusalbum/&h=56&w=82&sz=2&tbnid=Nd8QDURCepwYDM:&tbnh=48&tbnw=71&hl=tr&start=122&prev=/images%3Fq%3DKud%25C3%25BCs%26start%3D120%26svnum%3D10%26hl%3Dtr%26lr%3D%26sa%3DN

Resim-6: Kudüs-Yafa demiryolunun 1892 yılındaki açılışı

Kaynak: *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyası*, haz. Mehmet Bahadır Dördüncü, İstanbul 2006, s. 134

Resim-7: Kudüs'ü kuşatan surlar üzerindeki Yafa Kapısı

Kaynak: *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyası*, haz. Mehmet Bahadır Dördüncü, İstanbul 2006, s. 135

Resim-8: Kudüs'ü kuşatan surlar üzerinde Şam Kapısı

Kaynak:http://gallery.shapero.com/index.php?detail=63308&type=photo&cat=The+Middle+East&subcat= (erişim tarihi:2007)

Resim-9: Kamame Kilisesi (1875)

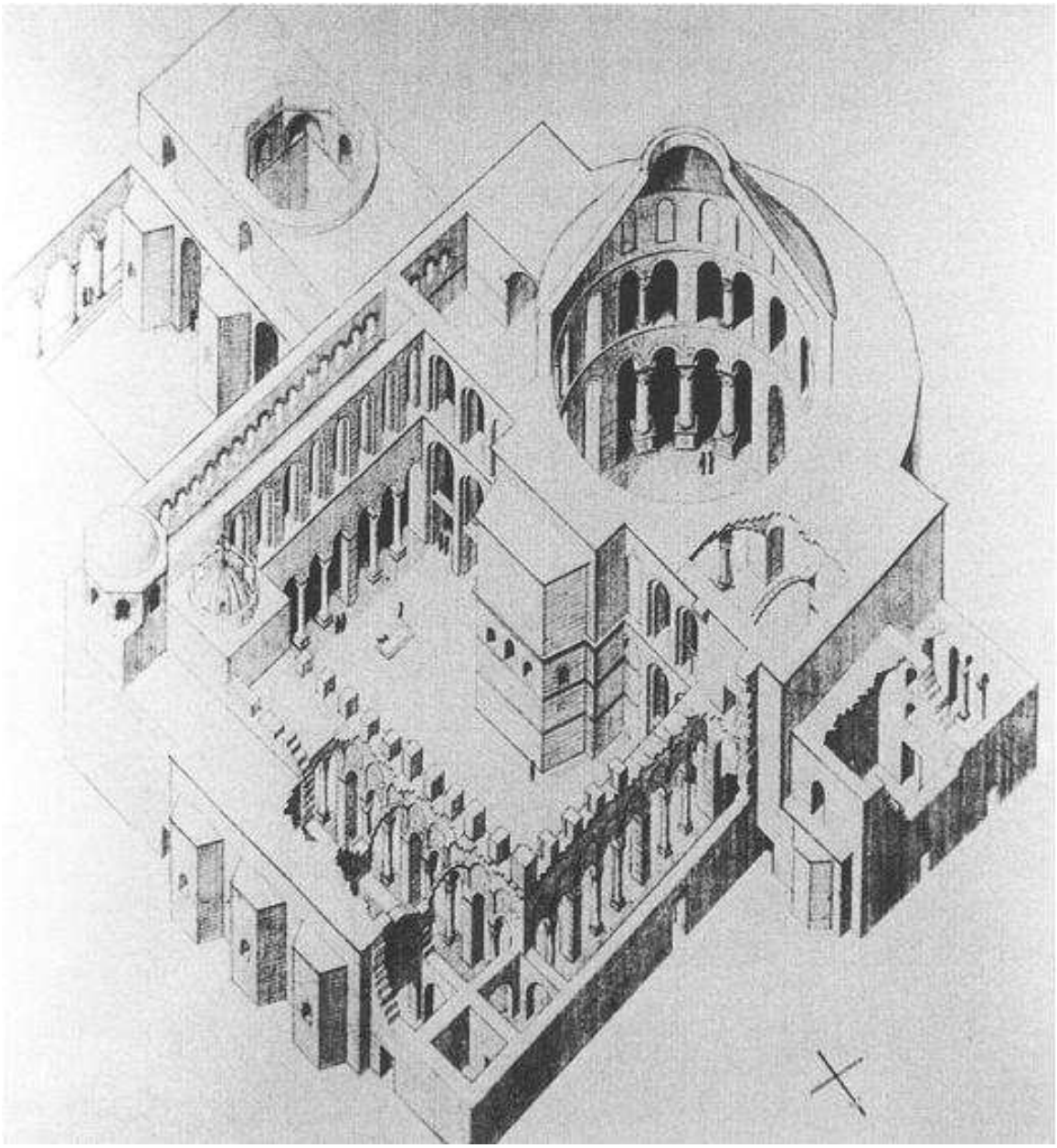

Kaynak: Robert Ousterhout, "Architecture as Relic and the Consruction of Sanctity: The Stones of the Holly Sepulchre", *The Journal of theSociety of Architectural Historians*, vol. 2, no. 1, March 2003.

Resim-10: Kamame Kilisesi, 11. yüzyıldaki yenilenmiş görüntüsü, doğu ve güneydeki ikincil tapınaklar kümesi ile kuzeydoğu köşesi üst balkon seviyesinde

Kaynak: http://www.sacred-destinations.com/israel/jerusalem-holy-sepulchre-pictures/edicule-room1-cc-john-spier.jpg (erişim tarihi: 2007)

Resim-11: Kamame Kilisesi içindeki Melek Şapeli'nin içinin bugünkü görüntüsü

Kaynak:http://gallery.shapero.com/index.php?detail=61038&type=photo&cat=The+Middle+East&subcat= (erişim tarihi: 2007)

Resim-12: 1880 yılında Paskalya Ayini için Kamame Kilisesi önünde toplanmış olan Ortodoks Hıristiyanlar

Kaynak: Shailer Mathews, "Bethlehem: The City of Children", *The Biblical World*, vol.10, no. 6, December 1897, s. 474.

Resim-13: Beytüllahim Kilisesi'nin dıştan görünüşü (1897)

Kaynak: Shailer Mathews, "Bethlehem: The City of Children", *The Biblical World*, vol.10, no. 6, December 1897, s. 477.

Resim-14: Beytüllahim Kilisesi'nin arkası (1897)

Kaynak: Shailer Mathews, "Bethlehem: The City of Children", *The Biblical World*, vol.10, no. 6, December 1897, s. 478.

Resim-15: Beytüllahim Kilisesi'nin içi (1897)

Kaynak: *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyası*, haz. Mehmet Bahadır Dördüncü, İstanbul 2006, s. 141

Resim-16: Beytüllahim'de Noel kutlaması yapan Hıristiyanlar ve onları seyreden Müslümanlar

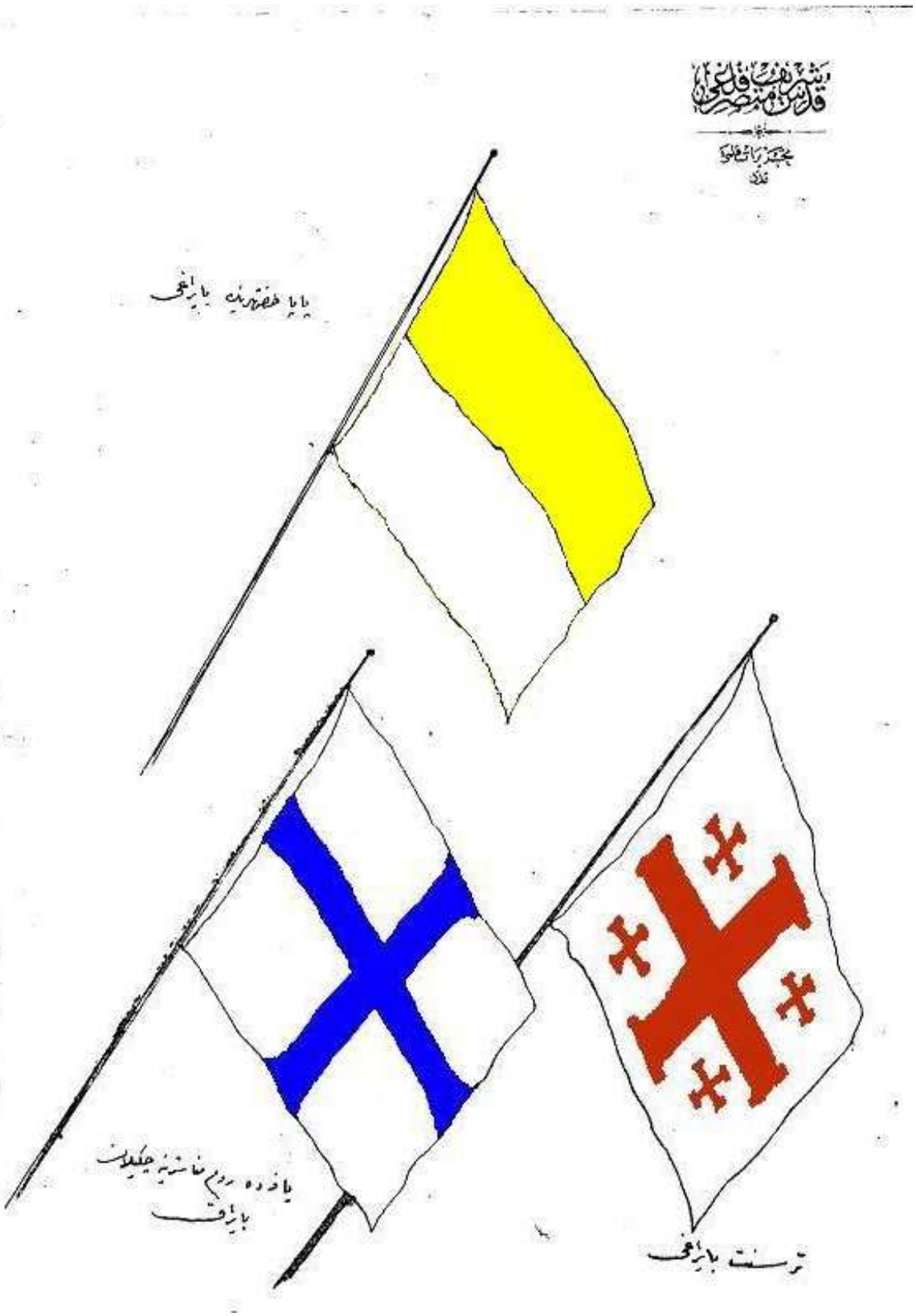

Kaynak: *BOA*, ŞD. 2296/37 (4 Recep 1321)

Resim-17: Kudüs ve çevresinde kilise ve manastırların çektikleri bayraklar

Kaynak: http://www.christusrex.org/www2/baram/B-st-anne.html (erişim tarihi:2007)

Resim-18: Saint Anna Kilisesi'nin bugünkü görünüşü

Kaynak: http://www.dkimages.com/discover/previews/953/50143306.JPG

Resim-19 : Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1898'de yaptırdığı Alman Protestan Kilisesi

Kaynak: http://www.sacred-destinations.com/israel/jerusalem-dormition-abbey.htm (erişim tarihi: 2007)

Resim-20: Dormisyon Alman Katolik Kilisesi

Kaynak: http://www.christusrex.org/www2/baram/B-magdalene.html (erişim tarihi: 2007)

Resim-21: Rusya veliahtları Prens Serj ve Pool'ün anneleri adına yaptırdıkları Mary Magdalene Kilisesi

II. HARİTALAR

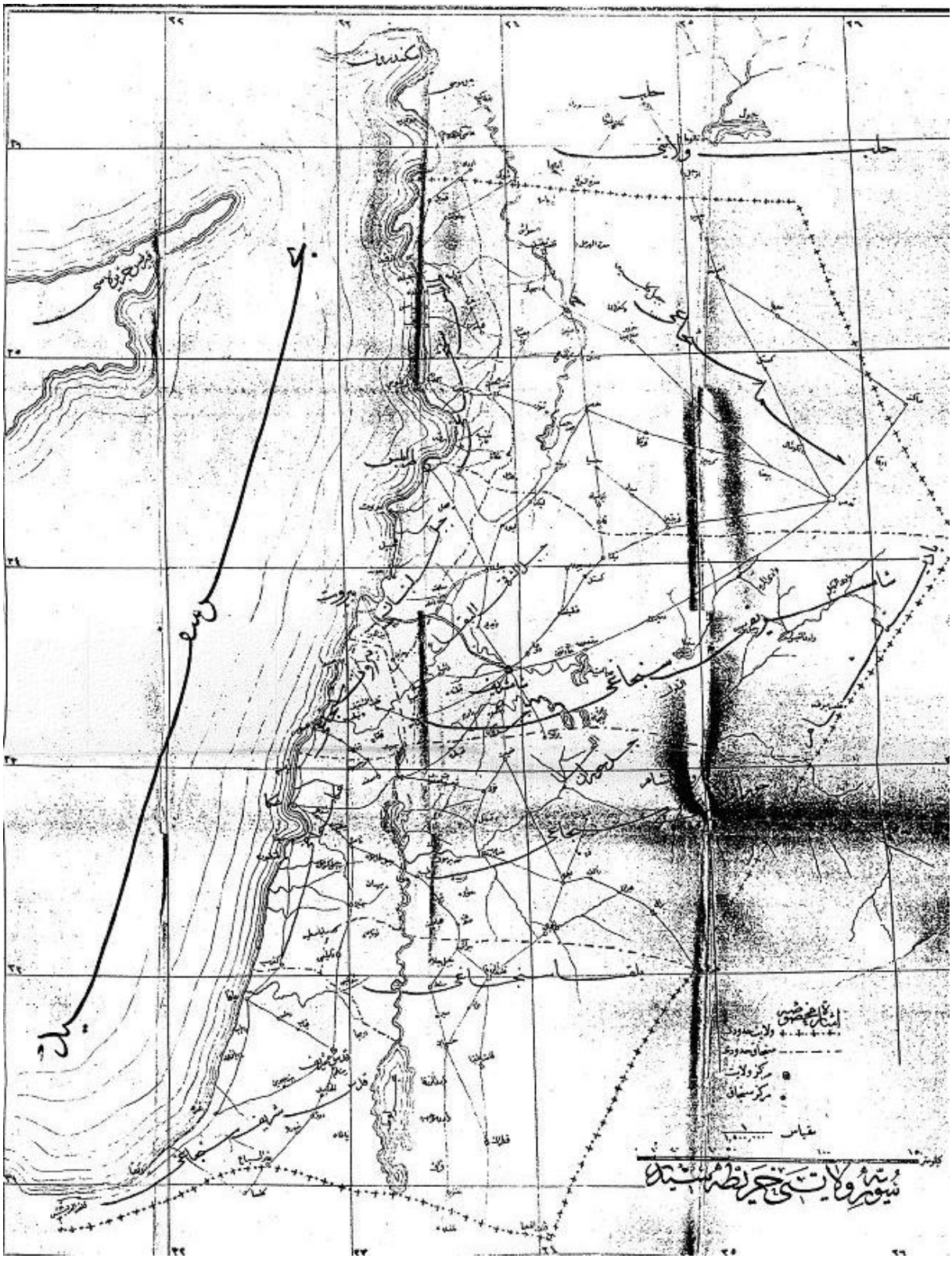

Kaynak: *Suriye Vilayeti Salnamesi*, sene 1296, defa: 11.

Harita-1: Suriye, Akdeniz ve Kudüs

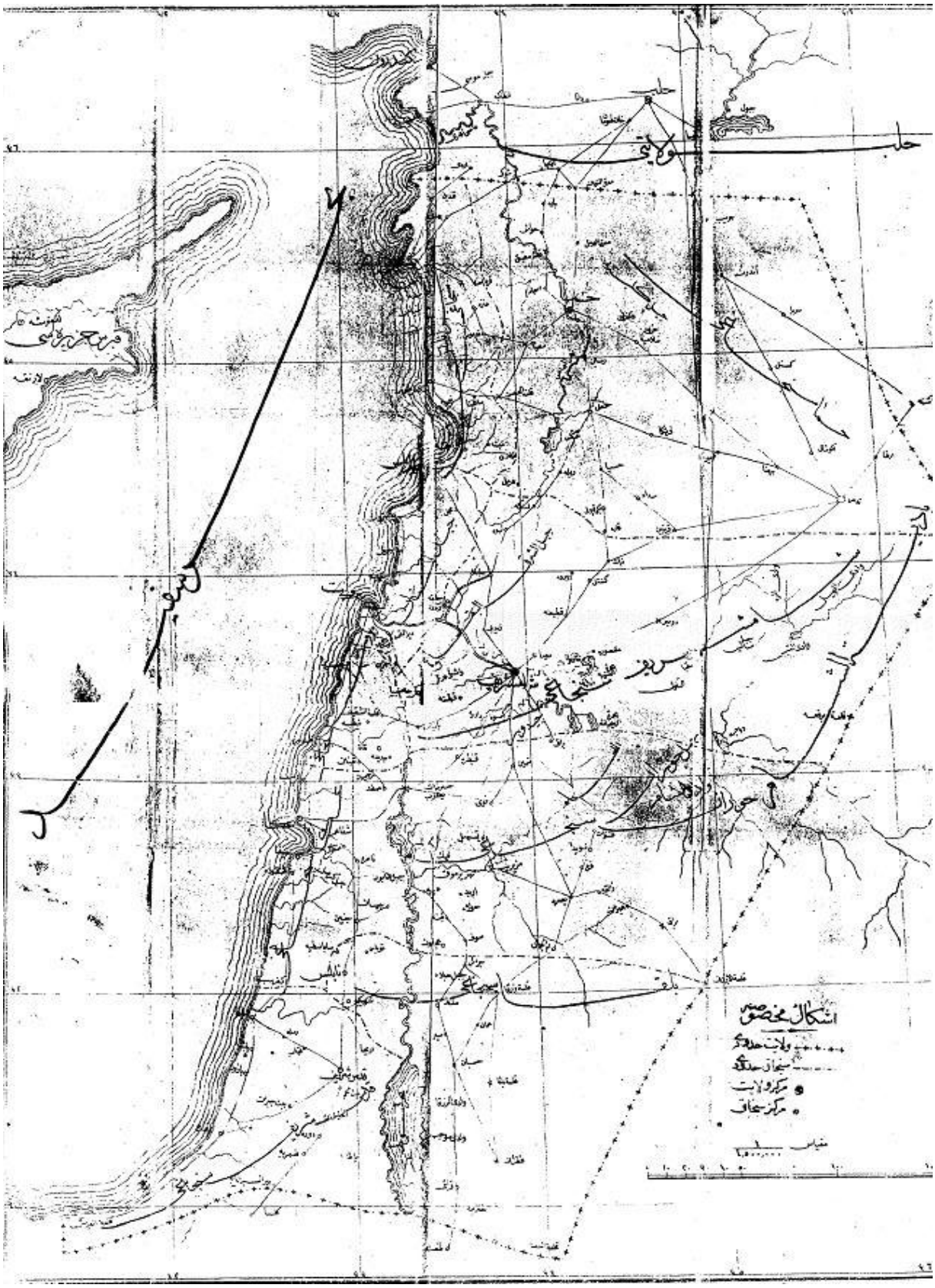

Kaynak: *Suriye Vilayeti Salnamesi*, sene 1295, defa: 10.

Harita-2: Suriye, Akdeniz ve Kudüs

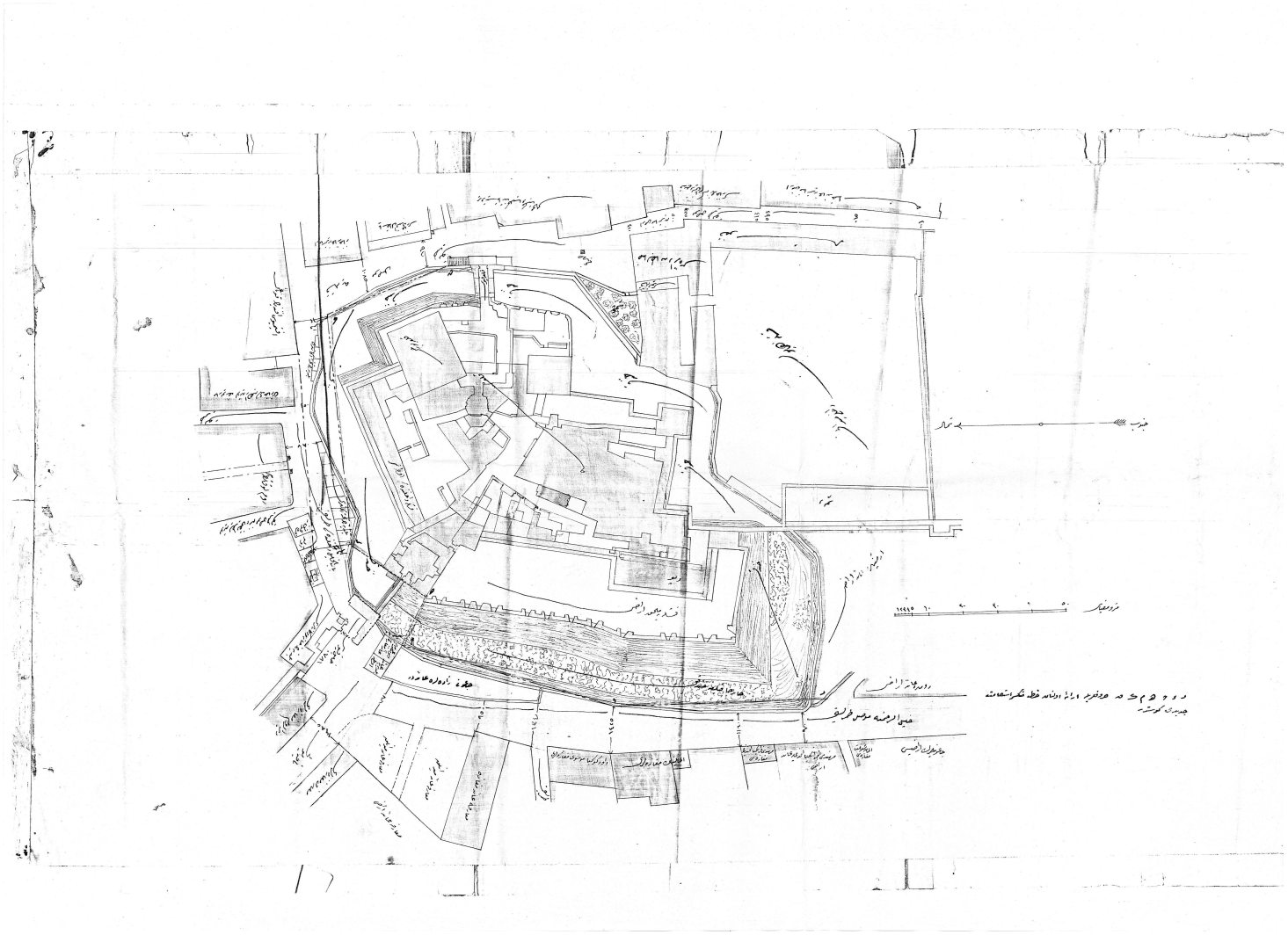

Kaynak: *BOA*, İ. DH. 1357/1316 R-06 (6 Rebiulahir 1316)

Harita-3: Alman İmparatoru II.Wilhelm'in Kudüs'ü ziyareti dolayısıyla şehirde yapılan tadilatı gösterir harita.

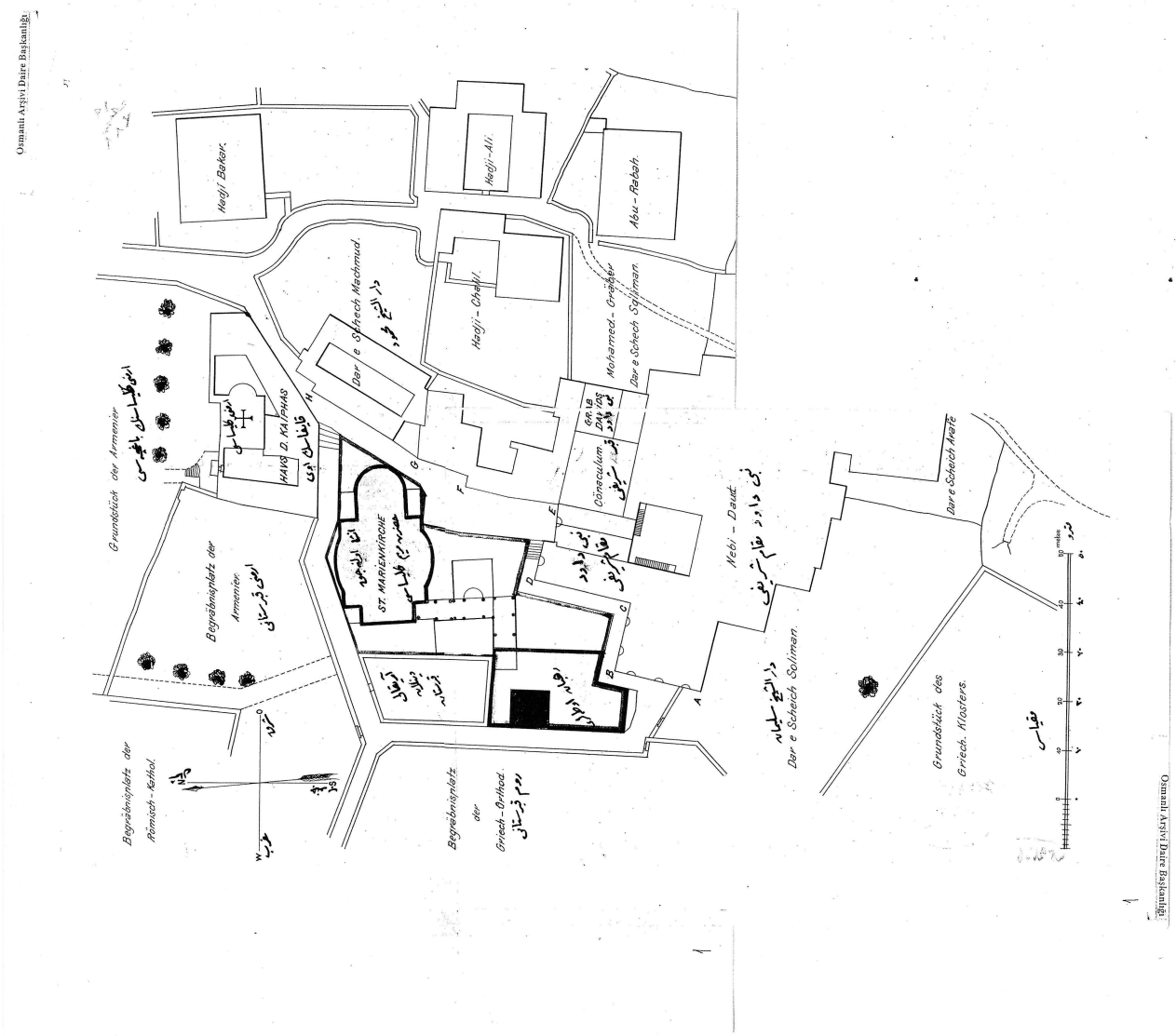

Kaynak: *BOA*, Y.A.RES. 111/30 (26 Zilkade 1318)

Harita-4: Dormisyon Katolik Alman Kilisesi'nin haritası.

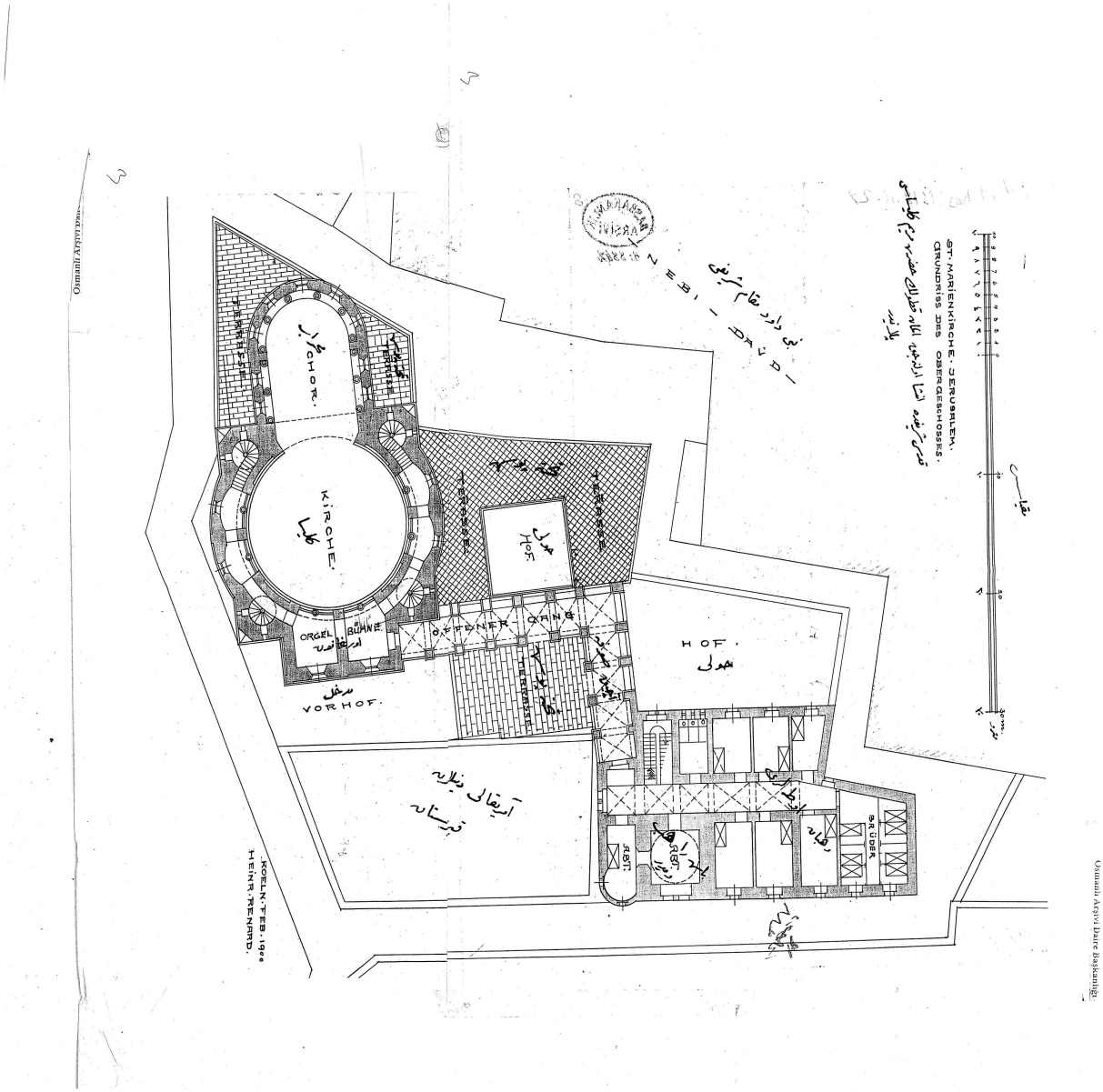

Kaynak: *BOA*, Y.A.RES. 111/30 (26 Zilkade 1318)

Harita-5: Dormisyon Katolik Alman Kilisesi'nin haritası.

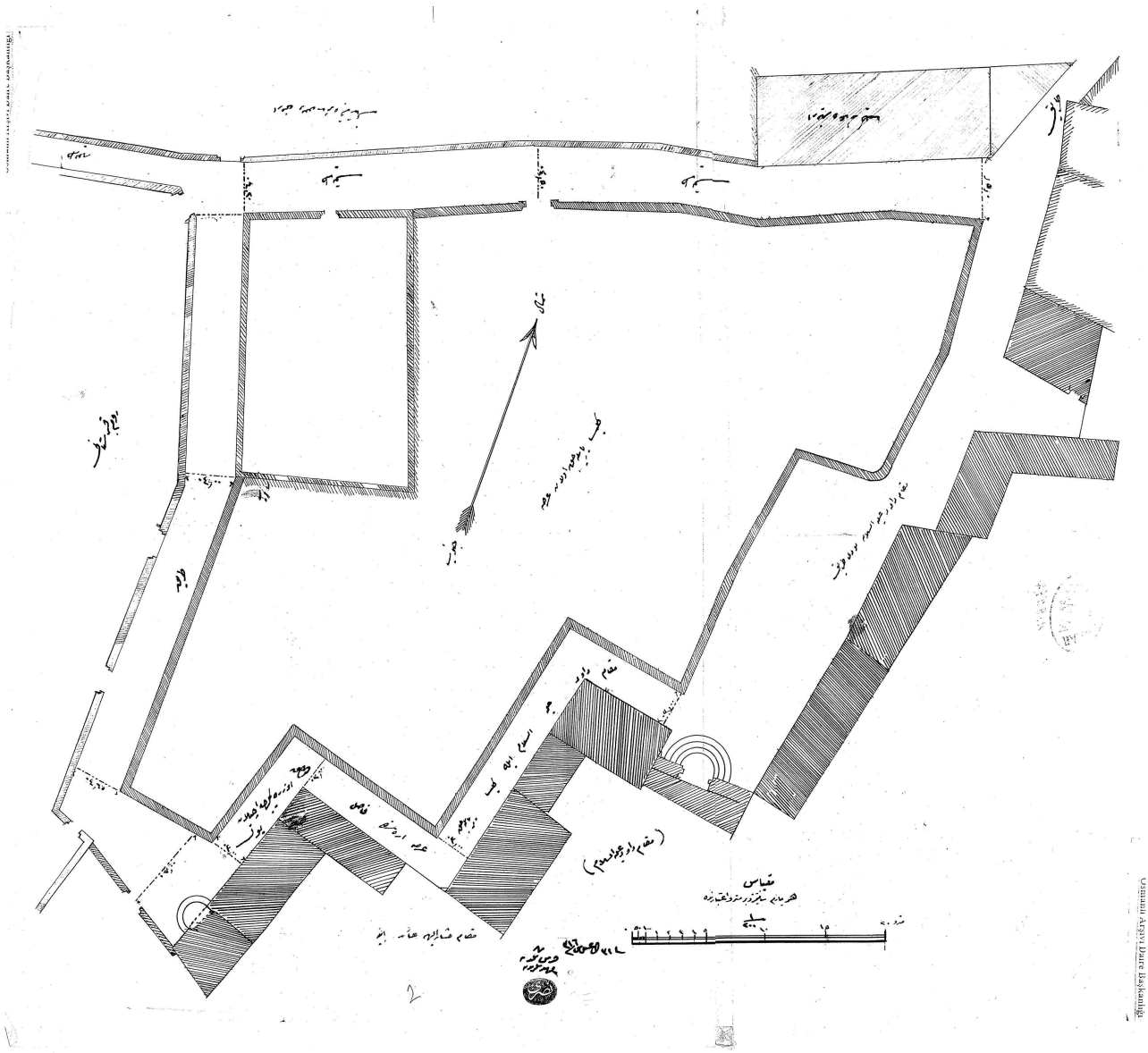

Kaynak: *BOA*, Y.A.RES. 111/30 (26 Zilkade 1318)

Harita-6: Dormisyon Katolik Alman Kilisesi'nin haritası.

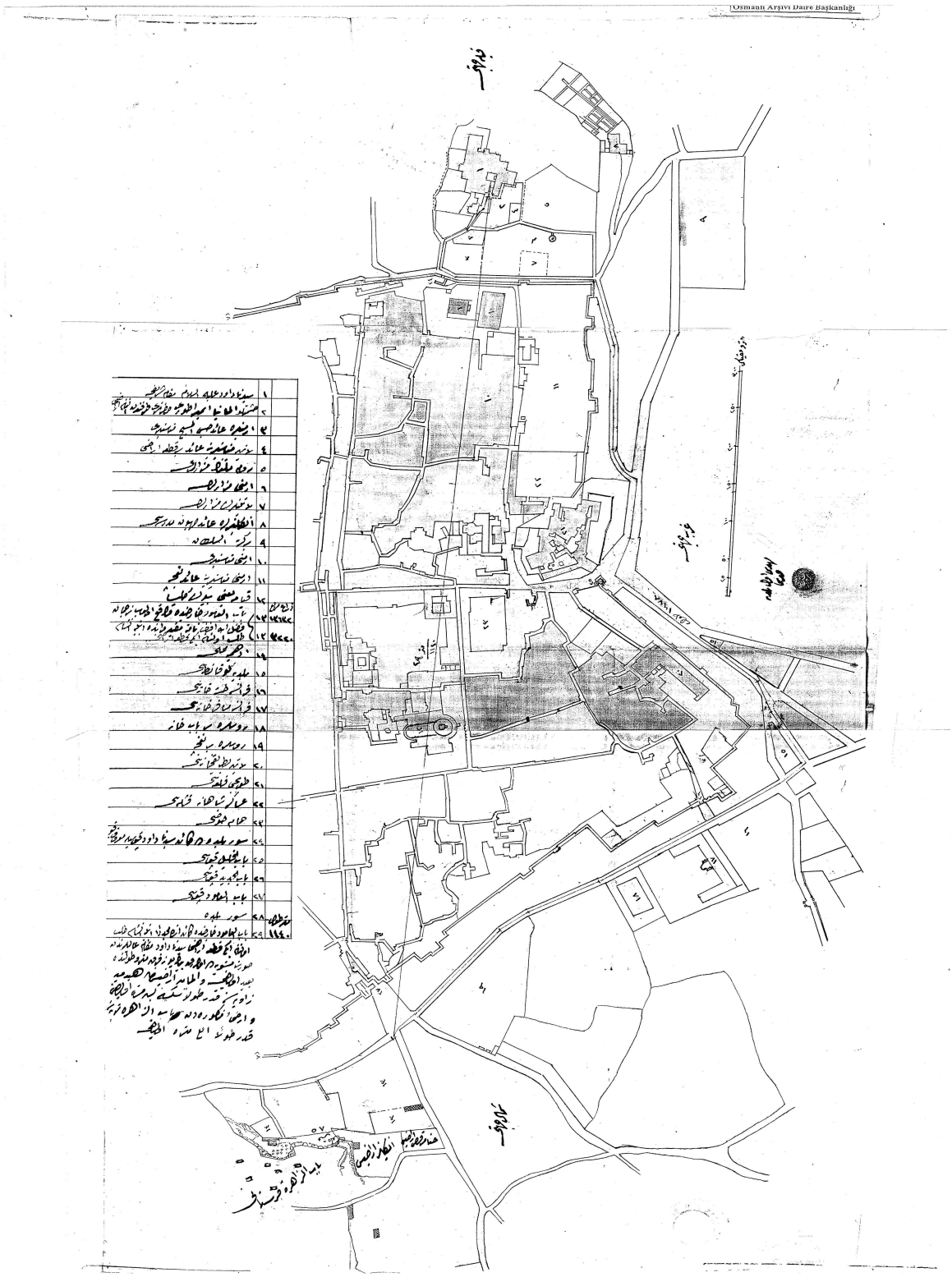

Kaynak: *BOA*, İ.DFE. 12/1319 Za-01 (11 Zilkade 1319)

Harita-7: Alman İmparatoru II. Wilhelm adına 1901-1910 yılları arasında yapılan Dormisyon Katolik Kilisesi'nin haritası

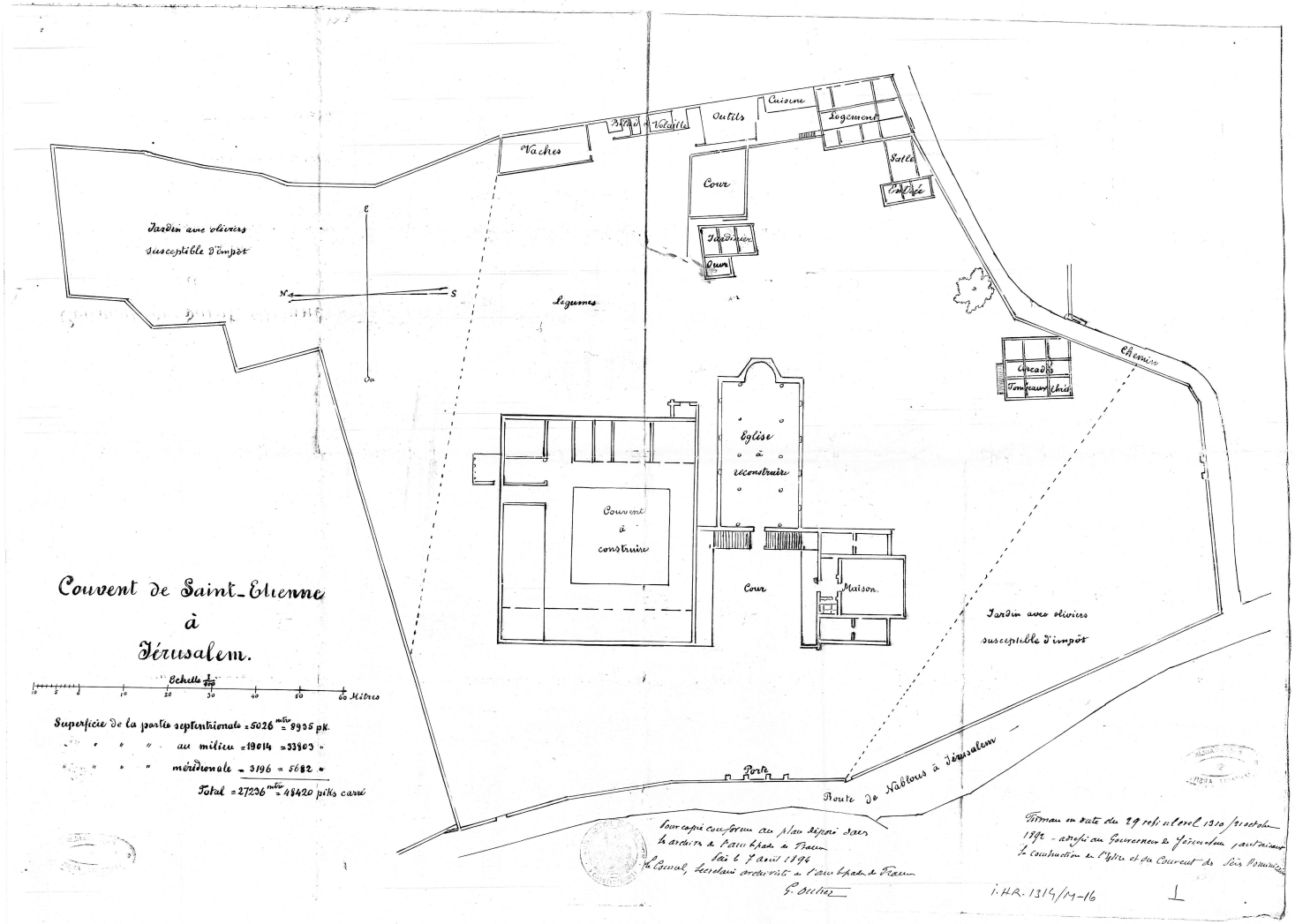

Kaynak: *BOA*, İ.HR. 352/1314 M-16 (18 Muharrem 1314)

Harita-8: 1898 yılında Katolik Dominiken rahiplerinin inşa ettikleri kilisenin harita

III. PLANLAR

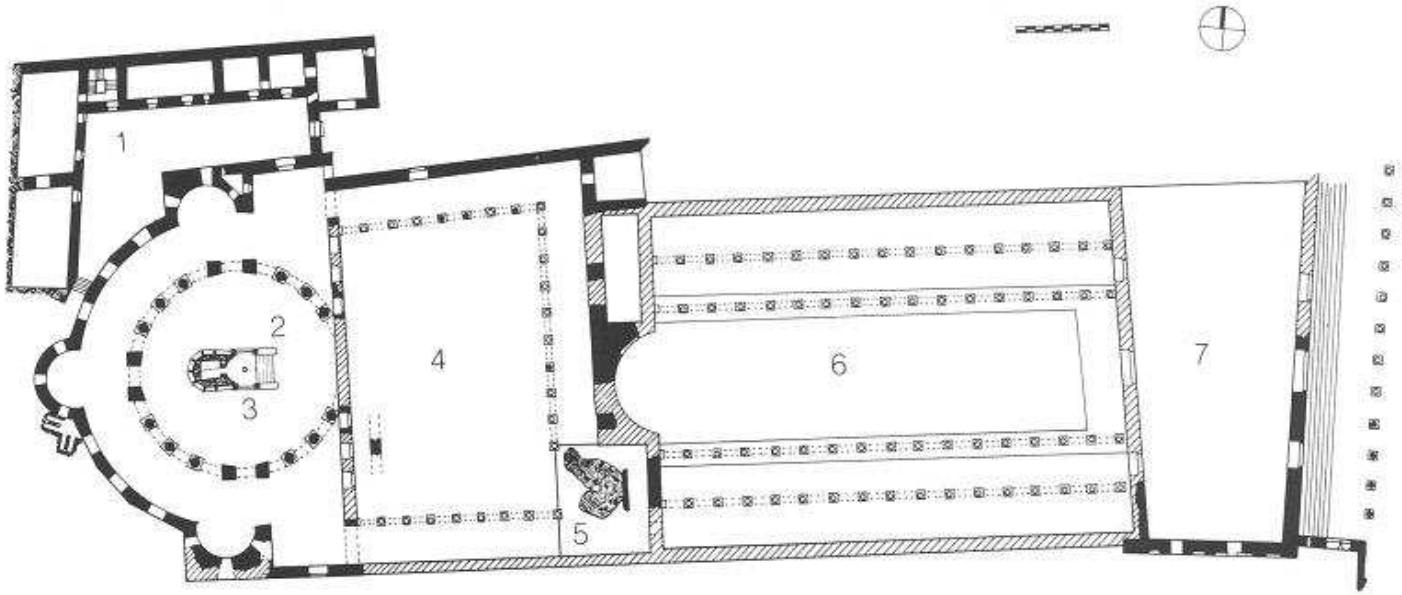

Kaynak: Robert Ousterhout, "Architecture as Relic and the Consruction of Sanctity: The Stones of the Holly Sepulchre", *The Journal of theSociety of Architectural Historians*, vol. 2, no. 1, s. 7.

Plan-1: Kamame Kilisesi'nin 4. yüzyıldaki planı. 1. Patriklik 2. Anastasis yuvarlak odası 3. Hz.İsa'nın mezarı 4.Avlu 5. Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer 6. Bazilika (İlk kilise) 7. Orta Avlu(Atriyum)

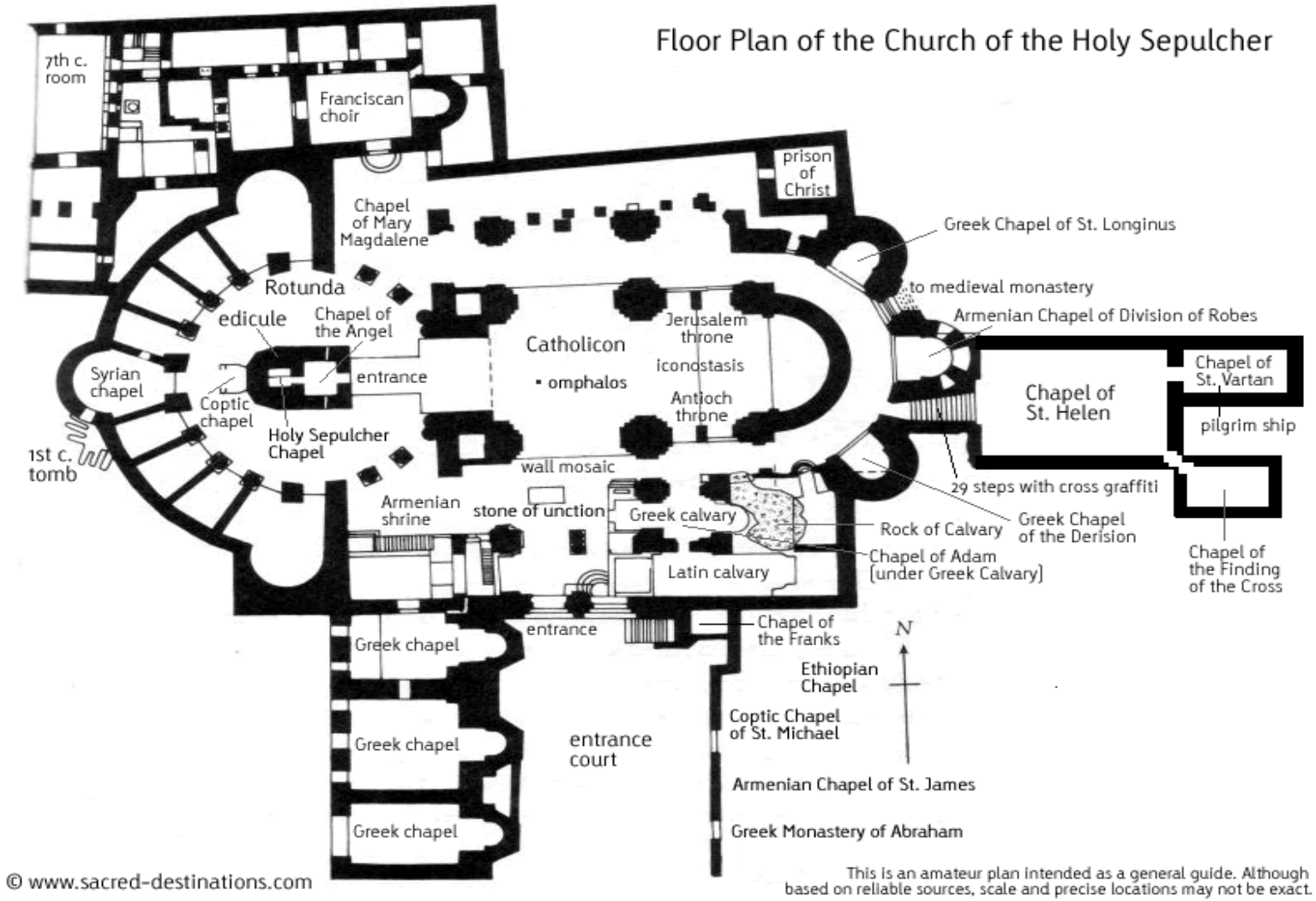

Kaynak: http://www.sacred-destinations.com/israel/jerusalem-church-of-holy-sepulchre-floor-plan.htm (erişim tarihi: 2007)

Plan-2: Kamame Kilisesi Planı

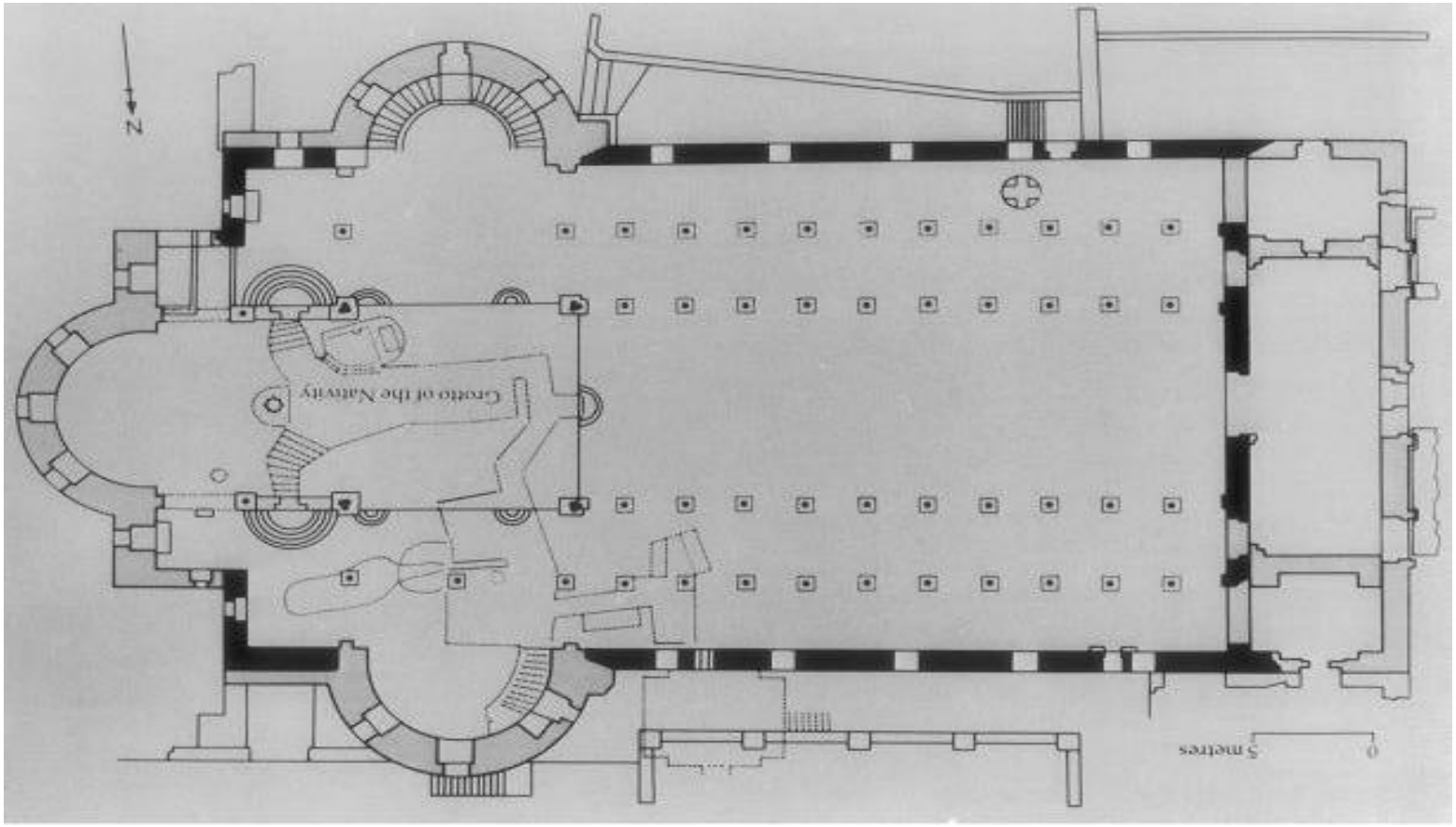

Kaynak: Lucy-Anne Hunt, "Art and Colonialism: The Mosaics of the Church of the Nativity in Bethlehem (1169) and the Problem of "Crusader" Art", *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 45 (1991).

Plan-3: Beytüllahim Kilisesi Planı

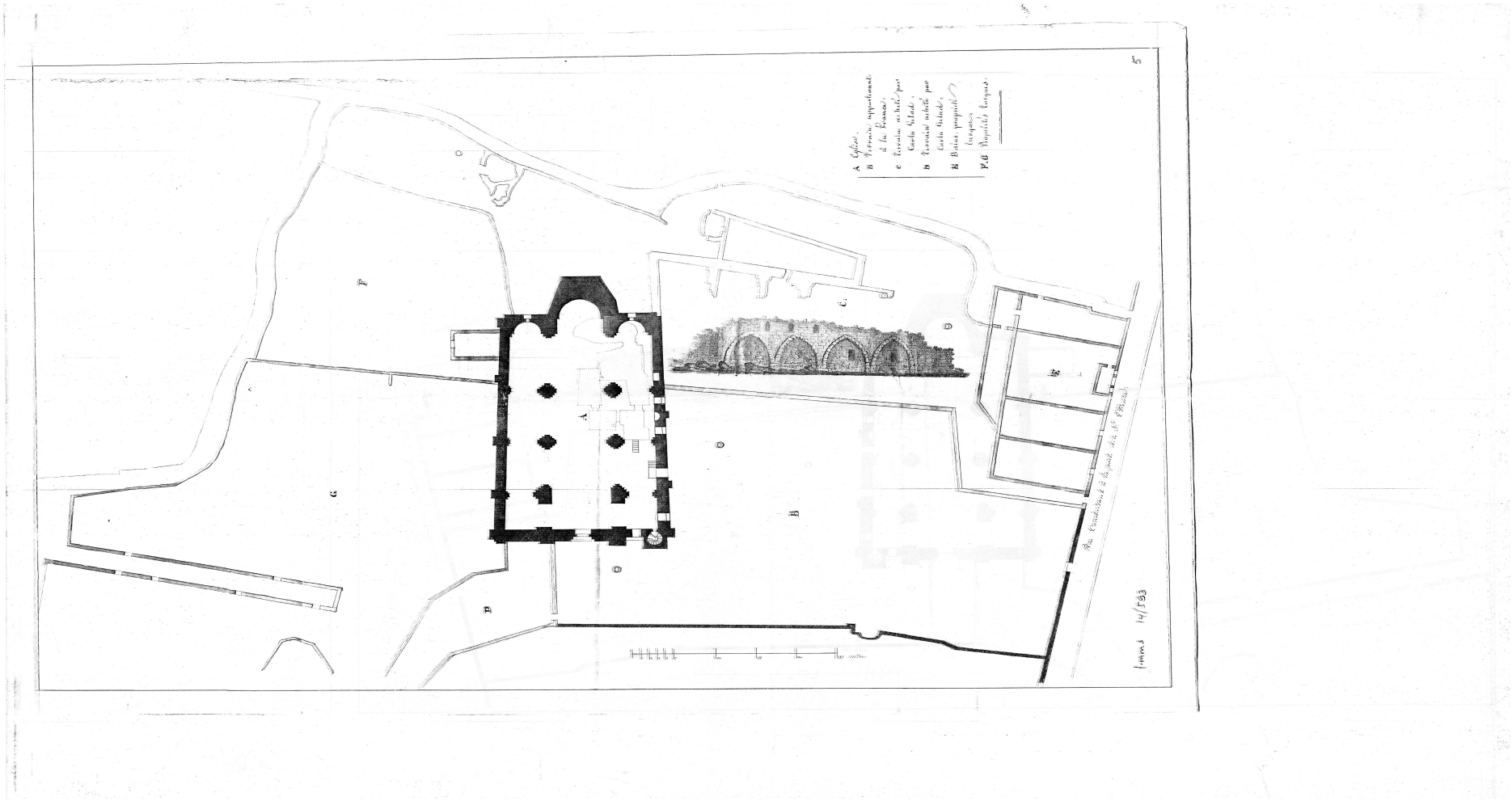

Kaynak:*BOA*, İ.MMS. 14/593 (19 Recep 1275)

Plan-4: Saint Anna Kilisesi İnşa Planı

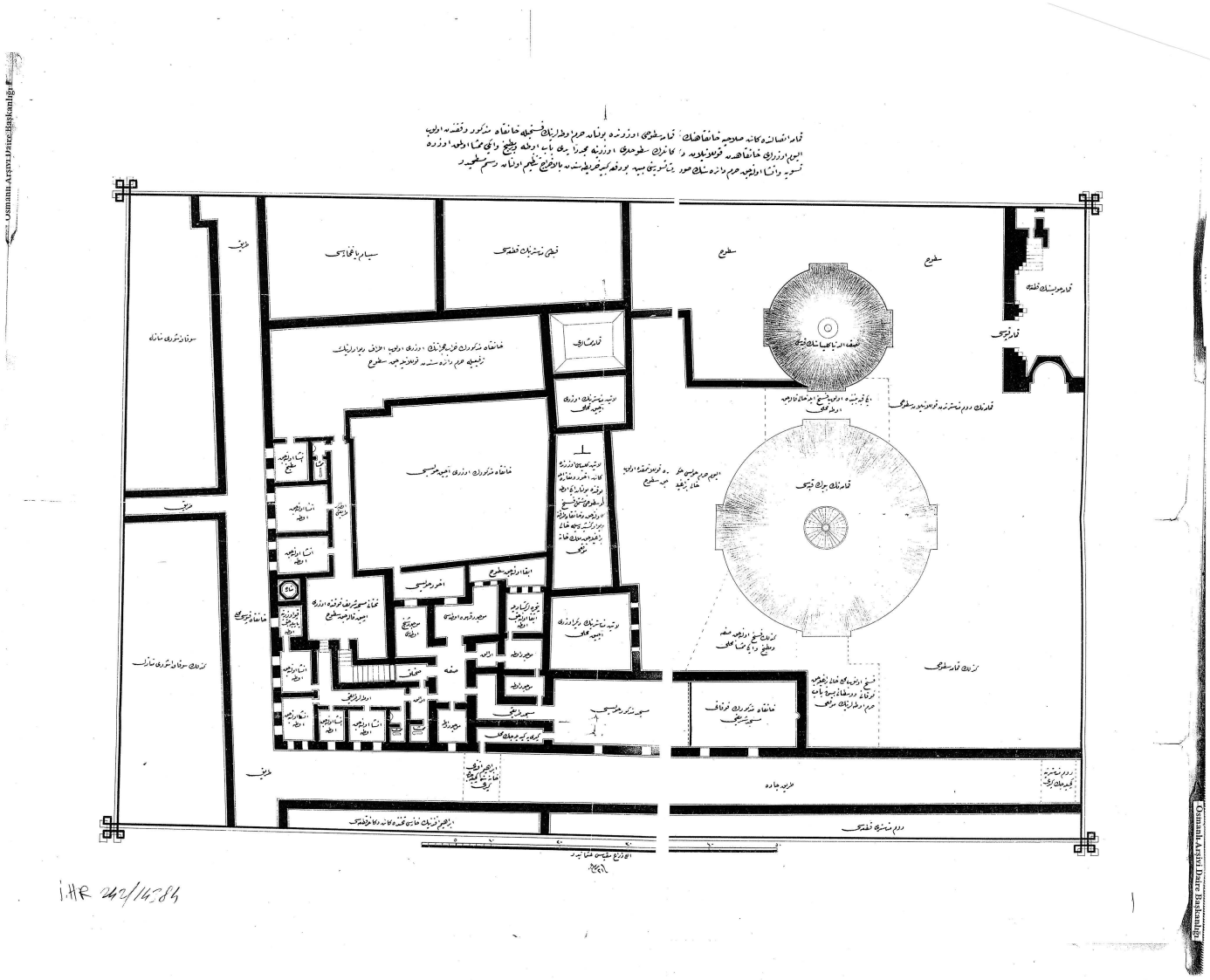

Kaynak: *BOA*, İ.HR. 242/14384 (22 Zilkade 1286)

Plan-5: Kamame Kilisesi yanındaki Avusturya manastırındaki havalandırmanın açılması için gerekli tadilatı gösteren plan

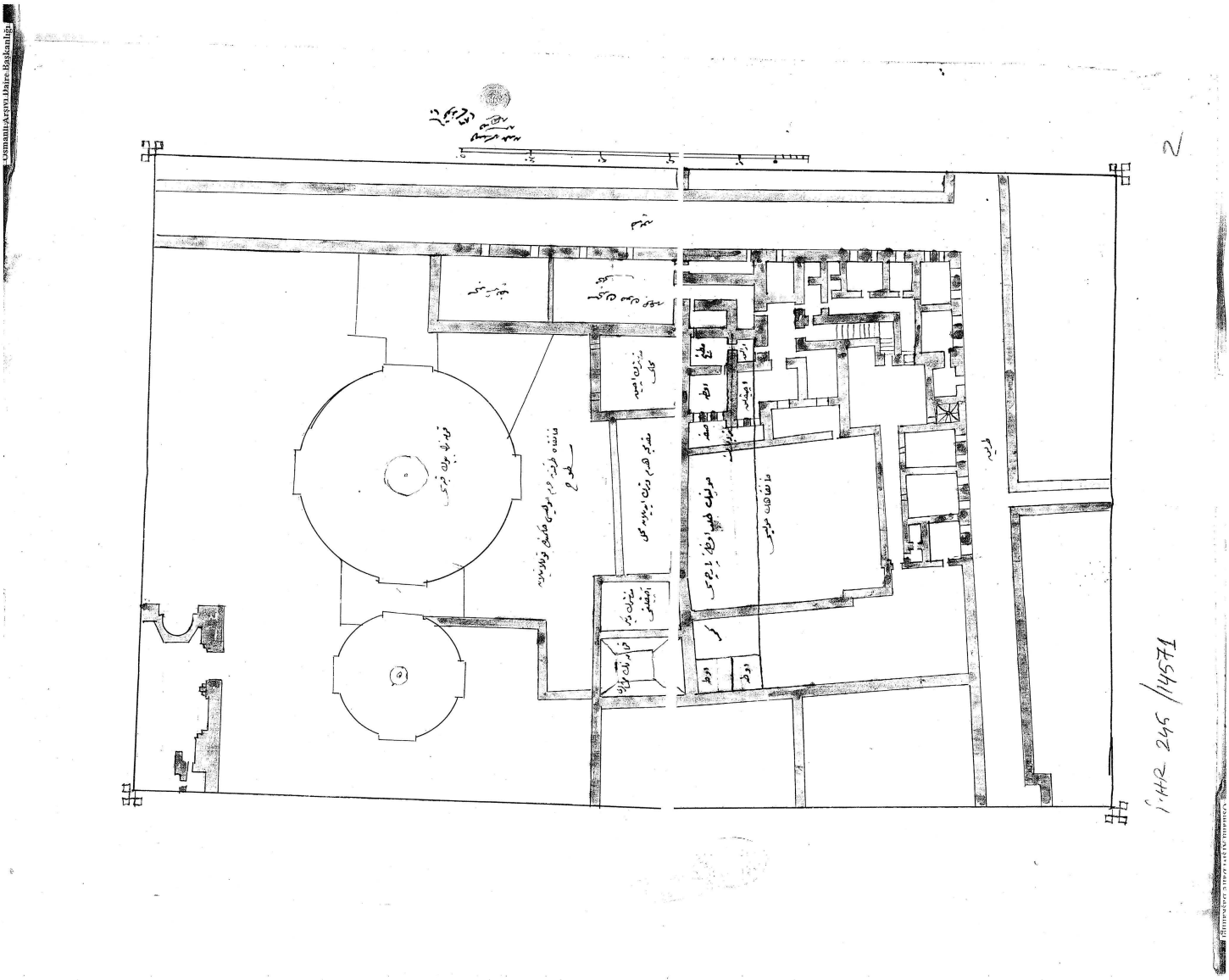

Kaynak: *BOA*, İ.HR. 245/14571(19 Cemaziyelevvel 1287)

Plan-6: Kamame Kilisesi yanındaki Avusturya manastırındaki havalandırmanın açılması için gerekli tadilatı gösteren plan

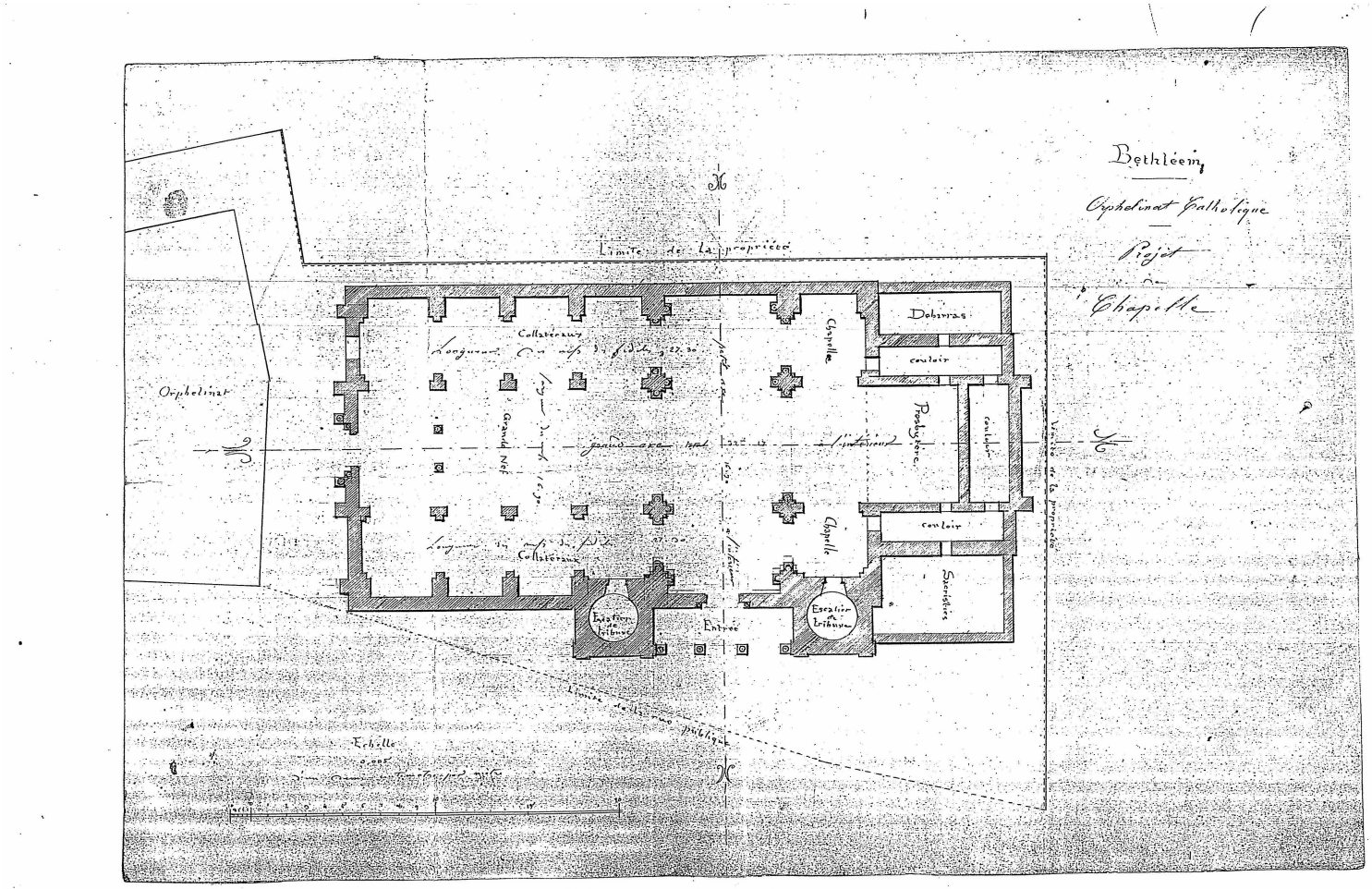

Kaynak: *BOA*, ŞD. 2273/57 (14 Recep 1300)

Plan-7: Beytüllahim'de inşa edilen Fransız Katolik kilisesinin planı

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

I.1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

I. 1. 1 Defterler

- Kilise Defteri (KD), no: 2; 8; 9.

I. 1. 2 Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HH.)

no: 772-36206; 3-88; 771-36188.

I. 1. 3 Hariciye Nezareti Tasnifi (HR.)

- Mektubî Kalemi Evrakı (MKT.), no: 18-50.

- Siyasi Evrakı (SYS.), no: 408-6; 408-10; 409-1; 409-3; 409-7; 412-8; 412-9; 412-11; 412-13; 412-14; 412-30; 412-31; 548-2; 1520-1.

- Tercüme Odası Evrakı (TO.), no: 144-105; 206-59.

I. 1. 4 İradeler Tasnifi (İ.)

- Defter-i Hakanî Evrakı (DFE.), no: 12-1319/Za-01.

- Dahiliye Evrakı (DH.), no: 829-66787; 830-66847; 836-67229; 1209-94689; 1229-96219; *1357-1316/R-06*.

- Hariciye Evrakı (HR.), no: 164-8822; 166-8959; 213-12373; 223-13026; 242-14384; 245-14571; 255-15223; 296-18719; 334-21499; 339-1310/R-17; 352-1314/M-16; 377-1320/M-02; 405-1325/S-18.

- Meclis-i Mahsus Evrakı (MMS.), no: 14-593; 33-1367.

I. 1. 5 Sadaret Tasnifi (A.)

- Amedi Kalemi Evrakı (AMD.), no: 72-61.

- Mektubî Kalemi Mühimme Odası Evrakı (MKT.MHM.), no: 443-82; 488-1; 700-23; 715-24.

- Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları Evrakı (MKT.UM.), no: 62-29.

I. 1. 6 Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)

no: 103-60; 4-3; 5-4; 7-15.

I. 1. 7 Şura-yı Devlet Tasnifi (ŞD.)

no: 2273-57; 2286-11; 2294-2; 2296-11; 2296-37; 2298-16.

I. 1. 8. Yıldız Tasnifi (Y.)

- Esas Evrakı (EE.), no: 62-17; 62-34; 63-24; 79-11.

- Hususî Maruzat Evrakı (A.HUS.), no: 281-88; 283-13; 283-72; 324-64; 421-106; 510-51.

- Mütenevvî Maruzat Evrakı (MTV.), no: 68-54; 75-144; 120-95; 231-155; 267-44; 269-168; 280-95; 297-24.

- Perakende Askeri Maruzat Evrakı (PRK.ASK.), no: 102-9.

- Perakende Adliye ve Mezahip Nezareti Maruzatı Evrakı (PRK.AZN.), no: 5-31.

- Perakende Arzuhal ve Jurnaller Evrakı (PRK.AZJ.), no: 40-34.

- Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı Evrakı (PRK.EŞA.), no: 13-76; 31-90; 31-100; 32-86; 36-78.

- Perakende Mabeyn Başkitabeti Evrakı (PRK.BŞK.), no: 41-38; 66-78.

- Perakende Maliye Nezareti Maruzatı Evrakı (PRK.ML.), no: 22-91.

- Perakende Posta ve Telgraf Nezareti Evrakı (PRK.PT.), no: 5-109.

- Perakende Sadaret Maruzatı Evrakı (PRK.A.), no: 3-30; 4-49.

-Perakende Umum Vilayetler Tahriratı Evrakı (PRK.UM.), no: 59-39; 68-21; 78-42.

- Perakende Yâveran ve Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi Evrakı (PRK.MYD.), no: 11-92; 21-89.

- Resmî Maruzat Evrakı (A.RES.), no: 27-26; 41-22; 111-30.

II. BASILI KAYNAKLAR

II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyası, (Hazırlayan: Mehmet Bahadır Dördüncü), İstanbul 2006.

AKŞİT, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi*, c.1, İstanbul 1976.

AKYILDIZ, Ali, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Babıâli'yle (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, c. 2, Ankara 1999, s. 286-297.

ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi (1831–1841)*, Ankara 1988.

ARİF, Arif Paşa, *Tarihü'l-Kuds*, Kahire 1994.

ARNON, Adar, "The Quarter of Jerusalem in the Ottoman Period", *Middle Eastern Studies*, vol. 28 no: 1, s. 1–65.

ASALİ, K.J., "Jerusalem Under The Ottomans 1516-1831 AD", *Jerusalem in History*, (Editör: K.J.Asali), Essex 1989.

AVCI, Casim, "Kudüs", *DİA*, c.26, Ankara 2002, s. 327–329.

AVCI, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs(1890–1914)*, Ankara 2004.

AYDIN, Mehmet, "Hıristiyanlık", *DİA*, c. 17, İstanbul 1998, s.353–358.

BASMACIYAN, Krikor Hagop, *Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, İstanbul 2005

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli", *Belleten*, c.23, sayı: 90, Ankara 1959, s. 241-266.

BEN-ARİEH, Yehoshua, "The Population of The Large Towns in Palestine During The First Eighty Years of The Nineteenth Century According to Western Sources", *Studies on Paletsine During The Otoman Period*, (Editör: Moshe Ma'oz), Jerusalem 1975, s. 49-69.

BEYDİLLİ, Kemal, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000.

_____, *II. Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, (Yayınlayanlar: Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin), Cambridge 1995.

BİREN, Tevfik, *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, (Hazırlayan Fatma Rezan Hürmen), İstanbul 2006.

BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989.

BUHL, F., "Kudüs", *İA,* c. 6, Ankara 1977, s. 952-964.

BUZPINAR, Tufan, "II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e Yahudi Göçü Meselesi (1878-1908)", *Türkler*, (Editör: Hasan Celal Güzel), c. 13, Ankara 2002, s. 78-86.

_____, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Kırım Harbi", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856):* Bildiriler, İstanbul 2007, s. 181-192.

_____, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)" *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı: 10, İstanbul 2003, s. 107-120.

CEVDET PAŞA, Ahmed, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, İstanbul 1312.

_____, *Tezakir 13-20*, (Yayınlayan: Cavid Baysun), Ankara 1986.

CHATEAUBRİAND, François Rene de, *Paris- Kudüs Yolculuğu*, c. 3, (Çeviren: Oğuz Peltek), Ankara 1949.

DAVİSON, Roderic H., *Osmanlı-Türk Tarihi 1774-1923*, (Çeviren: Mehmet Moralı), İstanbul 2004.

DEMİRCİ, Kürşat, "Hıristiyanlık", *DİA*, c. 17, İstanbul 1998, s. 328-340.

DEMİRKENT, Işın, "Kudüs", *DİA*, c. 26, Ankara 2002, 329-332.

DHİER, Amad Alden, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında ve 20. Yüzyılın Başlarında Filistinde Demografik Yapı ve Nüfus Hareketleri*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü (Siyasi Tarih ve Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999.

DUBEN, Alan, *Kent Aile Tarih*, İstanbul 2002.

EL-ASELİ, Kamil Cemil, "Kudüs" *DİA*, c. 26, Ankara 2002, s. 334-338.

ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, İstanbul 1999.

ENGİN, Vahdettin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, İstanbul 2005.

ERCAN, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Yeni Türkiye*, c. 6, sayı: 32, Ankara 2000.

_____, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988.

ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaa'nın Yönetimi*, İstanbul 1996.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 306-462-452 numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu*, 9.kitap, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), İstanbul 2005.

FRANKEN, H.J., "Jerusalem in the Bronz Age 3000-1000 BC" *Jerusalem in History*, (Editör K.J.Asali), Essex 1989, s. 11-41.

G.W., "Kıptiler" *İA*, c.6, Ankara 1977, s. 716-733

GENCER, Ali İhsan, "Dünya Basınında II. Wilhelm'in Kudüs ve Şam Ziyareti ve Gösterilen Tepkiler", *Sosyoloji ve Coğrafya*, (Hazırlayanlar: Ertan Eğribel-Ufuk Özcan) İstanbul 2006, s. 282–296.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Hane Deyimi Hakkında*, İstanbul 1979.

GÖZELLER, Ali, *Osmanlı-Alman Yakınlaşmasının Basına Yansıması:Sabah Gazetesi Örneği(1889-1895)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005.

GÜL, Muammer, "Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.11, sayı: 2, Elazığ 2001, s. 305-312.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, Ankara 1947.

GÜNDÜZ, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998.

HARMAN, Ömer Faruk, "Kudüs" *DİA*, c.26, Ankara 2002 s. 323-327.

Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Yayınlayanlar: Kenan Seyithanoğlu, redaktör: Hakkı Dursun Yıldız), c. 11, İstanbul 1992.

Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Yayınlayanlar: Kenan Seyithanoğlu, redaktör: Hakkı Dursun Yıldız), c. 2, İstanbul 1992.

Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1963, s. 3018.

Heyet, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, (Hazırlayan: Cem Behar), Ankara 1996.

HUNT, Lucy-Anne, "Art and Colonialism: The Mosaics of the Church of the Nativity in Bethlehem (1169) and the Problem of "Crusader" Art", *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 45. s. 69-85.

KAEGİ, Walter E., *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, (Çeviren: Mehmet Özay), İstanbul 2000.

KARABEKİR, Kazım, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2000.

KARASAPAN, Celal Tevfik, *Filistin ve Şarkü'l-Ürdün*, İstanbul 1942, c.1.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003.

KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004.

KHOULİ, Azmi, *Osmanlı döneminde Kudüs'teki Yabancı Okullar (XIX. yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(İlahiyat Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

KILIÇ, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Ankara 2000.

Kitab-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit, (Yayınevi: Kitabı Mukaddes Şirketi), İstanbul 2001.

KUBAN, Doğan, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, İstanbul 1994.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987.

KURŞUN, Zekeriya, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İstanbul 1992.

KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Yeni Türkiye*, c. 6, sayı: 32, Ankara 2000.

_____, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası" *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 1992, s. 19-25.

MAHMUT, Şefik Casir Ahmet, *Tarihü'l-Kuds*, Amman 1984.

MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1988.

MATHEWS, Shailer, "Bethlehem: The City of Children", *The Biblical World*, vol.10, no. 6, December 1897, s. 473-479.

McCARTHY, Justin, *The Population of Palestine*, New York 1990.

Memalik-i Osmaniye'de Nüfus-i Muharraranın İcmali, İÜKTY, no: 947.

Memalik-i Osmaniye'nin Nüfus-i M uharraranın İcmali, İÜKTY, no: 4807.

MESUD PAŞA, Mahmud, *Muahedat Mecmuası*, İstanbul 1297, c. 3.

MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul 2005.

NECM, Raif Yusuf, *Künuzü'l-Kuds*, Amman 1983.

NİCAULT, Catherine, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", *Kudüs:1850-1948*, Haz.Catherine Nicault, çev.Estreya Seval Vali, İstanbul 2001.

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* İstanbul 1999.

_____, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri(1840-1880)*, Ankara 2000.

OUSTERHOUT, Robert, "Architecture as Relic and the Consruction of Sanctity: The Stones of the Holly Sepulchre", *The Journal of theSociety of Architectural Historians*, vol. 2, no. 1, s. 4-23

PETERS, F.E., *Jerusalem*, Princeton 1995.

REŞİT, Ahmet, "Kapitülasyonlar", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sayı: 43, İstanbul 1929, s. 63-80.

_____, "Kapitülasyonlar", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sayı: 49, İstanbul 1930, s. 81-96.

_____, "Kapitülasyonlar", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sayı:42, İstanbul 1929, s. 53-62.

REY, Ahmed Reşit, *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)*, İstanbul, b.t.y.

RUNCİMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1986, c. 2.

_____, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1986, c. 3.

_____, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1986, c.1.

SAMİ, Şemseddin, *Kamusu'l-Alâm*, İstanbul 1314, c. 5.

SCHÖLCH, Alexander, "Jerusalem in The 19th Century (1831-1917 AD)", *History in Jerusalem*, ed. K.J.Asali, Essex 1989, s.228-248.

SEVİM, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989.

Suriye Vilayeti Salnamesi, sene 1288 (1870-1871).

Suriye Vilayeti Salnamesi, sene 1295 (1877–1878).

Suriye Vilayeti Salnamesi, sene 1296 (1878–1879).

ŞEREF, Abdurrahman, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339.

ŞEŞEN, Ramazan, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987.

TANMAN, M. Baha, "Hankah", *DİA*, c. 16, İstanbul 1997, s. 42–46.

TOMAR, Cengiz, "Kudüs", *DİA*, c. 26, Ankara 2002, s. 332–334.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1998.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Mesail-i Mühime-i Siyasîye*, c. 1, Ankara 1987.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, Ankara 1995.

Yedi İklim, c. 11, sayı: 77, İstanbul 1996.

ZE'EVİ, Dror, *Kudüs: 17.Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, (Çeviren: Serpil Çağlayan), İstanbul 2000.

III. ELEKTRONİK KAYNAKLAR

AKGÜNDÜZ, Ahmed, "Kudüs'te Osmanlı Modeli ve Bütün Dinlerin Ortak Başşehri" *http://www.osmanli.org.tr/yazi.php?bolum=4&id=329* erişim tarihi: 2007.

http://www.sj.k12.tr/html/konu/javascript/tr/program/scroll-dikey.html, erişim tarihi: 2007

http://tr.wikipedia.org/wiki/Kavalal%C4%B1_%C4%B0brahim_Pa%C5%9Fa, erişim tarihi: 2007

http://shots.ikbis.com/image/1915/big_screen/al_aqsa_mosque.jpg (erişim tarihi:2007)

http://photo.net/photo/pcd1589/jerusalem-sunrise-64.4.jpg erişim tarihi: 2007

http://images.google.com.tr/imgres?imgurl=http://www.sonuyari.org/kudusalbum/tn_08KudusCesmeAcilis.jpg&imgrefurl=http://www.sonuyari.org/kudusalbum/&h=56&w=82&sz=2&tbnid=Nd8QDURCepwYDM:&tbnh=48&tbnw=71&hl=tr&start=122&prev=/images%3Fq%3DKud%25C3%25BCs%26start%3D120%26svnum%3D10%26hl%3Dtr%26lr%3D%26sa%3DN erişim tarihi: 2007

http://gallery.shapero.com/index.php?detail=63308&type=photo&cat=The+Middle+East&subcat= erişim tarihi: 2007

http://www.sacred-destinations.com/israel/jerusalem-church-of-holy-sepulchre-floor-plan.htm erişim tarihi: 2007

http://www.sacred-destinations.com/israel/jerusalem-holy-sepulchre-pictures/edicule-room1-cc-john-spier.jpg erişim tarihi: 2007

http://gallery.shapero.com/index.php?detail=61038&type=photo&cat=The+Middle+East&subcat= erişim tarihi: 2007

http://www.christusrex.org/www2/baram/B-st-anne.html erişim tarihi:2007

http://www.dkimages.com/discover/previews/953/50143306.JPG erişim tarihi: 2007-09-21

http://www.sacred-destinations.com/israel/jerusalem-dormition-abbey.htm erişim tarihi: 2007

http://www.christusrex.org/www2/baram/B-magdalene.html erişim tarihi: 2007